

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

В и п у с к 5 (8)

Київ 2002

УДК 32:159.9 (082)

ББК 88.5 я 43

Н12

Друкується за постановою Вченої ради Інституту соціальної та політичної психології АПН України

Редакційна колегія:

С.Д.Максименко, дійсний член АПН України,

д-р психол. наук (гол. ред.);

М.М.Слюсаревський, член-кореспондент АПН України,

канд. психол. наук (заст. гол. ред.);

В.П.Казміренко, В.К.Калін, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко —

доктори психол. наук; *О.А.Донченко* — д-р соціол. наук;

В.О.Васютинський, П.Д.Фролов — кандидати психол. наук

Адреса Інституту: 04070, м. Київ-70, вул. Андріївська, 15

У збірнику вміщено статті, в яких відображено найбільш вагоме з творчого доробку Інституту соціальної та політичної психології АПН України за 2000 рік. Обговорюються дискусійні питання теорії та методології психологічної науки як інструмента пізнання суспільних явищ, зокрема пов'язані з вивченням співвідношення індивідуального та колективного, дослідженням соціальної напруженості та електоральної поведінки. Розглядаються соціально-психологічні чинники особистісного розвитку, політичної освіти підростаючого покоління, засвоєння ним етнокультурних норм і традицій. Пропонуються нові підходи до розуміння психологічної проблематики інтерсуб'єктних взаємин та масових інформаційних процесів.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів і студентів.

ISBN 996-531-154-9

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
АПН України, 2002

ПСИХОЛОГІЧНА НАУКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІЗНАННЯ СУСПІЛЬНИХ ЯВИЩ: ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ

М.М.Слюсаревський

СОЦІАЛЬНА НАПРУЖЕНІСТЬ: ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ НЕОБХІДНИХ І ДОСТАТНІХ ПОКАЗНИКІВ

Історія науки багата випадками, коли прагнення до емпіричного пізнання якихось явищ випереджає напрацювання відповідних теоретичних підходів. І хоча постулат про необхідність випереджального розвитку теорії відомий давно і всім, дотримуються його далеко не завжди. Відтак у певній сфері науки поступово накопичується критична маса невирішених проблем теоретичного та методологічного рівнів, яка за іронією долі ставить під сумнів адекватність передусім тих же емпіричних досліджень. Схоже, саме таке становище нині склалося в багатьох соціальних науках і, зокрема, в соціальній психології.

Хто не заглиблювався у тему соціальної напруженості (СН), якою сьогодні слідом за соціологією та іншими соціальними науками доволі активно переймається вітчизняна соціальна психологія, тому вона (ця тема) може видатися занадто вузькою і суто прикладною, одне слово, такою, що попри безперечну суспільну актуальність “не тягне” на обговорення в широкому теоретико-методологічному контексті. Проте при ближчому розгляді стає очевидним, що в ній, як у фокусі, зійшлися найгостріші проблеми не лише суспільної практики, а й соціально-психологічної науки — її загальної методології, теорії та способів одержання емпіричних даних.

По-перше, поміж ученими досі немає домовленості про те, що ж, власне, вивчається чи має вивчатися, коли йдеться про СН. Як і в багатьох подібних випадках з поняттями, котрі утверджувалися спершу в публіцистичному і лише потім у науковому вжитку, залишається невизначеним, дискусійним сам

зміст цього поняття. І розходження тут є аж ніяк не суто дефініційними, що було б цілком природним, а вельми принциповими, сутнісними. Одні автори тлумачать СН як величину природної активності соціальної системи, що супроводжує будь-який соціальний процес, проголошують її тим “двигуном”, за допомогою якого суспільство досягає поставлених цілей [1; 2; 3; 4], інші розуміють під нею специфічний негативний стан соціуму, який виникає внаслідок несприятливих внутрішніх та зовнішніх умов, і вважають істотним відхиленням від “раціонального” розвитку подій [5; 6; 7; 8; 9].

Проаналізувавши визначення, що побутують у соціологічних джерелах, А.А.Давидов та Є.В.Давидова дійшли висновку, що поняття СН використовується в широкому і вузькому розуміннях [10]. У широкому розумінні це, на їхню думку, природне (нормальне) явище, а у вузькому — стан, що виникає лише в певні проміжки часу і може бути негативним. Однак залишається не зовсім зрозумілим, яким чином “вузьке” тлумачення СН вписується в “широке”. І чи можна стверджувати, наприклад, що патологія є вужчим розумінням, ніж норма і, отже, остання містить у собі першу?

Не прояснили, а лише заплутали питання спроби поділу СН на “об’єктивну” і “суб’єктивну”, “зовнішню” і “внутрішню” і т. ін. [10; 11; 12]. Те ж саме можна сказати й про спробу введення поняття “соціально-психологічна напруженість” [13; 14], оскільки так і незрозуміло, чим вона є — аспектом, стороною, компонентом соціальної чи тотожним їй явищем і, відтак, її термінологічним синонімом. А підвищений попит на вивчення СН з боку органів державної влади, різних політичних сил додає проблемі визначення змісту цього поняття, його гносеологічних меж іще більшої гостроти.

По-друге (що почасти впливає з першого), незважаючи на велику кількість намагань вимірювати рівень СН і соціальний запит на такі вимірювання, їх інструментарій здебільшого має настільки очевидні хиби, що годі й говорити про адекватне відтворення вимірюваного явища. З цією метою використовують, як правило, або ж наспіх сконструйовані ще за часів так званої перебудови питальники, при складанні яких взагалі не враховують світового досвіду відповідних досліджень, або ж некритично запозичені й більше чи менше модифіковані методики

“імпортного” походження, навіть не помічаючи, що за їхньою допомогою можна виміряти не стільки СН як таку, скільки її причини та зовнішні вияви, які, не виключено, можуть бути пов’язані й з іншими чинниками.

Прикладом питальників першого типу може слугувати постановка прямого запитання на кшталт: “Яким, на Вашу думку, є рівень соціальної напруженості у Вашому місті (селі, області і т. п.)?”. Наведене запитання давно увійшло до навчальних посібників для студентів як один з найодіозніших зразків соціологічної некоректності [15], проте це не заважає професійним соціологам послуговуватися ним і далі [16; 17]. Коментарі тут, як кажуть, зайві.

Що ж стосується методик “імпортного” походження, то вони спираються на зарубіжний досвід побудови певних оцінювальних шкал (“шкали життєвих подій”, “шкали загального вдоволення” тощо) [7; 18], з одного боку, і так званих стрес-індексів [9], з другого. За “шкалами життєвих подій” або “шкалами вдоволення” респонденти оцінюють (наприклад, у діапазоні від “жахливо” до “чудово”) ті чи ті групи тверджень, що стосуються різних сфер їхнього життя (робота, здоров’я, житлові умови, криміногенність у даній місцевості і т. ін.). Оцінки потім підсумовуються й одержана сума розглядається як показник напруженості. Показником напруженості вважається також стрес-індекс, але при його побудові (на відміну, приміром, від “шкал життєвих подій”) дослідник апелює вже не до суб’єктивних оцінок респондентів. Обчислюється він як сума значень окремих стресорів, прикладами яких є, скажімо, провал у бізнесі на 1 млн. населення, кількість розлучених на 100 зареєстрованих шлюбів тощо.

Певна річ, обидва методичні підходи, — як заснований на суб’єктивних оцінках респондентами життєвих обставин, так і той, що ґрунтується на виявленні стресорів, якими ці оцінки гіпотетично зумовлюються, — мають свої суто технологічні переваги й недоліки, однак їхнім спільним вразливим місцем залишається обґрунтованість відбору пропонованих респондентам для оцінки тверджень і досліджуваних стресорів. У відповідних літературних джерелах немає переконливих аргументів на користь того, що саме ті життєві обставини (стресори), які потрапляють до сформованих дослідниками списків, справляють вирішальний чи

однаково вагомих вплив на рівень СН у суспільстві. То, питається, які є підстави для сумування одержаних оцінок?

Дещо пом'якшують цей фундаментальний недолік розглянутих методичних підходів до вимірювання СН спроби спочатку визначити значущість для респондентів кожного з виділених факторів, аби потім врахувати його вагу в сумарній оцінці вдовolenня, яку дали опитані [19]. Проте повністю проблему зв'язку первинного списку факторів з явищем СН такі спроби самі собою, зрозуміло, не знімають.

На принципі врахування суб'єктивної значущості (ваги) виділених факторів базуються й поширені останнім часом на теренах СНД методики вимірювання соціального самопочуття населення [20; 21]. Під соціальним самопочуттям мається на увазі ступінь задоволення громадянами своїх соціальних потреб. При цьому апріорі вважається, що низький ступінь їх задоволення, тобто погане соціальне самопочуття, є свідченням високого рівня СН. Але, знову ж таки, постає питання про адекватність первинного списку факторів, які в даному разі представлені соціальними потребами чи їх об'єктами. І скільки б не враховувалася вага кожного фактора, все одно важко повірити, що достатньо надійними і необхідними (!) індикаторами соціального самопочуття, а тим паче СН можуть бути водночас і такі фактори, як здоров'я, підходя робота, необхідний одяг, можливість придбання найнеобхідніших продуктів, і фактори на кшталт модного та красивого одягу, сучасних політичних та економічних знань, ба, навіть рішучості в досягненні своїх цілей. А саме такий перелік факторів використовується вітчизняними соціологами [22].

До того ж сумнівним видається сам постулат мало не цілковитого отожднення СН з незадовільним соціальним самопочуттям — якщо допустити, що за допомогою зазначених методик вимірюється не що інше, як *самопочуття*. Підставу для сумніву дає елементарна аналогія. Візьмімо фізичне самопочуття. Його погіршення зовсім не обов'язково супроводжується підвищенням напруженості — фізичної чи психічної. У хворобливому стані людина зазвичай, навпаки, розслаблюється, а напружується лише тоді, коли усвідомлює серйозну небезпеку хвороби або, приміром, змушена працювати, незважаючи на неї. То чому має ставитися знак рівності між погіршенням

соціального самопочуття і підвищенням рівня СН? Відповіді знову немає.

Не вселяє оптимізму також прагнення вдосконалити способи вимірювання СН шляхом поєднання в одній вимірювальній процедурі параметрів, заснованих на суб'єктивних оцінках респондентів, і показників, що стосуються об'єктивно існуючих стресорів, які актуально чи потенційно можуть спричиняти напруженість у суспільстві [10; 23; 24]. Подібні поєднання призводять до неправомірного рядопокладання показників абсолютно різної природи і, в кінцевому підсумку, тягнуть за собою змішування понять. Наприклад, методика обчислення індексу соціальної напруженості, розроблена на початку 1990-х років А. Горячевим, включає такі параметри: ступінь забезпеченості населення товарами широкого вжитку; індекс злочинності у регіоні; ступінь невдоволення населення комплексом невирішених соціально-політичних, економічних та екологічних проблем [23]. Але ж очевидно, що ступінь невдоволення населення не може бути незалежним від двох попередніх параметрів і з великою ймовірністю є наслідком дії цих чинників. Так само логічно невмотивованими виглядають намагання оцінювати рівень СН за показниками, похідними від її загострення, скажімо, за кількістю реальних учасників масових акцій соціального протесту або людей, готових брати у них участь [11; 12; 24]. За будь-яких тлумачень феномена СН зрозуміло, що вона не зводиться до тих чи тих дій громадян, нехай і масових акцій протесту, а є скоріше їх передумовою, і саме в якості передумови й має вивчатись у першу чергу — задля передбачення та упередження небажаного розвитку суспільних процесів.

Ще один, так би мовити, процедурний недолік проаналізованих методик вимірювання СН полягає в тому, що здебільшого вони занадто громіздкі. І ця громіздкість, на жаль, має тенденцію до зростання у міру нових спроб їх удосконалення: показників стає дедалі більше і вони все різноманітніші. З огляду на це існуючі методики було важко або й практично неможливо використати, зокрема, для здійснення моніторингових зрізів рівня СН у масштабах країни та її регіонів (а саме таке завдання стояло перед автором та його співробітниками). Значні затрати сил, коштів і часу навряд чи окупились би, зважаючи на сумнівність результату. Через те впродовж кількох років ми, як і деякі інші

дослідники, віддавали перевагу більш простому і надійному за таких умов методів — оцінкам незалежних експертів.

Треба сказати, загалом цей метод себе виправдав. У кожному разі наш моніторинг не призвів до жодного ексцесу очевидного завищення реального рівня СН, і, таким чином, ми уникли тих курйозних передбачень соціального вибуху, начебто зовсім близького й невідворотного, яких більш ніж вистачало на сторінках наукової та масової періодики напередодні розпаду СРСР та в перші роки незалежності. Але, як відомо, метод експертних оцінок має свої обмеження. За нашим твердим переконанням, експерти, якщо їх правильно підібрано і чітко зорієнтовано на дотримання заданих методичних вимог, здатні досить точно оцінювати й певною мірою передбачати зовнішні, поведінкові прояви соціальних процесів. Набагато менші можливості експерт має щодо відстроченої в часі оцінки нагромадженого потенціалу цих процесів, оскільки безпосередньо не спостерігає внутрішніх, психічних станів особистості й соціуму. А позаяк СН (зазначимо це, так би мовити, забігаючи наперед) належить саме до внутрішніх, психічних станів, то, природно, ми не могли повністю задовольнитися лише методом експертних оцінок. Паралельно з його використанням працювалися інші, більш досконалі методичні прийоми.

На наш погляд, наявний в Україні та за рубежом досвід вимірювання СН засвідчує, що її показники не можуть бути виділені суто емпірично, без певної системи початкових теоретичних уявлень, які б дали змогу, з одного боку, домогтися обґрунтованості здійснюваних вимірювань, а з другого — мінімізувати кількість потрібних для вимірювання показників. Розробляючи такі теоретичні уявлення, ми виходили з наступних міркувань.

1. Якщо допустити існування СН як “нормального” явища, то з погляду суспільної практики, особливо за нинішніх соціально-економічних та політичних умов, воно може становити переважно теоретичний інтерес. Практику цікавить СН саме у “вузькому” розумінні, і яких би теоретичних поглядів не дотримувалися вчені, вони змушені відповідати на ці запити. Тому закономірно, що “широке” тлумачення СН є сферою здебільшого “чистих” теоретизувань, а на емпіричному рівні

переважає прагнення вивчати її у практично найбільш значущому, можна сказати, вибухонебезпечному аспекті.

У найбільш авторитетних соціологічних джерелах, зокрема, довідкових і навчальних [25; 26 та ін.] спільним є те, що попри певні акценти та нюанси СН визначається як *стан* суспільства, пов'язаний з дестабілізаційними процесами. Така одностайність дає підстави розглядати цю констатацію як у певному сенсі опорну, придатну для побудови поняттєвої конфігурації СН. Проте, на жаль, жодна дефініція не йде далі — не з'ясовує, який саме стан мається на увазі, якою є його природа і в чому полягає сутність. Натомість він окреслюється за допомогою суто зовнішніх (стосовно нього) описових засобів — називаються причини його виникнення, ті чи ті прояви або наслідки, що призводить до ототожнення СН із цими причинами, проявами та наслідками. А це, у свою чергу, зумовлює, як зазначалося вище, поділ СН на “об’єктивну” та “суб’єктивну”, “зовнішню” та “внутрішню” і т. ін.

2. У тій гносеологічній ситуації, що склалася навколо СН, не слід дивуватися з появи поняття “соціально-психологічна напруженість” [13; 14], фактично тотожного “суб’єктивній” напруженості. Звернення до цього поняття можна розглядати як закономірну реакцію соціальної психології на непроясненість досліджуваного соціального явища, природне намагання виділити в ньому власну ділянку наукового пошуку, відносно незалежну від наявної у соціології строкатості теоретико-методологічних підходів та дефініційних різночитань. Однак, хочуть того соціальні психологи чи ні, а введення у вжиток терміна “соціально-психологічна напруженість” по суті рівнозначне визнанню існування в суспільстві якоїсь “більшої” напруженості, яка виходить за межі суб’єктивного, і отже, є “об’єктивною”. Іншими словами, явно чи імпліцитно визнається, що пов’язані з СН об’єктивні реалії (падіння ВВП, аборти, безробіття і т. ін.) можуть “напружувати” суспільство ніби самі по собі, не відображаючись у психіці людей. Таким чином, намагаючись відвоювати свою окрему “територію” у вивченні СН, соціальна психологія, як і в багатьох інших подібних випадках виокремлення соціально-психологічного із соціального, вносить свою частку в містифікацію останнього.

На нашу думку, тут дається ознака поширена як у “респектабельніших” за своїм статусом соціальних науках, так і в самій соціальній психології методологічна упередженість (яка межує із заляканістю) щодо так званого психологічного редукціонізму. Тим часом давно пора усвідомити, що без людини, а отже, й без її психіки ніякого соціального не існує взагалі. Соціальне без психічного — це лише теоретична абстракція.

“Психологізованими” соціальні явища є за самою своєю природою. Тому всі спроби виокремлення соціально-психологічного із соціального на онтологічному рівні, так само, як і їх рядопокладання, представлення у вигляді цілого і частини (аспекту, рівня), ведуть до нічим не виправданого паралелізму, подвоєння соціальної реальності. Можна говорити лише про **вивчення** соціального за допомогою специфічних соціально-психологічних засобів чи під специфічним кутом зору, тобто про певний рівень або спосіб **пізнання** соціальних явищ. Однак гносеологію не слід плутати з онтологією. В онтологічному ракурсі соціально-психологічне — це і є соціальне у його психологічній, тобто людській конкретиці.

З огляду на це напруженість у суспільстві має вивчатися цілісно, без дисциплінарних обмежень. Інша справа — що під нею розуміти. Її розумінням визначається водночас і те, до сфери компетенції якої науки вона належить передусім. Гадаємо, найбільші можливості в такому разі тут має соціальна психологія.

3. Методологічно неспроможними вважаємо концепти **виявів СН** на психоемоційному, соціально-психологічному, поведінковому і т.п. рівнях (див., наприклад, [27]). Адже при цьому, по-перше, вихолощується зміст соціально-психологічного, яке позбавляється своїх дуже важливих (скажімо, згаданих психоемоційних) характеристик, а по-друге, залишається відкритим найголовніше питання — що ж власне виявляється?

Зважаючи на викладене вище, набагато логічнішим буде інтерпретувати СН як певний **психічний стан суспільства** (спільноти, групи), що зумовлюється об’єктивними чинниками (на кшталт падіння виробництва, зниження рівня споживання, притоку мігрантів, загострення міжетнічних суперечностей) і виявляється в індивідуальній та груповій поведінці (ті ж аборти, злочинність, акції протесту тощо). Тоді все стає на свої місця: є

явище, є причини і є наслідки. Останні, зрозуміло, можуть переходити у причини і навпаки, але за великим рахунком це суті справи не змінює.

4. Психічні стани соціуму, подібні до СН, безперечно, не зводяться до суми станів індивідуальної психіки. Проте їх очевидна генетична закоріненість в індивідуально-психологічному спонукає уважніше придивитися до відповідних психічних станів, добре відомих загальній психології (психічна напруженість, стрес, фрустрація), аби врахувати нагромаджений досвід вивчення цих станів з його безумовними плюсами і певними мінусами. Тим паче, що за рубезем існує вже доволі тривала традиція дослідження СН у межах теорії соціального стресу [8; 9; 18], а вітчизняні автори прямо зазначають, що “СН можна розглядати як аналог стресу на рівні великих соціальних (суспільних) систем” [28, с.39].

У радянській психології надавали перевагу поняттю “психічна напруженість”, справедливо зауважуючи неоднозначність розуміння та непослідовність застосування терміна “стрес”. Ми поділяємо точку зору тих авторів, які підкреслюють, що стан психічної напруженості має розглядатись як перешкода і в жодному разі не може сплутуватися зі станом напруження, що неминуче супроводжує будь-яку складну діяльність [29]. Якщо виходити із щойно наведеного тлумачення, психічне напруження характеризується мобілізацією психічної діяльності, почуттям загального піднесення, активним прагненням до подолання труднощів, тоді як психічна напруженість супроводжується негативним емоційним фоном, падінням настрою, відчуттям тривоги, неспокою, гострими очікуваннями невдачі, провалу. Ця феноменологічна симптоматика психічного напруження і психічної напруженості вочевидь така різна, що, думається, існують підстави припустити: тут маємо справу не з кількісно-якісними градаціями одного й того самого психічного стану, а з різними за своєю генезою психічними станами.

На наш погляд, генетично психічне напруження являє собою реакцію психіки живої істоти, що належить до вищих шаблів еволюції, на актуалізацію певних потреб або цілей¹ у разі виникнення перешкоди, що становить заваду на шляху

¹ Актуалізація цілей, звісно, має місце лише у людини, якій притаманна не тільки причинна, а й так звана цільова детермінація активності.

задоволення цих потреб чи досягнення цілей. Відстрочення у реалізації потреб (цілей) підвищує мотивацію їх задоволення (досягнення), що й зумовлює мобілізаційний ефект психічного напруження (такого собі “помірного” стресу). Але при цьому важливо наголосити, що енергетичним джерелом активності продовжує залишатися мотивація задоволення потреб (досягнення цілей). Тому, з огляду на майбутнє задоволення, перешкоди часом долаються настільки легко (у стані, близькому до ейфорії), що ніби й не помічаються.

Психічна ж напруженість являє собою реакцію вже не на актуалізацію потреб чи цілей, а на саму перешкоду (ширше — на умови діяльності, що звуться екстремальними). Перешкода в цьому разі сприймається як нездоланна або така, подолання якої становить надмірний ризик, загрожує існуванню індивіда. Ця перешкода вимагає максимального зосередження сил на ній самій. Як наслідок, актуалізовані раніше потреби чи цілі відступають на задній план, блокуються. І в цьому принципова різниця між психічним напруженням і психічною напруженістю. Якщо напруження є “нормальним” і, отже, по суті неперервним, “пульсуючим” станом постійного відновлення динамічної рівноваги психіки, то напруженість — більш або менш тривалим, але в кожному разі екстраординарним станом фіксації значних порушень (блокувань) цього відновлюваного процесу, цієї динамічної рівноваги. Відповідні психічні стани найчастіше позначають термінами дистресу та фрустрації. Залежно від індивідуально-психологічних особливостей вони виливаються чи то в депресію, чи то в агресію. Таким чином, психічна напруженість теж може мати мобілізаційний ефект, але це буде мобілізація не у формі піднесення, ентузіазму, зрештою, ейфорії (як у випадку із психічним напруженням, стресом у широкому тлумаченні), а у формі агресії, спрямованої на руйнування справжніх чи мнених перешкод на шляху реалізації заблокованих потреб і цілей.

Саме в такому розумінні психічну напруженість, на нашу думку, можна брати за аналог СН. Подібно до психічної напруженості остання є реакцією суспільства (спільноти, групи) на умови життєдіяльності, що насправді становлять загрозу реалізації значущих потреб та цілей соціальних суб’єктів, а то й самому їхньому існуванню, або під цим кутом зору

сприймаються. Відтак у найзагальнішому вигляді СН правомірно визначити як *психічний стан соціуму, що виникає у відповідь на екстремальні впливи*.

5. У плані розроблення концептуальних засад дослідження СН певну проблему становить співвіднесення психологічних та соціологічних тлумачень її природи, механізмів виникнення. Незважаючи на дещо акцентувану, часто далеку від неупередженості критику структурного функціоналізму з боку як конфліктологічної парадигми, так і радянських та пострадянських соціологічних шкіл, у соціології все ж переважають структурно-функціоналістські та похідні від них розуміння феномена СН як такого, що виникає внаслідок порушення рівноваги між індивідуальними та суспільними (груповими) цілями і засобами їх досягнення [5]. До цілей і засобів додають також розходження цінностей, інтересів, потреб, очікувань, соціальних настановлень і т. ін. [12; 25; 30]. На перший погляд, подібні концепти складно узгодити з визначенням СН як психічного стану, зумовленого екстремальними впливами. Проте ця складність значною мірою позірна.

Згадані порушення рівноваги без будь-яких зусиль піддаються інтерпретації як результат тих же екстремальних впливів — техногенних катастроф, природних катаклізмів, радикальних економічних та політичних реформ тощо. З другого боку, часом ці порушення, спочатку мінімальні, поступово накопичуються, можуть досягнути такого рівня, коли їх усвідомлення саме собою створить у суспільстві екстремальні умови, призведе його до соціального стресу (що власне й сталося під час так званої перебудови в СРСР). Тож, як бачимо, між категоріями екстремального впливу і порушення рівноваги в суспільстві гносеологічного антагонізму не існує. Більше того, процес виникнення та зростання СН можна собі уявити як своєрідний відрізок на шкалі рівноважних—нерівноважних станів соціуму, який графічно починається в точці фіксації порушеної рівноваги.

6. Напруженість у суспільстві (спільноті, групі) зумовлюється невдоволенням людей, воно, можна сказати, її психічний субстрат. Але ця тривіальна теза стосується не ступеня задоволення людських потреб самого по собі, яким би низьким він не був, хоч так здебільшого і вважають [12; 31]. Низький

рівень задоволення потреб у нормі породжує не напруженість, а дію, спонукає людину до активності, спрямованої на їх задоволення. А СН з'являється внаслідок невдоволення **умовами життєдіяльності**, що блокують задоволення цих потреб, перешкоджають досягненню поставлених цілей, втіленню в життя очікувань тощо або й просто суперечать уявленням про належне, справедливий соціальний порядок (своєрідна потреба у консервативній чи ідеологічно визначеній картині світу). Причому таке невдоволення є досить ригідним і може не лише триматися, але й небезпечно посилюватися, незважаючи на "розблокування" процесу задоволення найважливіших життєвих потреб, про що свідчить відомий "закон Токвіля" [32].

За окремими винятками (скажімо, в ситуаціях стихійних лих, та й то не завжди) невдоволення умовами життєдіяльності пов'язується масовою свідомістю зі справжніми чи мнимими вчинками певних учасників соціальної драми, що призвели до цих умов, об'єктивно чи суб'єктивно екстремальних. Воно відпочатково адресне і персоніфіковане. Через те викликають подив настійливі намагання зобразити динаміку СН як послідовну зміну якісно різних станів [12; 27], стверджувати, що невдоволення в ситуаціях напруженості спочатку є нібито винятково "суб'єкт-об'єктивним" і лише згодом переростає чи то в "суб'єкт-суб'єктне ставлення" [30], чи то в "ситуацію ворожості" [3]. Поки що нікому не вдалося методично коректно задокументувати подібні трансформації, і зрозуміло чому. Насправді СН, щойно з'являючись, зазвичай відразу ж окреслюється у якісній визначеності своїх основних емотивних та когнітивних преференцій. Напруженість, якщо можна так висловитися, є скалярною величиною, ні в що не переростає, а лише посилюється, збільшується (якщо своєчасно не усуваються умови, які призвели до її виникнення), допоки не досягне критичного рівня, після чого відбувається або ж соціальний вибух, або ж тривале занурення суспільства у депресивний шок. І в цьому динаміка СН знову ж таки вельми скидається на перебіг психічної напруженості та розрядку останньої у її крайніх виявах.

7. Напруженість з'являється з виникненням у суспільстві певної ситуації, загострюється разом з її розвитком і спадає, коли ця ситуація вичерпує себе, зникає, змінюється на іншу. А відтак

вивчення СН потребує послідовно реалізованого *ситуаційного* підходу.

Наявні класифікації ситуацій, що зустрічаються в соціально-психологічній літературі [33], важко екстраполювати на ситуації соціального макрорівня. Тому називатимемо їх просто *соціальними*. Не будемо заглиблюватись і в спір з приводу дефініції ситуації. Зауважимо лише, що вони зазвичай дещо однобічно зміщують акценти на її нібито суто зовнішній щодо суб'єкта характер [34; 35; 36]. На нашу думку, значно важливішим і продуктивнішим з методологічного погляду є зроблений В.А. Роменцем наголос на тому, що *кожна ситуація має незалежну від людини (об'єктивну) і залежну від неї (суб'єктивну) сторони* [37]. Незалежна сторона ситуації — це збіг умов і обставин, що створюють певне становище, в якому перебуває людина, а залежна — певна сукупність відношень людини до світу, в яких вона переживає необхідність діяти тим чи тим чином. Принциповим вважаємо також наголошення *динамічності* ситуацій [36].

З урахуванням зазначених параметрів ситуації психологічний механізм виникнення (підтримання, посилення) СН у контексті ситуаційного підходу можна описати, гадаємо, так. Люди оцінюють ситуацію, що склалася, як сукупність умов життєдіяльності¹. Їхня оцінка являє собою своєрідну первинну категоризацію цієї ситуації і здійснюється в категоріях вдоволення — невдоволення. Проте оцінка ситуації містить не лише загальне враження від неї (загальне невдоволення), але й оцінку (бодай імпліцитну) її незалежної та залежної сторін. При цьому незалежну сторону здебільшого репрезентують персоніфіковані соціальні сили, що видаються тим, хто потерпає від наявної ситуації, господарями становища. Водночас ситуація оцінюється людьми не лише в статиці, а й у динаміці, просторово-часовому континуумі — з погляду її поліпшення чи погіршення порівняно з минулим, зафіксованим у пам'яті, і майбутнім, яке вимальовує уява. Тим самим феномен СН обов'язково має, так би мовити, часовий вектор і постає в обрамленні психологічних

¹ Щоб не ускладнювати викладу, ми тут абстрагуємося від моменту взаємовпливу людей, який в оцінці ними соціальної ситуації завжди присутній у знятому вигляді.

стереотипів на кшталт “раніше було краще (гірше)” і “далі буде краще (ще гірше)”.

Отже, структура СН включає як мінімум:

- загальне невдоволення суб’єктів наявною в суспільстві ситуацією;
- їхнє невдоволення можливостями свого впливу на ситуацію;
- невдоволення діями тих персоніфікованих соціальних сил, які, за уявленнями суб’єктів, здатні впливати на ситуацію;
- ретроспективну оцінку минулого стану ситуації (чи тієї ситуації, яка їй передувала);
- прогнозну оцінку майбутнього стану ситуації (чи тієї ситуації, що має прийти їй на зміну).

Необхідно також враховувати, що залежну від неї сторону ситуації людина оцінює з огляду на ступінь розгорнутості власного потенціалу інтернальності (суб’єктного потенціалу). Відтак чим вищий потенціал інтернальності, тим більшу напруженість викликає невдоволення можливостями свого впливу на ситуацію, і навпаки — занадто низький потенціал інтернальності, який робить для суб’єкта ці можливості малозначущими, зводить до мінімуму роль невдоволення ними як чинника напруженості. Подібна картина спостерігається і в процесі оцінювання людьми дій тих персоніфікованих соціальних сил, які, за їхніми уявленнями, здатні впливати на ситуацію (незалежна від суб’єкта сторона ситуації). Якщо цей вплив видається істотним, то невдоволення діями “господарів становища” значно посилює напруженість, якщо ж неістотним — вона послаблюється (через те, до речі, держава, громадяни якої невдоволені сильною владою, за інших однакових умов є набагато ближчою до соціального вибуху, ніж та, де громадяни невдоволені слабкою владою).

Іншими словами, чинники оцінювання з боку соціальних суб’єктів залежної та незалежної сторін ситуації визначають рівень СН з певними поправками на згадані щойно супутні чинники, пов’язані із суб’єктивною значущістю як власного, так і стороннього (зовнішнього) впливу на розвиток цієї ситуації. Тому до структури СН у якості поправочних коефіцієнтів маємо включити також:

- ступінь інтернальності суб'єкта, який зумовлює значущість для нього власного впливу на ситуацію;
- приписуваний суб'єктом тим чи тим персоніфікованим соціальним силам ступінь зовнішнього впливу на ситуацію.

Цей теоретичний конструкт було покладено нами в основу моделі необхідних і достатніх показників СН. Схематично її можна зобразити у вигляді рисунка (див. рис.), де O — загальна оцінка актуальної ситуації, O_1 — ретроспективна оцінка минулого стану ситуації, O_2 — прогностична оцінка майбутнього стану ситуації, V — вдоволеність можливостями власного впливу на ситуацію, W — вдоволеність результатами зовнішнього впливу на ситуацію, i — ступінь інтернальності суб'єкта оцінювання, j — приписуваний тим чи тим соціальним силам ступінь зовнішнього впливу на ситуацію.

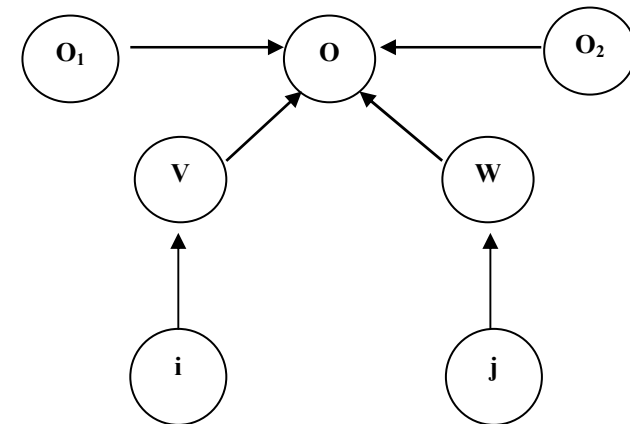

Рис. Теоретична модель необхідних і достатніх показників соціальної напруженості

Наведену модель порівняно легко операціоналізувати.

Інтегральний показник СН (позначимо його літерою N) може бути обчислений за формулою

$$N = O + \frac{O_1 + O_2}{2} + iV + jW.$$

Не становить особливих труднощів і добір індикаторів для виділених показників. Під нашим керівництвом було розроблено анкету¹, при підготовці якої вдалось обійтися мінімальною кількістю таких індикаторів (16 одиниць запитання), що відповідало вимогам компактності методичного інструментарію, призначеного для масових опитувань населення. Усі показники відпочатково вимірювалися за п'ятибальними шкалами від -2 до 2, але шкали для визначення коефіцієнтів i та j у процесі розрахунку, після об'єднання індикаторів, перетворювались на шкалу від 0 до 1. При цьому бралось до уваги, що дія коефіцієнта може змінювати значення первинної оцінки другого множника за модулем, але не нівелює знаку. Інтегральний показник N обчислювався, відповідно, за 17-бальною шкалою від -8 до 8.

Здійснено емпіричну верифікацію моделі. З цією метою в червні 2000 р. обстежено дві групи працівників вугледобувних шахт Донецької області загальною чисельністю 477 осіб. До першої групи увійшли робітники економічно успішних шахт, де, на думку компетентних експертів, СН була практично відсутня, до другої — робітники шахт зі складним соціально-економічним становищем, у колективах яких експерти апріорі констатували певний рівень СН, хоча, як побачимо далі, дещо його все ж, мабуть, перебільшували². Результати дослідження представлено у таблиці.

¹ У розробленні анкети брала участь В.В. Жовтянська. Нею ж за допомогою цієї анкети проведено пілотажне дослідження з метою емпіричної верифікації обговорюваної моделі.

² На час дослідження ситуація на вугледобувних шахтах Донбасу вже не давала можливості впевнено відібрати достатньо чисельні групи респондентів з критично високим рівнем СН.

**Показники моделі СН за результатами опитування
працівників вугледобувних шахт Донбасу**

Параметри моделі	Благополучні шахти	Неблагополучні шахти
O — загальна оцінка актуальної ситуації (-2 : +2)	0,13	-1,07
O_1 — ретроспективна оцінка минулого стану ситуації (-2 : +2)	0,35	0,26
O_2 — прогнозна оцінка майбутнього стану ситуації (-2 : +2)	0,11	-0,54
V — вдоволеність можливостями власного впливу на ситуацію (-2 : +2)	-0,07	-1,24
i — ступінь інтернальності суб'єкта оцінювання (0 : 1)	0,57	0,40
W — вдоволеність результатами зовнішнього впливу на ситуацію (-2 : +2)	0,58	-0,80
j — приписуваний тим чи тим соціальним силам ступінь зовнішнього впливу на ситуацію (0 : 1)	0,88	0,67
N — інтегральний показник рівня СН (-8 : 8)	-0,48	2,51

Як і очікувалось, рівень СН у другій групі виявився значущо вищим, ніж у першій. Причому для неблагополучних шахт він є додатнім, тобто вищим від умовно середнього за нашою шкалою від -8 до 8, тоді як для відносно благополучних шахт — від'ємним, тобто нижчим за умовний середній. Отже, обчислений інтегральний показник СН справді диференціює групи з її заздалегідь різним рівнем.

Доволі показовими є також різниці даних, одержаних за окремими показниками (параметрами) моделі. Так, безперечно відповідають вихідним очікуванням дані показників O і O_2 : їх знак є додатнім на благополучних і від'ємним на неблагополучних шахтах. А от ретроспективна оцінка минулого стану ситуації (O_1) в обох групах виявилась позитивною й істотно не відрізняється, засвідчуючи, що сучасне явно програє в очах

шаhtarів порівняно з минулим. Тож, очевидно, можна припустити, що ностальгія за минулим на сьогодні для певних категорій громадян України може бути більш важливим чинником СН, ніж актуальна облаштованість життя.

Невдоволення можливостями власного впливу на ситуацію (*V*) хоча й має місце і в першій і в другій групах, проте його рівень набагато вищий на неблагополучних шахтах. Водночас на цьому чиннику СН суперечливо позначається різниця у ступені інтернальності суб'єктів оцінювання (*i*), який є вищим від гіпотетичного середнього у першій групі і нижчим у другій. Останнє, між іншим, наводить на думку, що, можливо, взагалі у соціально благополучному середовищі домінує інтернальний локус контролю, а в соціально неблагополучному — екстернальний. Однак це питання потребує, звісно, додаткових досліджень.

Оцінка результатів зовнішнього впливу (*W*), як і слід було сподіватись, є додатною на благополучних і від'ємною на неблагополучних шахтах. Звертає на себе увагу й та обставина, що коефіцієнт ступеня зовнішнього впливу (*j*) так само вищий у першій, ніж у другій групі. Інакше кажучи, робітники благополучних шахт вище оцінюють не лише власні можливості впливу на ситуацію, але, як не дивно, водночас і можливості зовнішнього впливу на її розвиток з боку “сильних світу цього”. Такий факт, гадаємо, заслуговує на окрему інтерпретацію і, можливо, теж потребує спеціальних досліджень. Але це вже виходить за межі даної статті.

Таким чином, ми переконалися, що не тільки обчислений інтегральний показник, а й окремі первинні показники нашої моделі виявились відчутно різними у кожній з груп (виняток становить лише ретроспективна оцінка минулого стану ситуації, але цей випадок обговорено вище). Відтак, оскільки задіяні показники є незвідними (незалежними), то можна стверджувати, що ми дійсно обрали необхідну кількість показників, потрібних для вимірювання СН. Усе це дає підстави вважати проведену емпіричну верифікацію запропонованої моделі успішною і зробити висновок, що сама модель та розроблений на її основі методичний інструментарій є придатними для оцінювання рівня й відстеження динаміки СН як в окремих сегментах суспільства, так, маємо надію, і в загальнонаціональному масштабі.

РЕЗЮМЕ

Не весьма удачные попытки измерения уровней социальной напряженности, предпринимаемые в Украине и за рубежом, свидетельствуют о том, что ее показатели не могут быть выделены сугубо эмпирическим путем, без определенной системы исходных теоретических представлений, которые бы позволяли, с одной стороны, добиться обоснованности осуществляемых измерений, а с другой — минимизировать количество необходимых для измерения показателей. Предложенная автором система таких представлений позволила разработать теоретическую модель необходимых и достаточных показателей социальной напряженности, основанную на ситуационном подходе, активно развивающемся в последнее время в социальной психологии. При этом использована оригинальная трактовка сущности и структуры ситуации, принадлежащая видному украинскому психологу В.А. Роменцу. Осуществлены операционализация и эмпирическая верификация разработанной модели, подтверждена ее пригодность для конструирования инструментария массовых опросов населения.

SUMMARY

Not very successful efforts to measure the level of social tension undertaken in Ukraine and abroad show that its indicators can not be defined only with the help of empirical methods without the appropriate system of the initial theoretical ideas that would allow on one hand to create the grounds for the measurements realized and on the other hand to minimize the number of indicators necessary for the measurement. The system of such ideas presented by the author gives the opportunity to work out the theoretical model of the necessary and sufficient indicators of the social tension grounded on the situational approach that is intensely developing recently in the social psychology. The original interpretation of the essence and the structure of a situation that belongs to the prominent Ukrainian psychologist V.A.Romenets has been used. The operational use and the empirical verification of the created model have been carried out, its validity for the construction of instruments for population polls has been confirmed.

Література

1. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта // Социс.— 1994. — № 5. — С.142—147.
2. Небоженко В.С. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. — К.: Абрис, 1994.
3. Міщенко М.Д. Соціальна напруженість у суспільстві: проблеми виявлення та аналізу. — К.: НІСД, 1995.
4. Губина Н.В. Социальная напряженность в трудовом коллективе // Социс.— 1998. — № 11. — С.17—25.
5. Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социс.— 1992. — №3. — С.104—114.
6. Рукавишников В.О. и др. Социальная напряженность: диагноз и прогноз // Социс.— 1992. — № 3. — С.3—23.
7. Dohrenwend B.A., Dohrenwend B.P. Stressful life events and their context. —NewYork: Wiley, 1981.
8. Kaplan H.B. Psychosocial stress: trends in theory and research. — NewYork: Academic Press, 1983.
9. Murray A., Linsky A., Bachman-Prehn R. Change in the stress-fulness of life in american states and regions from 1976 to 1982 // Social indicators research. — 1989. — V. 21. — № 3. — P. 229—258.
10. Давыдов А.А., Давыдова Е.В. Измерение социальной напряженности. — Москва, 1992.
11. Головаха Є. Соціальна напруженість в українському суспільстві // Дух і літера. — 1997. — № 1—2. — С.45—47.
12. Клюенко Э.А. Диагностика социальной напряженности: Дис ... канд. социол. наук. — К., 1998.
13. Психологія масової політичної свідомості та поведінки / Відп. ред. В.О. Васютинський. — К.: Вид-во “ДОК-К”, 1997.
14. Царюк Л.А. Локус контролю як один з основних чинників вибору стратегії поведінки в ситуації соціально-психологічної напруженості // Наук. студії із соціальної та політ. психології.— К.: Агропромвидав України, 2000. — Вип 2 (5). — С.111—121.
15. Паніна Н.В. Технологія соціологічного дослідження: Курс лекцій. — К.: Наук. думка, 1996.
16. Суименко Е.И. Социальная напряженность в приватизационном процессе // Социс.— 1999. — № 10. — С.86—94.
17. Моніторинг громадської думки населення України. Інформ. бюлетень. — 2001. — № 11—12. (В надзаг.: Український інститут соціальних досліджень, Центр соціальний моніторинг).
18. Whorton J.W., Moor A.B. Summative scales for measuring community satisfaction // Social indicators research. — 1984. — V.15. — № 3. — P. 297—307.

19. *Чорнобай П.Д.* Социальная напряженность: опыт измерения // Социс.— 1992. — № 7. — С.94—98.
20. *Давыдова Е.В.* Измерение социального самочувствия молодежи. — Москва, 1992.
21. *Головаха Е.И., Панина Н.В.* Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах. — К., 1997.
22. *Паніна Н.В., Головаха Є.І.* Тенденції розвитку українського суспільства (1994—1998 рр.): Соціологічні показники (таблиці, ілюстрації, коментар). — К., 1999.
23. *Горячев А.* В Фергане спокойно уже, в Москве — еще ... // Комерсантъ. — 1990. — №25. — 26 июня — 2 июля.
24. *Кваша А.* Социально-демографические проблемы роста социальной напряженности // Вес. статистики. — 1992. — № 1. — С.3—9.
25. Соціологія: короткий енцикл. сл. / За заг. ред. В.І. Воловича. — К.: Укр. центр духов. культури, 1998.
26. Соціологія: Курс лекцій / За ред. В.М.Пічі. — К.: Заповіт, 1996.
27. *Рукавишников В.О.* Пик напряженности под знаком белого коня // Социс.— 1990. — № 10. — С.12—25.
28. *Саламатов В.* Методология измерения и опыт оценки социальной напряженности // Конфліктологічна експертиза: теорія і методика. — Вип. 1. — К., 1997. — С.38—50.
29. *Зильберман П.Б.* Эмоциональная устойчивость: Дисс ... канд. психол. наук. — Москва, 1970.
30. *Куконков П.И.* Социальная напряженность как этап в процессе развития конфликта. — <http://www.nns.ru/analytdoc/sod2.html>
31. *Головаха Е.И., Панина Н.В.* Потенциал протеста украинского общества // Социс.— 1999. — № 10. — С.31—40.
32. *Липицкий М.И.* Далекое-близкое. Заметки о Токвиле // Полис.— 1993. — № 3. — С.127—129.
33. *Гришина Н.В.* Психология социальных ситуаций // Вопр. психологии. — 1997. — № 1. — С.121—132.
34. Ситуация // Психология: Слов. — Москва: Политиздат, 1990. — С.364.
35. *Schott R.* Psychologie der Situation. — Heidelberg, 1991.
36. *Росс Л., Ниссбет Р.* Человек и ситуация: Уроки соц. психологии. — Москва: Аспект-пресс, 2000.
37. *Роменець В.А.* Ситуація // Філософ. слов. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1986. — С. 629.

© Слюсаревський М.М.

ОПОЗИЦІЯ ІНДИВІДУАЛЬНОГО І КОЛЕКТИВНОГО В СОЦІАЛЬНИХ НАУКАХ

Концептуальні межі соціальної психології, що визначають її специфічні завдання та специфіку предмета, від самого початку ґрунтувалися на певному визначенні соціального. Тому власне соціологічні підходи набувають конститутивного значення щодо певного кола проблем, які розв'язує соціальна психологія, зокрема тих, котрі засновуються на уявленнях і типах колективності. Саме ці проблеми спробуємо зробити предметом нашого розгляду.

Чи не з самого початку виникнення вітчизняної соціальної психології визначилися три підходи до її завдань і предмета: перший — трактування соціальної психології як науки про масовидні явища психіки, специфічні масовидні феномени та дослідження суспільної психології (у межах розведення понять “суспільна психологія”, рівень суспільної свідомості, і “соціальна психологія”, наука про “суспільну психологію”). Другий підхід головним предметом дослідження соціальної психології визначав особистість, тому пізніше в його межах дискусійним виявилось питання про місце “психології особистості” в системі загальної психології. Третій підхід у цій дискусії, що мав би бути інтегративним, розглядав соціальну психологію як науку, що вивчає і масові психічні процеси, і становище особистості в групі. За всіх розглянутих підходів основною була ідея, згідно з якою предмет соціальної психології має визначатися з обох кутів зору: як з боку особистості, так і з боку масових психічних явищ [1, с.18].

Навіть за цих умов було досить важко вичленити рівень власне соціопсихологічного аналізу, зокрема з погляду теорій “середнього” рівня. Наприклад, В.М.Андрєєва стверджувала, що “за предметом (дослідження) розбіжності часто знайти не вдається, вони простежуються за допомогою виділення специфічних аспектів дослідження, можна сказати, специфічних кутів зору на ту саму проблему” [1, с.19].

Ці засади проблематизувала методологічна криза соціальних наук, яка почала даватися знаки у зв'язку із загальною зміною образу соціального знання. Трансформаційні процеси пострадянського періоду рішуче змінили типи

соціальності і призвели до значних змін ряду соціальних інститутів. У зв'язку з цим застосування деяких суттєвих положень класичних соціальних (соціологічних та соціально-філософських) теорій стало доволі проблематичним.

Одною з найбільш очевидних проблем цього ряду є проблема типології соціальних груп, або проблема формування інших типів колективності порівняно із суспільством до етапу трансформації. Номінально вона лежить на поверхні — неозброєним оком можна побачити глобальність процесів маргіналізації цілих страт і соціальних прошарків, типових для доби “розвиненого соціалізму”, масштаби змін професійної ідентичності, характерних для зниклих з ринку праці ряду професій та/або видів людської діяльності, феномен появи нових спеціалізацій, прямо пов'язаних із соціальною активністю (підприємництво, політична активність, громадська активність). Проблематизації зазнають й такі усталені спільноти людей, приміром, як “трудова колективна”. Відповідно під сумнівом опиняється і їх теоретична кодифікація: зокрема, у межах соціопсихологічного вивчення “сукупності почуттів, настроїв, звичок, думок, ілюзій, спрямованості волі й особливих рис характеру, притаманних людям завдяки спільності їх соціально-економічних умов життя” [2, с.334], що змінюватиметься остільки, оскільки зазнаватиме проблематизації сама ця спільність.

Закономірне для класичної соціальної думки розуміння суспільства як системно організованої спільноти давало підстави для висновків про життя індивідів як вияву незалежних від них загальних соціальних законів. Відповідно, за соціальною психологією у цій класичній моделі було зарезервоване розуміння особистісного смислу діяльності індивіда, оскільки в категоріях класичної соціології він неможливий — у ній індивід є представником соціального типу [3, с.15]. Відтак опозиція “індивід — суспільство” вирішувалась як наявність двох різних перспектив на один і той самий процес [1, с.25], що, зокрема, підтверджувалося дисциплінарним розмежуванням відповідних наук — соціології та психології. Зрозуміло, що теоретична ситуація не була настільки однозначною в інтерпретаціях. Однак тісний зв'язок дисциплінарного розвитку психології (і соціальної психології зокрема) із соціальними і соціально-філософськими

інтерпретаціями суспільного розвитку в суттєвих рисах визначав тематику й напрями власне соціально-психологічного розгляду.

Посткласичні перспективи розгляду дають змогу побачити і дещо інші процеси. Одна з можливих нині соціологічних перспектив спирається на розуміння радянського суспільства як “соціоциду” — нищення та нівелювання соціальних груп (страт) з метою втілення чи здійснення ідеалу “безкласового” суспільства [4, с.73]. З одного боку, це виражалося в егалітарних ідеологіях та відповідних теоретичних обмеженнях наукового пошуку. З другого, “індивіда” стали розглядати як певну атомізовану одиницю, якій протистояв інший глобальний теоретичний конструкт — “держава” чи тотальність “суспільства”. Таким чином, домінуючий тип соціальності, який реалізовувався, не допускав жодних проміжних ланок — жодних більш чи менш автономних суб’єктів суспільно-політичного життя, складових суспільства, якими б виступали автономні асоціації — об’єднання громадян у межах певних страт або класів, відповідні їм соціальні інститути (церква, повноцінні професійні спілки та ін.), спроможні слугувати проміжною ланкою між автономністю індивідуального буття та тотальністю “суспільства”. Інакше кажучи, домінуючий тип соціальності з його “буферними” псевдогромадськими організаціями, які не несли жодної самоорганізаційної інтенції, насправді замикався на індивіді, а приватність останнього справді була і теоретично тлумачилася як останній оплот свободи.

У наслідку, з теоретико-методологічного боку, осмислення зазначених соціальних процесів необхідно відбувалося у наперед заданих теоретико-ідеологічних межах. І не тільки: побудоване “за теорією” нове суспільство не знало інших феноменів, крім визначених нею. “Герменевтичне коло” замкнулося. Дилема індивід — суспільство (а тотальність цієї опозиції була окреслена відсутністю інших, вільних асоціацій громадян таким чином, що кожному індивіду справді протистояло все суспільство) відтак природно розглядалася як протиставлення індивідуальної свободи та соціуму з його експансією щодо людини як тотального соціального контролю проявів її життєдіяльності.

У трансформаційних процесах сьогодення, за оцінками науковців — політологів та соціологів, нині домінує зворотна тенденція щодо реформування соціальних груп, виражена у

концепції реструктурування суспільства. Очікування соціологів від структурованого у майбутньому суспільства такі: воно дасть змогу перетворити аморфну масу (“рівних”) людей на дієві соціальні групи, спроможні сформулювати власні соціальні інтереси та внести їх у публічний і владний простір. Таким чином, з’явиться змога ефективно враховувати ці специфічні соціальні інтереси у спільних проектах суспільного майбутнього. Тому питання соціальної типології, пов’язані з існуванням різних типів колективності, зокрема в межах соціальних груп, прошарків і т. ін., фактично перенесені у майбутнє, до часу, коли окреслені трансформації відбудуться й усталяться (оскільки нині виділилася й відносно усталилася одна соціальна група, котра усвідомлює та відстоює власні інтереси, — еліта). Крім того, оскільки традиційні соціальні інститути (сім’я, армія і т.д.) або втрачають свій регулюючий вплив, або перебувають у стані трансформації [5, с.143], натомість з’являються та набувають пріоритетної в процесах соціалізації та ресоціалізації ваги нові інститути (якими виступають, наприклад, ЗМІ), соціопсихологічна перспектива розгляду допускає твердження про те, що функціонування соціальних систем в нинішніх умовах необхідно зумовило “зсув” теоретичного аналізу на ті структури суспільної взаємодії, що збереглися, перш за все на рівень міжіндивідуальної взаємодії, свідомості та масової свідомості [5, с.144].

Ця інтерпретація призводить до поширення загальнопсихологічного інструментарію та вироблених понять на всю сферу соціокультурного знання, його “психологізацію”. На подібні процеси вказує, наприклад, О.Злобіна, констатуючи, що нині “роль психологічного фактора стрімко зростає”. Причому саме цей фактор набуває інтерпретації структуроутворюючого: “Доля людини значною мірою залежить від її особистісних зусиль... Як і за часів раннього капіталізму, психологічний чинник забезпечує процеси нової стратифікації у посткомуністичних суспільствах...”[5, с.144].

З теоретико-методологічного боку, цей підхід, за всієї його простоти та внутрішньої привабливості, є поширенням однієї зі сторін вказаної вище опозиції “індивід — суспільство” на всі процеси, що відбуваються в соціумі. Справа не лише в тому, що такий підхід ігнорує, як мінімум, реальні соціоструктурні підгрунтя особистісних трансформацій — такі як доступ чи

відсутність доступу до економічних, культурних, соціальних ресурсів, які забезпечили тим чи тим особистостям можливість позитивної соціальної самореалізації. Ігнорування структурного тиску, під яким реалізуються особистісні зусилля людини, змушують згадати думку П.Бурдьє: “Саме через ілюзію свободи щодо соціальних детермінацій ...соціальної детермінації дана свобода здійснюватися” [6, с.73]. Це продовження теоретизування у межах крайнощів персоналізму чи жорсткого соціального детермінізму, де концепт “свободи” прямо пов’язаний із “соціальністю”, витлумаченою виключно як антитеза автономності, і, отже, свободі та протистоїть їй. Відповідні психологічні інтерпретації також пов’язують ступінь автономності (індивіда) та свободу у прямо пропорційній залежності: більше автономності — більше свободи, і навпаки. В ідеологічному сенсі цей підхід може бути витлумачений як теоретичний супровід антигегелітарних ідеологій, що почали поширюватися у зв’язку з посттоталітарними трансформаціями країни.

Саме тому цікаво детальніше розглянути домінуючі трактування проблеми “суб’єкта” загалом і “групового суб’єкта” зокрема. Провідна у вітчизняних соціогуманітарних науках традиція, що виходить із філософії суб’єкта, так звана “Велика традиція атомізованого індивіда”, присутня у тлумаченні суб’єкта як “людини ...на вищому ... рівні активності і цілісності (системності), автономності і так далі”, найяскравіше обгрунтована, на нашу думку, у програмній статті А.В.Брушлінського, який стверджує, що суб’єкт — це “творець своєї історії і вершитель свого життєвого шляху” [7, с.31]. Однак це розуміння суб’єкта як того, хто здатен брати на себе “відповідальність за минуле, теперішнє і майбутнє, хто володіє вольовою рефлексивною свідомістю, хто здатен на вибір, реалізуючи можливості індивідуальної свободи” [8, с.91], до переважної більшості людей навряд чи може бути застосоване без застережень. На обгрунтовану думку російських соціологів Юрія Качанова та Наталії Шматко, “більшість людей цим високим вимогам не відповідають, своїм існуванням наводячи на думку про наявність безсуб’єктних форм культури”. Науковці схильні зробити радикальний висновок про те, що саме “...цій людині часто відмовляють у праві зватися людиною, предметом соціології, а не зоології” [8, с.91].

Аналогічну позицію висловлював відомий російський психолог А.Орлов, зазначаючи, що поняття особистості (співмірне у вітчизняних теоретико-психологічних дослідженнях з розумінням суб'єкта, наприклад у А.В.Брушлінського) у психологічній традиції набуло не лише власне наукового, а й морального, етичного виміру. Характеризуючи цю тезу, він вказував на існування певного “героїчного бачення” особистості, що, на думку автора й подібно до цитованих вище Ю.Качанова та Н.Шматко, “позбавляє права вважатися особистістю переважно більшість дорослих, не кажучи вже про дітей” [9, с.163]. Для прикладу автор посилається на визначення А.Г.Асмолова, за яким “бути особистістю — це означає мати активну життєву позицію, про яку можна сказати: “На тому стою і не можу інакше”. А.Б.Орлов цілком обгрунтовано стверджує, що подібні визначення містять опосередковане заперечення особистості в реальній людині, а стосовно педагогічної практики — в дитині, слугуючи виправданню маніпулятивних, “формуючих” педагогічних практик (метою яких є “зробити” з дитини особистість). На противагу проаналізованим підходам, у власних теоретичних підходах автор послуговується уведеним поняттям “емпіричної” особистості.

За аналогією з наведеним визначенням “суб'єкта” вибудовується і модель “групового суб'єкта” — уподібнення, що дає підстави для висновку про певну його самостійність щодо наявних суспільних процесів (наприклад, за А.В.Брушлінським, “у країні, що реформується, розвиваються індивідуальні та групові суб'єкти і їх різні психічні якості, а також змінюється їх суспільна значущість” [7, с.31]), але чим і вичерпується його (групового суб'єкта) прогностичний потенціал. Це поняття не перекриває доволі суттєвих механізмів формування корпоративних тіл, не дає змоги дослідити специфічні механізми, зокрема й психологічні, делегування суспільної ініціативи, змушуючи адресувати значущі соціальні якості особистим якостям індивіда.

Доповнювальна сторона цієї опозиції — класичне визначення соціальних груп як “стійких спільнот людей, що мають специфічні структури, які можна розглядати як соціальні структури суспільства”. Саме наявні соціальні групи роблять можливими здійснення соціальних типологій (соціальний тип —

“певний тип особистості, що виявляє свої головні характеристики у вигляді сталих способів (чи стереотипів) поведінки”) та робити інші узагальнення. Ототожнення соціальної групи з “груповим суб’єктом” само по собі є доволі проблематичним. Однак для багатьох праць, присвячених соціополітичним трансформаціям останнього десятиліття, характерне саме таке ототожнення.

Поняття “групового суб’єкта”, з одного боку, опосередковано трактується через ототожнення з поняттям “(великої) соціальної групи” або використовується як рядопокладене; з другого — має на меті наголосити активний, вибірковий, діяльний компонент суспільного буття, підкресливши певні зародкові форми колективної активності й дії (порівняймо із слововживанням: суб’єкт (політичного) процесу і т. ін.) і є наслідком теоретичної рефлексії над динамікою змін в суспільстві, що трансформується. У першому значенні “груповий суб’єкт” виступає, на нашу думку, лише як заміник більш коректного визначення “соціально-демографічна категорія”, підставою для об’єднання в яку є наближеність індивідів у соціальному просторі. Друге значення потребує більш ґрунтовного розгляду, який ми спробуємо здійснити нижче.

Власне тлумачення суб’єкта з позицій соціального атомізму змушує розглядати його у трьох основних іпостасях, а саме — у контексті цілераціональності, системності (цілісності) та автономності. Оскільки проблеми особистості не є метою нашої теоретичної розвідки, зазначимо лише, що саме ці виділені аспекти суб’єктності й викликали в соціальних психологів певний спротив до застосування поняття суб’єкта у структурах колективної дії. Так, саме з цих причин Г.Ділігенський стверджував, що «не можуть великі “об’єктивні” соціальні групи бути суб’єктом... Іманентною якістю суб’єкта є здатність здійснювати цілепокладання і цілеспрямовану діяльність; щоб виступати в якості “одиниці дії”, суб’єкт повинен володіти мінімумом психічної єдності, цілісності» [10, с.277], повертаючись до виділених вище трьох неодмінних ознак суб’єктності — цілераціональності, автономності (“цілісність”, “системність”) і відтак активності.

Автономність та цілераціональність як неодмінні засади соціальної активності є, отже, ознакою будь-якого — як групового, так і індивідуального суб’єкта. Таке уявлення про

суб'єкта, в основних рисах сформульоване філософією Нового часу, за твердженням Ю. Качанова та Н. Шматко, "...протягом останніх трьох сторіч виступало історичною аксіомою соціального аналізу, вважаючи індивіда елементарною одиницею і основою, завдяки якій формуються групи"[8, с.46].

Другою стороною можливості існування соціального атомізму як теоретичного підходу є своєрідне уявлення про соціальність загалом. Слід зазначити, зокрема, що самі уявлення про цю другу сторону класичної для соціальних наук опозиції нині змінюються. Такі нові реалії соціального життя, як його динамізм, множинність та практична неможливість простежувати всі аспекти суспільної динаміки, на відміну від "класичних" сталих, стабільних суспільств доіндустріальної та індустріальної доби, спричинили наступні наслідки як у якості соціального життя, так і у фундаментальних підходах до вичленення і трактування його окремих складових. Некласичні соціальні концепції ґрунтуються на зміні якості соціального життя як провідній тенденції. Динамізм соціальних процесів, який значно зріс, постійне руйнування звичних ситуацій, криза наперед даних ролей та/або успадкованих статусів є ознаками того, що всі категорії населення стають учасниками дедалі інтенсивніших обмінів та комунікацій. При цьому самі суспільства все більше диференціюються у сенсі автономності, даючи підстави розцінювати ці нові типи суспільств, що виникають, через "вирослу здатність колективів впливати на самих себе" [11, с.131].

У наслідку автономність у класичних концепціях зарезервована чи не як виключно субстанційна якість індивіда, забезпечується через множинність площин соціального життя та зростання його динаміки, так само як і свобода, що тлумачиться як зустріч "...незалежних причинностей, пов'язаних із різними сферами необхідності" внаслідок множинних відносно автономних "світів" (традиційно називаних "групами") [6, с.71].

Оскільки субстанціалістський підхід заперечує активність усього, щодо чого неможливо однозначно довести цілісність і, отже, автономність, цілераціональність та свідомість, це робить майже теоретично невловним існування наявних типів колективності та колективної діяльності у суспільствах, позбавлених жорстких і усталених меж — постіндустріальних, або тих, що трансформуються.

На ще один аспект цього вузла проблем, якого ми торкаємося побіжно, вказують російські дослідниці Н.Смирнова та Н.Козлова. На їхню думку, людська діяльність як колективна (human agency) розглядається в класичній традиції в якості проєктивної або ж цілераціональної, свідомої діяльності. Вона тлумачиться або може бути витлумачена як антитеза “практиці”, “повсякденності”, в якій домінують традиційні життєві шляхи та стереотипні сценарії (“не нами придумано, і не нам відмінати”), позбавленій цілераціонального компонента [12, с.14]. Це логічне продовження “вітчизняного варіанта “Модерну” спричинює пошуки раціонального начала будь-якої — і індивідуальної, і колективної — діяльності та й соціальної активності взагалі, а в разі відсутності такого виключає “непіддатливі” явища із власного теоретичного поля. Оскільки колективна (“спонтанна”, тобто не спроектована ззовні адміністративними чи державними установами і не легітимована якимось варіантом суспільно прийнятої теорії чи вчення) діяльність потребує якогось означення, з’являється “груповий суб’єкт”, у якому, згідно з наведеними означеннями його сутнісних складових, відшукується автономне, цілераціональне, свідоме і т.ін. начало. Одною з альтернативних посткласичних пропозицій, що належить А.Турену, є пропозиція переосмислити суб’єктивність, визначаючи її як таку, що “...протистоїть будь-якій сутності і не має ніякого постійного субстанціонального змісту”. Це розуміння суб’єктивності не розділяє як таких “індивіда” та “групу”, включаючи їх в якості діючих “акторів”, що стає одною з напрямних ліній сучасного соціального аналізу [11, с.174].

Підставою для такого об’єднання є два аспекти: 1) винахідлива інтенція належить швидше практиці, ніж індивідові; 2) побудоване на намірах надати практиці активної, винахідливої інтенції, розуміння суб’єктивності робить наголос на породжуючій здатності диспозицій (ситуації), обумовлюючи, що йдеться про диспозиції, надбані, сформульовані соціально. П.Бурдье пропонував розглядати людську поведінку як епізод, “орієнтований об’єктивно щодо мети, не будучи з необхідністю продуктом ні свідомої стратегії, ні механічної детермінації” [6, с.161]. А.Турен також стверджує, що “сене колективної поведінки

неминуче є дуже далеким від свідомості діючих осіб, оскільки визначається залежно від функціонування соціальної системи, а не від уявлень та проектів діючих осіб (акторів)” [11, с.179].

«Термін “актор”, з одного боку, релятивізує уявлення про суб’єкта, а з другого — лише широкій простір для розмаїття форм і ступенів суб’єктності... Схильності й здатності до діяльності можуть мобілізуватися й розвиватися, а отже, перед ними відкритий процес без фіксованих меж. Тому людина може бути чи не бути суб’єктом, але в будь-якому випадку вона — актор, діяч», — стверджують російські представники неklasичної соціологічної парадигми Ю.Качанов та Н.Шматко [8, с.59]. Ця теоретична пропозиція змушує активно переосмислювати домінуючі уявлення “...про масу, як про щось безформне і пасивне, щось таке, чому надається форма — інтелектуалом чи владою”, і дозволяючи виявляти активне начало в масі [8, с.59].

Якщо частинки маси — не суб’єкти, а актори, то є можливість теоретично окреслювати і вводити в соціальний аналіз групи явищ, безпосередньо пов’язаних з урахуванням динаміки соціальних змін, локалізованих у соціальному просторі, таких як спонтанна (колективна) соціальна активність та дія, етапи формування й реалізації різного роду громадських ініціатив чи суспільних рухів тощо.

Позитивна пропозиція щодо реальності/нереальності “групового суб’єкта” цього напрямку теоретичного аналізу полягає в наголосі на динамічному аспекті та його специфічній теоретичній інтерпретації. Так, за твердженням П.Бурдьє, «...групи, наприклад, соціальні класи, треба ще “створювати”. Вони не дані в “соціальній реальності”» [6, с.102]. Введення моменту динаміки в соціальний аналіз робить неможливим розгляд сталого, застиглого соціального зрізу, будованого в дусі субстанціалістського підходу, що постулює існування атомізованих індивідів та “об’єктивних” соціальних груп. Як показує аналіз, здійснений П.Бурдьє, “... теоретичні класи, які виділяються соціологічною наукою для того, щоб зробити зрозумілою практику, автоматично не є мобілізованими класами. В обох випадках ми маємо справу з групами на папері” [6, с.115].

Таким чином, йдеться про повсякчасне формування нових типів колективності, які потребують праці над їх створенням, що дає підстави вченому класифікувати таку соціальну активність як “політичну роботу”, спрямовану на *виробництво соціальних класів як корпоративних тіл*, тобто *постійних груп*, котрі мають постійні органи представництва, визначення і т. ін. З цього погляду будь-які групи, які можна виділити, за Бурдьє, — це “...речі, які виходять/вдаються ціною праці, пов’язаної з неперервним підтриманням зв’язків...”. Він також визначає існування групи як “...належність, яка конструюється, обговорюється, виторговується, розігрується” [6, с.116].

Справа не лише в тому, що для суспільства, яке перебуває у стані трансформації за напрямками, котрі не завжди є визначеними свідомо, вказана теоретична позиція може бути близькою через схожість процесів, що відбуваються. Паростки корпоративного духу, що формується, й корпоративної культури, що нині активно створюється, потребують теоретичної можливості бути простеженими саме в своєму трансформаційному моменті. З огляду на це теоретико-методологічні альтернативи традиційним соціальним та соціально-психологічним підходам, хай і не досить розроблені до рівня безпосереднього використання їх у конкретних емпіричних дослідженнях, викликають значний інтерес.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены отдельные направления теоретического осмысления понятий “индивидуальное”, “коллективное”, “социальное”. Конкретизированы границы применения понятия “групповой субъект” в социально-психологическом и социальном анализе. Рассмотрены возможности применения отдельных понятий и методов анализа, разработанных в постклассических социологических концепциях, к трансформационным процессам современного общества и социально-психологического уровня их осмысления.

SUMMARY

The article deals with the main concepts of theoretical observation of the terms “individual”, “collective”, and “social”. The author reconsiders the measures of the “group subject” idea in a socio-psychological and social analysis. Some concepts and methods of analysis worked out in the post-classic sociological paradigms are adopted to examination of transitional processes in modern society in its socio-psychological observation.

Литература

1. *Андреева Г.М.* Социальная психология. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1980.
2. *Философский словарь.* — Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1968.
3. *Ядов В.А.* Стратегия и методы качественного анализа данных // Социология: 4М: методология, методы, математические модели. — 1991. — № 1.
4. *Політологія посткомунізму.* — К., 1990.
5. *Злобіна О.Г.* Соціальні трансформації та рекомпозиція суб'єктивної “картини світу” // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Матеріали першої Всеукр. соціологічної конф. — К., 2001.
6. *Бурдые П.* Начала. — Москва: Социологос, 1991.
7. *Брушлинский А.В.* Психология субъекта в меняющемся обществе // Психол. журнал. — 1996. — № 6.
8. *Качанов Ю.Л., Шматко Н.А.* Как возможна социальная группа? // Социологические исследования. — 1996. — № 12.
9. *Орлов А.Б.* Личность и сущность: внешнее и внутреннее Я человека // Психология личности. — Москва, 2001.
10. *Дилigenский Г.Г.* Социально-политическая психология. — Москва: Новая школа, 1996.
11. *Турен А.* Возвращение человека действующего. Очерк социологии. — Москва: Науч. мир. — 1998.
12. *Козлова Н.Н., Смирнова Н.М.* Кризис классических методологий и современная познавательная ситуация // Социологические исследования. — 1995. — № 11. — С.12—23.

© Скорик М.М.

ЕЛЕКТОРАЛЬНА АКТИВНІСТЬ: ПРОБЛЕМА МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

У визначенні методів окремої соціально-психологічної студії соціально-психологічних чинників і тенденцій електоральної активності громадян України важливим є рефлексування парадигми власного дослідження. Воно виступає своєрідним інтелектуальним інструментом поєднання різнорівневого досвіду і різнотеоретичних, різнопарадигмальних даних інших досліджень, виважує більш точну картину багатовимірної дійсності. Згадаймо, що сама категорія рефлексії первинно вводилася філософами XVII ст. в контексті визначення істинності емпіричного досвіду [1], а сучасні філософи розглядають її як метамову, за допомогою якої можуть бути розв'язані завдання, що не мають розв'язку в первинній мові, в окремій парадигмі [2]. Загальна тенденція розвитку сучасної соціальної психології полягає у зростанні взаємного впливу і конвергенції парадигм, що визначаються логікою розвитку як об'єкта соціально-психологічного дослідження, так і самого соціального процесу. Метааналіз парадигми, як методологічна рефлексія, стає необхідним компонентом сучасного дослідження.

У розробці методичного аспекту будь-якого дослідження потрібно орієнтуватись на цілісне уявлення про парадигму, в межах якої це дослідження проводиться. Саме зв'язок методів дослідження з парадигмою розкриває, на наш погляд, проблему методів дослідження. Проаналізуємо ці зв'язки, виходячи із суттєвих індикаторів парадигми.

Одним з індикаторів, який визначає параметр парадигми, слугує питання про *позицію дослідника щодо ролі соціального психолога в суспільстві* і засобу практичного використання отриманих даних. Г.М. Андреева запропонувала два крайні полюси такого розв'язання, щодо яких можливе самовизначення дослідника [3]: 1) позиція етично нейтрального соціального технолога, який реалізує мету замовника і 2) етично небезстороння позиція вченого-громадянина, який співвідносить цілі замовника з власним розумінням суспільних інтересів. Прикладне соціально-психологічне дослідження електоральної активності, як

правило, вбудоване в існуючий простір протистояння — гри політичних сил. Чималі кошти, які замовник витрачає на дослідження з метою підвищення ефективності виборчого маркетингу, визначають закрите використання результатів аналізу в межах тривалості кампанії.

Дослідження електоральної активності поза окремою виборчою кампанією дає змогу реалізувати позицію, близьку до класичної в експериментальній соціальній психології, яскраво артикульовану, наприклад, Стенлі Мілграмом (я досліджую не для того, щоб впливати, а щоб пізнати суть і Вам розказати) [4]. Результати таких досліджень мають на меті підвищення загального рівня як політичних кампаній, так і виборців.

З огляду на узагальненого замовника у вигляді держави в прикладному плані етичну позицію вченого дає змогу реалізувати наступна мета дослідження — розробити орієнтири таких основних напрямів (вісей) виборчих кампаній (знання про структуру виборчих груп, дієвість окремих ідей, їх вплив на електоральну активність тощо), які зробили б виборчу кампанію кожного із суб'єктів і вибір у цілому більш адекватними стану суспільства і більш зрозумілими для окремого виборця. А це, у свою чергу, сприяло б заощадженню конкретних коштів, зокрема бюджетних, зробило б вибори ефективнішими, підвищило б культуру виборчого процесу в країні. В цьому разі етична позиція вченого потребує особистісної критичної рефлексії, веде до усвідомлення себе як представника і будівника відкритого громадянського суспільства.

Наступний момент, що потребує усвідомлення як проблема будівання методів дослідження, — **розуміння специфіки наук про людину** порівняно з науками про природу, яке визначає співвідношення теорії й методу в парадигмі, є одним з її індикаторів. За принципом “пояснення”, основним завданням науки є здобуття верифікованих даних про причинно-наслідкові зв'язки досліджуваних об'єктів; людину як об'єкта матеріального світу та її зв'язки можна і треба успішно досліджувати, як і будь-які інші об'єкти, бо специфіка їх є несуттєвою. Принцип “розуміння”, що ґрунтується на так званій “традиції розуміння” (В.Дільтей, М.Шелер, Є. Шпрангер, М.Вебер та його послідовники) постулює, що людина — це особливий об'єкт, тому наука про нього досліджує закономірності особливого роду, а

отже, є особливою наукою [5]. Прийняття принципу “пояснення” вимагає орієнтації на “жорсткі” методи точних наук (фізики, математики та ін.), схиляє до індуктивного ходу дослідження, в якому теорія слідує за методом, і саме методів належить пріоритет. Вибір принципу “розуміння” передбачає орієнтацію на більш “м’які” методи наук про культуру (етнографічні, лінгвістичні і т.ін.), настроює на дедуктивний хід дослідження. В цьому разі пріоритет належить теорії, метод підпорядковується їй [6].

Схиляючись до розуміння специфіки людини через наявність суб’єктності, за якою людина виокремлюється серед об’єктів навколишнього світу, ми віддаємо перевагу в нашому дослідженні *використанню “м’яких” методів*. Детальне обґрунтування цього вибору зумовлене загальними методологічними засадами радянської психології [7; 8; 9] та акцентом на суб’єктності в сучасних вітчизняних психологічних дослідженнях [10; 11]. До того ж конкуренція в сучасному розвиненому ринковому суспільстві дедалі більше враховує “м’які” складові товару, що залежать від суб’єктивних, а не предметних, фізичних його характеристик (використані високі технології виробників роблять фізичні відмінності при визначеній технологією якості майже незначущими для споживачів, які більше орієнтуються на ім’я, марку, обслуговування, додаткові послуги тощо). Зважаючи на цю загальну тенденцію, відображену в економічній царині суспільства, психологічна наука не може не реагувати на поглиблення використовуваних психологічних закономірностей. Пліуралізм, який відбиває багатомірність багатосуб’єктного (постмодерного) світу і вирізняє людську спільноту, примножує закономірності співіснування людей, відмінні від струнких фізичних закономірностей, а це вимагає відтворення принципу розуміння в “м’яких” (якими враховується суб’єкт) методах дослідження. Отже, основні причини переходу до “м’яких” методів полягають у необхідності вивчати не лабораторну, а живу реальність.

Теоретичні засади, конструювання адекватних методів вивчення соціально-психологічного аспекту соціальної взаємодії висвітлюються через формулювання об’єкта і предмета соціальної психології, які орієнтують на те, де саме потрібно шукати емпіричний еквівалент для подальшого його розгортання в методі. Вважаємо важливою потребою явно відштовхнутись від формулю-

вань, що надасть структурності й чіткості дальшим кваліфікаціям: **об'єкт** — психічне як форма, засіб існування, відображення і організації відносин між основними суб'єктами соціальної системи — індивідами, групами і суспільством (культурою); **предмет** — психічне як регулятор соціального процесу, взаємодії і взаємозалежності соціальних суб'єктів (індивідуальних і колективних), їхніх зв'язків, які психологічно реалізуються через ставлення до себе, один до одного та до дійсності [6].

Менталітет електорату України як сукупність стійких, поширених у тій чи іншій групі уявлень — ціннісних ставлень, котрі є вираженням особливого бачення людьми політичної та соціальної реальності, його типові прояви в індивідуально-психологічному просторі окремих суб'єктів визначаються як конкретизація об'єкта дослідження. Ціннісне ставлення об'єктивується в індивідуальних і колективних ідейно-психологічних формах — думках, образах тощо, в яких виражені уявлення соціальних суб'єктів про бажане, належне і дійсне, про смисл життя, цілі діяльності, засоби їх досягнення, а також у своїх правах і обов'язках. Центральними для соціальної психології є процеси породження, функціонування і відмирання цих форм в соціальному обміні, в реальній життєдіяльності.

Рефлексія, якою суб'єкт вибудовує конфігурацію свого життєвого шляху через ідентифікування з різними спільнотами, дедалі більше стає механізмом самовизначення, протистояння маніпуляціям в інформаційному просторі життя і, зокрема, електорального вибору. Механізми процесу політичного вибору різними верствами електорату в їх динаміці, передусім імпліцитні суб'єктивні концепції політичного вибору на різних рівнях рефлексивності в прийнятті політичного рішення (самовизначення, нормореалізації або поверхової імпульсивної адаптації), а також на різних етапах підготовки і реалізації процесу прийняття рішення, в тому числі ефект групового впливу на динаміку особистісних імпліцитних концепцій готовності до політичного вибору, — суттєві моменти предмета дослідження.

Метафорою, в якій відбивається **модель емпіричної реальності**, може бути уявлення про **піраміду електорату** [12], а саме: на вершині — еліта, в середовищі якої політичний вибір здійснюється як самовизначення політичного лідера і створення вчинкових еталонів; в середній частині піраміди — носії, в цьому

середовищі політичній вибір здійснюється як ідентифікація й інтеріоризація; в основі піраміди — учасники, політичний вибір яких здійснюється як ситуаційний вихід, що не має глибокого змістового зв'язку із смисловою структурою траєкторії життєдіяльності особистості. Саме така структура електорату відносно рівня рефлексії щодо політичного вибору характерна для перших кроків розбудови громадянського демократичного суспільства після виходу із бюрократичного тоталітаризму.

Наступним кроком у побудові методів після визначення феномена *ціннісного ставлення* і зв'язку як найбільш суттєвого моменту досліджуваних чинників електоральної активності, ключового пункту в імпліцитній особистісній концепції політичного вибору є пошук емпіричного еквівалента, який дасть змогу перейти до операціоналізації теоретичних уявлень. Узагальнюючи використовувані в попередніх дослідженнях методи операціоналізації електоральної активності, можна виділити три їх рівня: результативний, процесуальний і рівень ставлення (який спрямовує активність на впливання, підтримку, орієнтування або ізолювання суб'єкта в політичному просторі).

Регуляторна функція ціннісного ставлення, яка визначає його як чинник електоральної активності, полягає в тому, що саме ставлення значною мірою визначає, як складається у суб'єктів єдине уявлення про цілі, засоби їх досягнення, функції, права та обов'язки, як окремий *образ* співвідноситься з аналогічними формами, що вироблені іншими соціальними суб'єктами. Відтак образ можна вважати емпіричним референтом, формою існування ціннісного ставлення. Саме образ виконує практичну роботу з регуляції конкретної діяльності [8] і в практичному плані не менш реальний за будь-яку матеріальну дійсність [13].

Приділяючи увагу описові окремих закономірностей в генезі образу, ми тим самим задаємо функціональні (операційні) вимоги до цього теоретичного поняття. Доцільність цього детермінується широким використанням поняття образу в інтерпретації факторів, що впливають на електоральний вибір, в ряді соціально-політичних досліджень [14; 15; 16; 17]. Поділяємо думку П.Шихирева [6], за якою образ переживання може стати такою категорією, яка узагальнює концепцію ставлень В.Мясищева, спадщину школи установки Д. Узнадзе, концепцію смисла і значення Д.А.Леонтьєва, В.Ф.Василюка та ін., продовжує

концепцію недиз'юнктивності (злитості) психічного процесу мислення Брушлинського та ін. Приклади емпіричних референтів образів, про які йдеться у П.Шихирева, практично поєднують дві основні історично зумовлені європейські школи: 1) соціальний стереотип, яким, як в ієрогліфі, записуються соціальні відносини та соціальна ідентичність в якості глибинного ціннісного переживання своєї унікальності, виражене в “Я” або “Ми”-образах [18]; 2) соціальні уявлення (репрезентації) як знання здорового глузду або буденного практичного мислення [19]. Методологічний аналіз чистоти такого синтезу, на наш погляд, ще попереду, але перспектива, що вимальовується в такому поєднанні, є дуже цікавою.

Розбудова збагаченої категорії образу як соціально-психологічного регулятора дійсно має потужні методологічні можливості, що забезпечують нееклектичність поєднання практичних і методичних здобутків нейролінгвістичного програмування, яке розвивається як позитивістський і досить еклектичний підхід поєднання всього практично працюючого у своїй технології [16] і, наприклад, активно опрацьованої психотерапевтами символ-драми, яка використовує закономірності кататимно-іміджинативного (образного) переживання для самоперебудови внутрішнього світу пацієнта [20; 21], тобто різних напрямків роботи з реальністю образів у рамках різних парадигм. Таке поєднання потребує ретельної методологічної рефлексії, яка теоретично виважить використання поняття образу, що сьогодні використовується, строго кажучи, як метафора, або, в кращому випадку, на рівні робочого визначення, зокрема, і в концептуальному апараті нової парадигми соціальної психології.

Є визнаною багаторівневістю цілісного наукового пошуку (наприклад, І.М.Семенов [22] виділяє одинадцять таких рівнів), за якою з теоретичного рівня через концептуальний на методичний можуть передаватися опрацьовані набутки для подальшого специфічного їх розгортання. Такими набутками можна вважати універсальну особливість генези образу: “від найпростіших форм життя до соціальних систем вона характеризується зупинкою (в тій чи іншій формі), “моментизацією” суб’єкт-об’єктної взаємодії, фіксацією валентності (корисності, значущості для збереження існування системи), потенційною можливістю об’єктивності, винесення зовні, зворотним регулюючим впливом

опредмечуваного, синкретичного відбитку ціннісного суб'єкт-предметного відношення" [6]. Ступені генези образу збігаються, таким чином, із функціями інтелектуальної рефлексії, які у межах концепції групової рефлексії розробив М.І.Найдьонов [23]: "фіксація" (зупинка образу), "оцінка" (валентність), "припущення" і "ствердження" (дві тенденції об'єктивації). Звернення до типології інтелектуально-рефлексивних функцій, які забезпечують регулювання предметного (образного) плану мислєдіяльності, має дві тенденції: актуал- і функціонал-генез — актуалізація і реалізація особистого бачення. В генезі образу, визначеній Шихирєвим, описується насамперед тенденція реалізації, але загалом генеза — в нарощуванні цілісності образу і його реалізації — може бути розкрита через послідовність функцій: "установлення" (зупинка перед), "інтенціонування" (визначення напрямку через запитання), "припущення" — логіка актуалізації та "ствердження", "оцінка", "фіксація" — логіка реалізації. Методично аналіз рефлексивних функцій реалізовано в принципах і техніках функціонально-параметричного [24] та контекстуально-сміслового [25], в яких емпіричним матеріалом виступав мовний дискурс.

Таким чином, можна запропонувати ланку змістового опосередкування залежної змінної електоральної активності через типологію образів, презентовану в дискурсі і розкрити за мірою забезпеченості рефлексивними функціями. Використання типології рефлексивних функцій, які видозмінюються залежить від спрямованості рефлексії: "на предмет" — логічна або інтелектуальна рефлексія; "на свій внутрішній світ" — трансцендентальна особистісна рефлексія та міжсуб'єктна рефлексія.

У людському суспільстві об'єктивація індивідуальних відображень і функція регуляції колективної (спільної) діяльності, будучи взаємозумовленими, зробили можливим транспортування і зберігання в різній за матеріалом "упаковці" індивідуальних і колективних оцінних форм поведінки, їх координацію і формування колективного образу дійсності, суспільної свідомості та уявлень. Реалізація на методичному рівні вимагає добору таких операціоналізацій і процедур вимірювання, які б дали змогу зафіксувати основні типи "упаковки" образів і конструктів, що використовуються людьми у рамках електоральної поведінки. За методологічну основу можна взяти розроблену концептуалізацію

рефлексивних функцій і параметрів залежно від вісі, яка задає позиції співвідношення суб'єктів, що потребують різної “упаковки” елементів внутрішнього світу в правила і процедури міжсуб'єктної рефлексії, а саме: а) міжособистісної і міжгрупової рефлексії взаємодії, б) взаєморозуміння, в) взаємоузгодження [24; 25]. Методи рефлексивного аналізу мовного дискурсу, таким чином, можуть виступати тим поєднуючим інтерпретаційним контекстом, в якому поєднання різних методичних прийомів (фокусовані глибинні інтерв'ю, тренінгово-діагностичні, психосемантичні, якісно-феноменологічні методи) дістає системного інтерпретування.

Ціннісні стани і образи пов'язані з процесом їх вироблення, сутність якого полягає в обміні оцінками та їх інтерпретаціями. Відтак модель для емпіричного дослідження має відображати процес створення нового образу в процесі обміну попередніми ітераціями суб'єктивних образів. Лише така емпірична модель дослідження тенденцій електоральної активності дасть змогу використовувати не тільки дані минулого (хоч і недалекого, бо за сучасними технологіями результати соціологічних опитувань можна отримати за тиждень і менше), щоб методом уявного експерименту прогнозувати, але й дані в динаміці їх створення, що створює додаткові можливості для подальшого експериментування, а саме — для розуміння особливостей механізму динаміки смислових зв'язків.

Для того щоб окреслити механізм обміну образами, звернімося до процесів, які Б.М.Гаспаров [26] назвав смисловою індукцією. Субстратом, через який передаються смисли, можуть виступати мовні образи. Вони не несуть у собі смислів, і відгук на них є не їх розшифруванням, а скоріше — пізнанням, упізнанням, співвіднесенням їх з мовною пам'яттю. Мовне вираження образу і його сприйняття — це динамічний процес, що перебігає в окремому комунікативному просторі. “В кожний момент своєї мовної діяльності той, хто говорить, намагається інтегрувати відкриті потоки вражень, згадок і асоціацій в деяке смислове ціле... і проводить цю роботу відповідно до властивостей комунікативного простору... який весь час рухається, змінює свої обриси, як хмара, і тим самим змінює всі умови, в яких здійснюються смислове фокусування і смислова інтеграція...” [26, с.272]. “...Мовні образи “прослизують” у свідомість у

вигляді невлених і ніколи до кінця не прояснених тіней... які для тих, хто говорить, відіграють першорядну роль у тому, що вони врешті-решт приходять до усвідомлення чогось, що вони відчувають як отриманий або повідомлений смисл” [26, с.272]. Реципієнт створює цей смисл сам за законами свого духовного світу, однак він впевнений, що робота з його створення справді відтворює смисл того, що хотів передати йому партнер, чи принаймні кореспондує з ним. Таке відтворення принципово можливе тому, що, на відміну від статі, віку, освіти, професії та інших факторів диференціації, єдина будова образного світу поєднує всіх, хто говорить однією мовою. В Україні існує складне співвідношення двох мов, існують унікальні умови вивчення цього складного процесу.

Методичним розв’язанням проблеми обміну елементів внутрішнього світу в комунікації суб’єктів, на нашу думку, може стати *рефлексивний контекстуальний аналіз* (на базі прийняття умовної логіко-психологічної схеми), здійснений нами для визначення індивідуальних внесків у спільний творчий процес та вивчення смислових контекстів [25]. Спираючись у змістовому аспекті на процедури контент-аналізу та враховуючи рівень цілісності образу, з яким працюють учасники, можна простежити, в якій саме момент спільної творчості індивідуальні внески окремого учасника стають матеріалом для опрацювання партнером власної індивідуальної логіки. На відміну від лабораторної ситуації, для якої було розроблено метод і яка мала визначені змістові контексти, що задавалися проблемою дискусії або творчим завданням, перенесення контекстуального методу на відкриту ситуацію комунікації суб’єктів у суспільстві пов’язане з методичними труднощами, подолання яких ми вбачаємо у використанні комплексного підходу, який завдяки перетину методик дає змогу побудувати загальний семантичний простір, що стане контекстуальним орієнтиром дальшого аналізу.

Сутність методу контекстуального рефлексивного аналізу полягає в тому, що динаміка образу, уявлення, мисленого відображення реальності підпорядковується закономірностям генези цілісності від актуалізації до реалізації. Рефлексивні функції, що відображаються в мові людини, дають змогу зрозуміти, на якому етапі роботи з власним образом перебуває людина. Поява нового образного елемента, відображеного в мові,

що веде до принципово нової цілісності, є індикатором нового контексту. Таким чином, аналізуються мовні еквіваленти рефлексії і на цій підставі — образні (предметні) контексти, в яких перебувають учасники комунікації. Контекстуальний метод на прикладі аналізу матеріалів фокус-групи апробовано після створення орієнтирів смислового простору на основі психосемантичних експрес-методів та аналізу продуктів діяльності (текстів) основних політичних сил, що задають диференціювання електоральних полів у наступних виборах.

Основний принцип рефлексивного дослідження співзвучний із суб'єктивним, навіть тотожний йому. У своїй операціоналізації він спирається на принцип **презумпції довіри інтелектуальній адекватності** реципієнта. Визнаючи, що існує велика сфера неререфлексованого змісту нашого життя, яка, незважаючи на свою неререфлексованість, впливає на наш вибір, ми вважаємо правильним спрямовувати дослідження на пошук не деперсоналізованих засобів впливу на несвідомі механізми, а факторів, які допомагають суб'єктові самому зрозуміти себе, виділивши ті чинники, що впливають на його вибір.

Методичним засобом реалізації цінності свободи волі є **постановка завдання на усвідомлення** (і завдання на смисл) перед людиною. Воно відрізняється від традиційного прямого запитання в опитуванні, мета якого — добути інформацію п'яти типів — про факти, знання, думки, ставлення, поведінкові звіти, саме тим, що людина з об'єкта, який постачає інформацію, перетворюється на суб'єкта, який здобуває, створює інформацію про самого себе. Використання проєктивних методів в контексті постановки такого завдання набуває нової якості зацікавленої співпраці в дослідженні процесу переходу неререфлексованого змісту свого внутрішнього світу в усвідомлений. Проєктивні методи з неструктурованими стимулами, метафори, ігрове моделювання, різноманітні образні техніки, проєктивні виборчі завдання можуть слугувати додатковими засобами, інструментами взаємодії дослідника і досліджуваного, допомагаючи останньому побудувати глибшу систему категоризації дійсності. Питання очищення дослідження від впливу в цьому підході не ставиться, бо суттєвою є не спрямованість у минуле, а те, яким воно було, коли було неререфлексованим (тобто далі — як ефективніше маніпулювати людиною, не даючи їй можливості самостійно зрозуміти сутність вибору, котрий вона здійснює).

Суттєвим у цьому підході є вивчення динаміки переходу з минулого, нерефлексованого в майбутнє — усвідомлене: якими є феномени, механізми, закономірності такої співпраці двох суб'єктів (далі — як саме будувати взаємодію суб'єктів різного рівня в суспільстві, щоб стимулювати рефлексію як критерій протистояння маніпулятивності, щоб забезпечити свободу і суб'єктність, необхідні для розвитку громадянського суспільства).

Рефлексія, таким чином, переводиться з інструментальної якості в аксіологічну, ціннісну. А психолог (професіонал, соціальний технік) наділяється місією допомогти в пошуку засобів, інструментів — інтелектуальних ресурсів, придатних, адекватних і природних для індивідуальних особливостей даного суб'єкта у вирішенні рефлексивного завдання його вибору (самовизначення). Реалізація такої позиції модератора закладена у проведенні фокус-групи в нашому дослідженні через формулювання теми у вступному слові “як можна найкраще забезпечити людині право самовизначення у виборах”. Саме тому перевага надається прямим запитанням, мінімально опосередкованим теорією дослідження, формулюванням чинників і тенденцій: дається можливість вивчити мову реципієнтів у цій сфері життя. Рівень зв'язку рефлексивного завдання з характерним для досліджуваного життєвим контекстом (наскільки він залучений до таких завдань поза участю в експерименті, а саме — в контексті політики, в контексті інших соціальних інституцій, між якими поділяється бюджет його часу), а також забезпеченість інтелектуальними та комунікативними інструментами (прийомами рефлексії) можуть бути тими напрямками, за якими аналізуються отримані змістові дані у фокус-групах та комплексі пропонованих методів.

У визначеності місії дослідника як носія рефлексії і ресурсу, що може бути йому наданий, моделюються саме такі відносини в суспільстві, які розкривають динаміку чинників електоральної активності через взаємодію різних рівнів соціальних суспільних суб'єктів. В найзагальнішому вигляді відповідь на запитання про чинники і тенденції електоральної активності, яка може виступати в статусі гіпотези дослідження, можна сформулювати так: основним фактором, який забезпечить зміни в диференціації і визначеності електоральних виборів, буде пропозиція, реальна активна пропозиція великих політичних сил як носіїв рефлексії.

Більшість електорату, яка живе поза політичною інституцією суспільства і не вирішує завдань рефлексії інтересів суб'єктів — великих груп, очікує **чіткої пропозиції** від тих, хто професійно виконує це завдання, пропозиції, котра явно й чітко диференціює політичний простір, допоможе зорієнтуватись щодо майбутнього вибору. Ця теза може виступати одною з ключових робочих гіпотез дослідження. Саме тому найцікавішими у дослідженні виступають не просто змістові передумови здійснення вибору, а механізми взаємодії двох суб'єктів (групового — політичної сили з більшим рефлексивним потенціалом і індивідуального — окремого виборця).

Введення в предмет дослідження механізмів обміну образами, яке має не менше прикладне значення, не відміння потреби в дослідженні самих передрефлексивних образів і смислів, що функціонують в електораті, і адекватність яким визначатиме ефективність пропозиції. “Політика фокусує увагу і енергію багатьох спеціалістів, які, використовуючи соціальні науки і часто зловживаючи ними, придушують в цій галузі передрефлексивне ставлення, котре агенти звичайно підтримують з соціальним світом” [15]. Феномен придушення, про який пише Патрік Шампань, на наш погляд, саме і фокусує потребу в пошуку механізмів взаємодії різнокомпетентних суб'єктів без порушення їхньої паритетності.

Прозорість аналогії з просуванням товару споживачам не є випадковою, бо саме у сфері торгівлі послугами найбільше концептуалізоване в сучасному суспільстві явище обміну образами, смислами та ціннісними ставленнями. Динаміка позицій замовника і клієнта, як евристичний принцип аналізу взаємодії групового політичного суб'єкта і виборця, може видатися продуктивною для аналізу отриманих даних. “Дійсний науковий предмет полягає саме в аналізі тих категорій, що використовуються в політиці, їх символічної боротьби, яка розгортається навколо них і в різних значеннях, які в них вкладають різні соціальні групи” [15, с.40].

Зусиллями політиків, їхніх команд і професіоналів у соціальній сфері контекст дослідження став окремою реальністю, що змінила політичне поле. Така кваліфікація обґрунтовує можливість і навіть потребу включати в саме такий контекст дослідження чинників електоральної активності, адже участь у дослідженні у формі групового інтерв'ю дає учасникові додаткову можливість визначитись у виборі, саме по собі є одним з варіантів

операціоналізації поняття активності. Перебуваючи у групі (зокрема, у фокус-групі, тренінговій групі політичного самовизначення), людина сприяє вдосконаленню власної поведінки в цілому. Зміна поведінки в присутності інших пов'язана з тим, що людина співвідносить себе з ними і критично оцінює, порівнюючи в процесі саморефлексії свою поведінку з існуючими нормами і стандартами [27].

Думка, на якій ми вважаємо за доцільне акцентувати увагу, полягає в тому, що ті передрефлексивні ставлення, котрі впливають на політичний вибір, можна вивчати як побічні продукти рефлексивного аналізу іншої життєвої проблеми, тобто опосередковано, через включення дослідження чинників електоральної активності в інші життєві контексти вирішення практичних проблем. Такими контекстами можуть бути проблеми, з якими стикається індивід у будь-якій соціальній інституції (професійній, рекреаційній, сімейній) або будь-яка група чи організація.

Принципи і процедури рефлексії, використані в *реальних групах*, дають змогу не безпосередньо контролювати незалежні змінні. Ми не створюємо особливий (і дещо неприродний, який не існує без дослідження) контекст, а вбудовуємо процедури дослідження уявлень реальної групи в реальний контекст життєвих проблем (наприклад, тренінги-практикуми, розроблені М.Найдьоновим для конкурсного відбору спеціалістів, для впровадження інновацій у структуру організації, для внесення змін у корпоративну культуру підприємства, для проведення антикризових і підсумкових заходів, навчальні програми та ін.).

Контролюючи контекст і процедуру, а також використовуючи рефлексивний контекстуальний аналіз, ми збагачуємо емпіричну модель дослідження, переходимо від вивчення окремої змінної або чинника до врахування комплексу чинників, значення окремого з елементів цього комплексу можна виділити з контексту аналітичним способом, через від'ємність.

Тенденція використання таких *контекстних фокус-груп* існує. Проте автори розглядають їх лише як відхилення від стандарту, котре зменшує інформативність фокус-групи, хоч і дуже перспективне (наприклад, використання фокус-груп для вивчення громадської думки військовослужбовців А.М. Гірником [28]). Але, якщо розглядатимемо такі фокус-групи як окремий модуль більш широкої програми дослідження, що враховує індивідуальні особливості учасників, визначені після групового

інтерв'ю, дослідження актуальних смислових зв'язків, самовідношень і особистих конструктів у зіставленні з діяльними контекстами, матимемо більше інформації, яка дасть змогу провести більш глибокий аналіз даних у перетині отриманих даних в інших контекстних групах (які, до речі, можна назвати “рефлекс-групами”, або групами рефлексії).

Системний підхід, як альтернатива еклектичному поєднанню окремих методик, достатньо опрацьований у радянській психології. Обґрунтованість поєднання різних процедур як таких, що спрямовані на дослідження різних аспектів цілісного предмета дослідження через розгортання в структурному і функціональному аспектах, досить широко використовується сучасними авторами. Водночас в останні роки набув значного розвитку діяльній підхід, який своїм монізмом дещо конкурував із системним і переростає у працях Д.А.Леонтьєва [15], наприклад, у системний смисловий підхід, який видається найцікавішим для нашого дослідження саме тому, що реалізовується в комплексі методів дослідження смислової сфери особистості. Цікавими для нас видаються міркування щодо можливості вивчати смислову сферу неспецифічними методами (процедури можуть збігатись) і умови, які роблять це коректним. “Якщо ми проводимо психосемантичне дослідження ставлення до таких емоційних стимулів, як символіка політичних рухів, то це дослідження ще не розкриває нам смислової реальності. Дослідженням смислової реальності воно стане тоді, коли ми долучимо до схеми дослідження питання щодо виявлення безпосереднього ставлення реципієнтів до цих рухів, наприклад, через ранжування електоральних переваг, що дає нам змогу локалізувати ці рухи в просторі життєвих відношень реципієнтів” (Д.Леонтьєв). Другий принцип доповнювальності, що задає необхідність системного (багатостороннього) підходу — загальногносеологічний принцип Н.Бора — А.Є.Шерозія (1979): психічні змісти можна вивчати або суб'єктивно — з боку суб'єкта, або об'єктивно — з позиції зовнішнього спостерігача, суміщення цих двох перспектив в одному дослідженні неможливе.

Використання комплексної дослідницької стратегії детермінується такою складністю смислової реальності, яка не може бути зведена до однопорядкової структури. Зважаючи на потенційну складність причинно-наслідкових зв'язків предмета нашого дослідження, треба розробити комплексний методичний апарат, який міг би бути сконфігурований у відповідь на ту чи

іншу конкретизацію соціального запиту або відповідно до спеціального теоретично-концептуального зумовлення. Так, для дослідження смислів пропонується комплекс із п'яти методів (експериментального, психометричного, проєктивного, психо-семантичного, якісно-феноменологічного та ситуативно-діяльнісного), перетин яких (коли методи виступають один відносно одного то фоном, то фігурою) поглиблює можливості аналізу. Ми вважаємо, що саме такий комплекс, модифікований для дослідження чинників електоральної активності, буде адекватним завданню якісного аналізу складних механізмів впливу соціально-психологічних факторів на електоральну активність особистості — громадянина України.

РЕЗЮМЕ

Представлен парадигмальний аналіз сучасних методів дослідження електоральної активності. Обґрунтовується застосування «м'яких» методів як адекватних завданню вивчення соціально-політичних феноменів. Визначаються модель емпіричної реальності — піраміда електорату та емпіричний референт дослідження — образи як форма існування ціннісного відношення в динаміці їх соціального обміну. Пропонується суттєво опосередкувати змінну електоральної активності через типологію образів, представлену в дискурсі, згідно з її забезпеченістю рефлексивними функціями. Розкривається місія дослідника та принцип презумпції довіри інтелектуальної адекватності суб'єкта при побудові комплексу дослідницьких методів з урахуванням процесів рефлексії та її суб'єктів, в тому числі формуючих пропозицію для реалізації електоратом політичного вибору.

SUMMARY

Paradigm analysis of the contemporary methods of electoral activities investigation. The usage of the “mild” methods as the adequate ones to the task of social-political phenomena investigation has been being grounded. The model of empirical reality — electorate pyramid and an empirical referent of an investigation — images as the form of the value relation in the social exchange dynamics are being defined. The main idea is to mediate the variable of electoral activities by means of image typology presented in discourse according to its

reflexive function provision. An investigator mission and the presumption of trust towards intellectual adequacy of a subject during the construction of a set of investigation methods taking into account reflection processes and its subjects including those influencing proposition for the electorate political choice making are being revealed.

Литература

1. Локк Дж. Избранные философские произведения: В 2 т. — Москва, 1960. — Т. 1.
2. Ладенко И.С. Развитие интеллектуальных инноваций в современном обществе. Комплексная программа исследований. — Новосибирск: ИИФФ СО АН СССР, 1990.
3. Андреева Г.М. Социальная психология: Учебник для высшей школы — Москва, 1996.
4. Milgram S. Some conditions of obedience and disobedience to authority. — Human Relations, 1965 — V. 18.
5. Гуманістична психологія: Антологія: У 3 т. / Ред. Р.Тарач, Г. Балл— К.: Пульсари, 2001.
6. Шихирев П.Н. Современная социальная психология. — Москва: ИП РАН; КСП+; Академ. проект. — 1999.
7. Выготский Л.С. Собрание сочинений. — Москва: Педагогика, 1984.
8. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. — Москва: Изд-во АН СССР, 1957.
9. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность.— Москва: Политиздат, 1975.
10. Титаренко Т.М. Жизненный мир личности: структурно-генетический подход. — К., 1994.
11. Третьяченко В.В. Колективні суб'єкти управління: формування, розвиток та психологічна підготовка.— К., 1997.
12. Pletzis M., Naidenov M. Stereotypes of electoral process // Abstracts of the European Congress of Psychology. — ROME, 1999. — July 4th — 9th.
13. Исследование проблем психологии творчества / Под ред. Я.А. Пономарева. — Москва, 1988.
14. Егорова-Гантман Е., Минтусов И. Политический консультант в российских избирательных компаниях // Политическое консультирование. — Москва, 1999.
15. Шампань П. Делать мнение: Новая политическая игра: Пер. с фр. — Москва: Социо-Логос, 1997.

16. *Жмыриков А.Н.* Как победить на выборах. Психотехника эффективного проведения избирательной кампании: Науч.-практ. пособие. — Обнинск: Изд-во "Титул", 1995.
17. *Ковлер А.И.* Избирательные технологии: российский и зарубежный опыт. — Москва, 1995.
18. *Tajfel H.* Exit, voice and intergroup relations // In: Social psychology in transitions / Ed. L.H.Strickland et al. — N.Y.; L.: Plenum press, 1976.
19. *Moscovici S.* The return of the unconscious // Social research. — 1993. — V. 60.
20. *Джэндлин Ю.* Фокусирование: новый психотерапевтический метод работы с переживаниями / Пер. с англ. А.С.Ригина. — Москва: Независ.фирма "Класс", 2000.
21. *Обухов Я.Л.* Символдрама и современный психоанализ: Сб. статей. — Х.: Регион-информ, 1999.
22. *Семенов И.Н.* Системный подход к изучению организации продуктивного мышления // Исследование проблем психологии творчества. — Москва: Наука, 1983.
23. *Семенов И.Н., Степанов С.Ю.* Проблема предмета и метода психологического изучения рефлексии // Исследование проблем психологии творчества. — Москва: Наука, 1983.
24. *Найденов М.И.* Групповая рефлексия в решении творческих задач при различной степени готовности к интеллектуальному труду: Дисс. ... канд. психол. наук. — К., 1990.
25. *Найденова Л.А.* Роль рефлексивного потенциала группы в развитии творческих способностей учащихся: Дисс.... канд. психол. наук. — К., 1993
26. *Гаспаров Б.М.* Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. — Москва: Новое лит. обозрение, 1996.
27. *Дмитриева Е.* Фокус-группы в маркетинге и социологии. — Москва: Изд-во "Центр", 1987
28. *Гірник А.М.* Теорія і методика проведення фокусних груп. — К.: Військ. гуманіт. ін-тут, 1998.
29. *Леонтьев Д.А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. — Москва: Смысл, 1999.

© **Найденова Л.А.**

ОСОБИСТІТЬ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЇЇ РОЗВИТКУ

Т.М.Титаренко

КРИТЕРІЇ ГОТОВНОСТІ ДО ЗДІЙСНЕННЯ ЖИТТЄВО ВАЖЛИВОГО ВИБОРУ

Розгляд еволюції понять “вибір”, “свобода вибору”, “відповідальність”, “детермінізм”, “інтенція” в історичній ретроспективі дає змогу визначити наступні концептуальні положення.

Життєвий вибір — одна з рушійних сил світобудови, яка змінює спосіб детермінації процесів особистісного розвитку. Це стратегічне рішення, яке стимулюється певними життєвими подіями і визначає подальший напрям саморозвитку особистості. Ситуація вибору завжди є ситуацією трансцендування, вибуху повсякденності.

Життєвий вибір є механізмом кардинальної трансформації старих життєвих смислів і пошуку смислів нових, перспективних, енергетичним джерелом особистісних самопроявів, яке обмежує і тим самим спрямовує активність життєтворення. Розгортання особистісних цінностей і смислів та структурування відповідно до них зовнішньої дійсності під час конструювання і реконструювання особистістю власного життєвого світу відбуваються шляхом поступального здійснення дедалі складніших і відповідальніших життєвих виборів.

Серед передумов здійснення життєвого вибору слід назвати біографічну ситуацію людини, що визначає готовність до вибору, його своєчасність, перспективи саморозвитку, які передбачаються, і здатність вибирати.

Мета дослідження — визначення критеріальної основи особистісної готовності і спроможності вибирати.

Щоб зрозуміти природу життєвого вибору у сучасну епоху, яку все частіше називають постмодерністською, необхідно передусім визначитися з методологією дослідження.

Свого часу лауреат Нобелівської премії американський фізик Є. Вігнер, обговорюючи межі науки, виділив дві “наддисципліни”, які пропонують універсальну й самоузгоджену картину світу. Це фізика і психологія. Можливо, остання ще не прийняла цього виклику, оскільки не знайшла адекватної сьогоденної методології. Сподіваємося, що однією з таких методологій може стати синергетика як постнекласичний дослідницький проект. Синергетика сьогодні має статус метанауки, яка з самого зародження покликана відіграти роль комунікатора між різними науками. Саме вона дає змогу оцінити ступінь спільності результатів, моделей і методів окремих наук, їх корисність для інших наук і перевести діалект конкретної науки на високу латину міждисциплінарного спілкування (Ю.А.Данилов). Вже існує і так звана соціальна синергетика, яку можна назвати також синергетичною культурологією чи синергетичною соціологією [1, с.127].

Серед головних критеріїв готовності і спроможності вибрати назвемо передусім **критерій еволюційний**, самоорганізаційний. Йдеться про загальні закономірності еволюції життєвого світу особистості як багатокомпонентної складної системи.

В основі сучасної наукової картини світу, на думку В.В.Налімова, лежать інваріантні, наскрізні процеси, що протікають подібним чином на різних рівнях універсуму. Наприклад, самоорганізацію можна у цьому контексті ототожнювати із творчістю.

В особистісному та соціальному розвитку абсолютна стабілізація (упорядкованість) викликає почуття вичерпаності, нудьги, застою і супроводжується спрагою змін. **Самодостатнє прагнення систем до нового** дістає об’єктивне обґрунтування у споконвічному, спонтанному прагненні до розмаїття і виникає на певному етапі тотального коливального прямування до максимуму інформації (Г.А.Голіцин, В.М.Петров, 1990).

В основі еволюційного процесу лежить один із найбільш фундаментальних законів природи — принцип максимуму інформації. Відповідно до нього всі природні й соціальні процеси здійснюються у напрямку зростання, максимізації інформації. Внутрішнє зростання відбувається через удосконалення засобу сприймання і переробку інформації, оптимізацію самопізнання шляхом насичення його творчими механізмами. А що таке

творчість у ставленні до себе? Це і є злиття з магістральною лінією, ідеальною траєкторією життєвого шляху, траєкторією особистісної еволюції.

Природний відбір можна розглядати як еволюційний еквівалент життєвого вибору. Цей метод методів винайдений самою природою і реалізується за критерієм цінності інформації, за її потенційною можливістю зробити черговий, максимально ефективний еволюційний крок.

У синергетиці самоорганізація ґрунтується на нерівновазі як причині і джерелі утворення нових структур. Спочатку система перебуває у стані термодинамічної рівноваги і її елементи поведуться незалежно один від одного. Водночас відкритість системи дає змогу зовнішнім впливам вивести її зі стану рівноваги, порушити старі симетрію і порядок. Саме цей специфічний нерівноважний, асиметричний, неупорядкований стан є основою виникнення якісно нової когерентної системи.

Система, у якій починає панувати хаос, стрімко віддаляється від стану рівноваги, поки не досягне критичної точки — точки біфуркації (від лат. роздвоєння). Поблизу цієї точки система має величезне число ступенів свободи, вона кишить флуктуаціями, випадковими відхиленнями від середніх значень. Як пише М.Папуш, “в ситуації екзистенціального вибору людина опиняється у точці перетину двох або кількох неузгоджених дійсностей, що живуть кожна за своїми законами” [2, с.360—361].

Система немовби “коливається” перед вибором свого майбутнього шляху розвитку, поки раптом не вибере найсильнішу і найшвидшу флуктуацію. У цю мить утвориться локальне ядро, зародок нової структури, який швидко за допомогою хвиль концентрації захоплює й організовує всю систему.

Процес зародження нової структури гальмує всі інші і розгортається з дедалі більшою швидкістю. Цей “режим із загостренням” притаманний усім нелінійним системам. Новоутворена структура надзвичайно чутлива до зовнішніх впливів, особливо тих, що узгоджуються з її власними характеристиками. Це так називана резонансна чутливість, сензитивність.

Нова система набуває автономності, незалежності від свого “неупорядкованого” минулого. Вона немовби закріплює свої досягнення, стабілізує якісно новий рівень, зберігає отриману

інформацію. Спроможність не лише живих, а й неживих структур до збереження набутого досвіду забезпечує спадкоємність розвитку.

Екзистенціальний підхід тлумачить творче самоздійснення як вільний вибір, як постійне розв'язання проблемних ситуацій. На певному етапі саморозвитку незадоволеність особистості її актуальним існуванням неможливо вгамувати. “Передвиборний стан” є хаотичним станом неприйняття свого життєвого світу і самого себе.

Самоорганізація особистістю власного життя є упорядкуванням його спонтанності шляхом вибору напрямку руху за заданими критеріями оптимальності. Критерії ці є системою різноякісних фільтрів, в основі яких лежать такі апріорії, як психологічний простір, психологічний час, розвиток. Йдеться про просторово-часову структуру життєвого світу у її динаміці.

Другим критерієм готовності і спроможності вибирати є **критерій психосемантичний**.

Якщо говорити про особистість як текст, то цей текст протягом життя безумовно відкритий для певних поступальних і стрибкоподібних змін, які підштовхуються життєвим вибором. Кожний вибір змінює співвідношення фігури і фону, створюючи нове ціле, новий текст, новий гештальт.

Не кожне світоперетворення, що відбувається завдяки вибору, можна вважати розвитком, тобто прямуванням у прогресивному напрямку. Вибори бувають і випадковими, і помилковими, і регресивними. Варіантів зміни життєвої парадигми завжди чимало.

З психосемантичним критерієм пов'язані такі поняття з концепції Х.Томе, як “тема буття” і “тематичне структурування життя”. Поняття теми продовжує традиції, що пов'язують позицію Томе з теоріями К.Левіна та його учня Г.Мюррея. “Тема” співзвучна поняттю “центрального життєвих прагнень” Ш.Бюлер та “домінуючих інтересів” Р.Хевігхерста, який створив концепцію “завдань розвитку”. “Тема” для Томе є синонімом понять “цінність” та “значущість”. Мотиваційний потенціал “теми” виявляється у постановці людиною цілей і в переживаннях успіху та невдачі. Томе і Лер на конкретних прикладах показують, як сильно можуть змінюватися переживання й поведінка людини в

конкретній ситуації залежно від її психічної переробки, інтерпретації [3, с.6].

Нове, нейтралізоване Я, що його має так звана постмодерністська особистість, є чимось рухливим, змінюваним, таким, що відчуває на собі вплив “голосів людства” і не поспішає створювати свій окремий суто індивідуальний текст. Для нього важливіше бути в контексті, “вписуватися”, не випадати.

Коли ми говоримо про постмодерністську особистість, то маємо на увазі часткову втрату індивідуальної своєрідності, точніше, втрату жорсткої визначеності, односторонності за рахунок практично безмежної відкритості, поліфонічності, здатності до розвитку. Постійні зміни відповідно до мінливого середовища є для такої постмодерністської особистості нормою життя, якої ніхто не декларує, навіть не помічає.

Позаяк нова особистість стала більш відкритою і гнучкою системою, певні її підсистеми стало можливим змінювати, перебудовувати, перетворювати на нові тексти, змінюючи, наприклад, жанр, додаючи нові деталі чи інтерпретації. На своє минуле, наприклад, ми сьогодні дивимось саме як на свою власність, трактуючи його по-новому, пропонуючи собі пригадувати не лише певні трагічні обставини, а і їх іронічне бачення сьогоднішніми очима. У нас є авторські права на своє життя, і ми ними активно користуємося. Ми стали вільнішими у своєму власному життєвому світі, більше прислуховуємося до своїх глибинних прагнень, до тієї “вільної гри ества”, яку раніше приховували й гальмували. У постмодерністському контексті особистість вже не така ригідна, вона більш відкрита експериментуванню, готова ризикнути, помилятися, розпочати все знову.

Коли життєві цінності раптом починають здаватися абсурдними, це вже не означає неминучої болісної кризи. Їх легко можна замінити новими, але такими ж невічними.

Можливостей для саморуху вперед стало набагато більше. Чому? Можливо, тому, що минуле вже не лежить тягарем обов'язків, звичок і заборон. Власне минуле не обтяжує, не диктує, куди треба повернути, що саме вибрати. Ми переінтерпретуємо свій набутий досвід так, як нам сьогодні зручно, пишемо новий текст, який стає реальністю.

Майбутнього постмодерністська особистість, як відомо, не боїться, оскільки у неї завжди є не один єдиний бажаний прогноз, а декілька. Вона передбачає можливість різних варіантів розгорнути події після здійснення кожного життєвого вибору.

Після вибору змінюється життєва парадигма, причому далеко не завжди у кращий бік. Адже вибирає не Бог, а людина, і таку складну діяльність вважати безпомилковою просто неможливо. Те, що сьогодні здається досить вдалим, через десять років, можливо, буде сприйматися як жахлива помилка, і навпаки.

Кризи у постмодерністській особистості, виходячи із запропонованого психосемантичного критерію готовності до вибору, якщо і відбуваються, то бувають не такими глибокими і болісними, як в особистості традиційної, у якої був лише один наратив, що задавав тон її актуальному дискурсу. Вона завжди має варіанти життєздійснення, альтернативи вибору, що пом'якшує кризові переживання.

Необхідно лише знайти в собі сили для вибору нової форми інтерпретації того, що відбулося, ще раз переписати свою життєву історію. Хоча насправді побачити таку можливість і знайти-таки сили все ж не дуже просто. Минає певний час, і ми поступово починаємо справлятися з тими складностями, які спочатку здавалися нездоланими. Ми бачимо свою проблему іншими очима, і вона стає іншою. Ми шукаємо для неї нові слова, нові наративи, і ці історії змінюють наше ставлення.

Поважаючи свій життєвий досвід, рахуючись з ним, ми все ж не будемо вважати його істиною в останній інстанції. Якби ми колись зробили інші вибори, то були б іншими і досвід, і звички, і стереотипи, і настанови. Можливо, саме тепер настав той час, коли треба відмовитися від своєї звичної життєвої концепції і рушити вперед, на незнайому територію.

Третій критерій готовності і спроможності вибрати назовемо *суб'єктивним*. Ситуацію життєвого вибору можна розглядати як ситуацію екстреного підвищення відповідальності за своє життя, його напрямок, зміст.

Коли в синергетичному контексті йдеться про диссипативну систему у стані біфуркації, може здаватися, що вибір здійснюється випадково, є результатом якоїсь недетермінованої флуктуації. Ця думка помилкова. Навіть тут є своя суб'єктивність. Відповідальність за вибір, як пише

В.П.Бранський, лягає на внутрішню взаємодію між елементами системи, яка й відіграє роль детектора. Подібна взаємодія є зіткненням різних причин, з них деякі перебувають у стані конкуренції, а деякі — кооперації. Рівнодіюча цих причин, їх суперпозиція (накладання) і визначають кінцевий результат відбору [1, с.116].

Самостійність, на думку М.Папуша, — перша й найважливіша характеристика екзистенціального вибору. Self-support (здатність спиратися на себе) є однією з необхідних умов справжнього спілкування і співпраці. Якщо її немає, то замість справжнього спілкування виникають різні форми взаємної маніпуляції [2, с.363].

Класики гуманістично-екзистенціальної психології велику увагу приділяють проблемі інтенціональності, в якій яскраво звучить суб'єктність. Так, Р.Мей писав: “Якщо я лице в лице зустрівся зі своєю інтенціональністю, я можу сподіватися прийняти рішення і в зовнішньому світі” [4, с.283]. Інтенціональність базується на смисловій матриці, яка лише деякою мірою є індивідуальною, але створюється у межах людської історії і мови.

У понятті смислової матриці, як бачимо, вже поєднуються внутрішні (бажання, воля, рішення) і зовнішні (історія, мова) детермінанти, що забезпечують діяльність вибирання.

Кожна важлива життєва зустріч потенційно несе в собі можливість (а інколи й необхідність) здійснення життєвого вибору. Ситуація життєвого вибору є ситуацією підвищення відповідальності за себе, свій світ, своє життя. Життєвий вибір сприяє новому рівню самоорганізованості такої складної системи, якою є особистість у просторі й часі її життєвого світу.

Моя суб'єктність, на думку деяких представників постмодерністської психології, нібито померла чи перебуває в летаргічному сні [5]. У певному розумінні постмодернізм і постструктуралізм є реакцією на вичерпаність колишнього раціонального, плоского суб'єкта. Цю позицію можна простежити ще від думки Дерріди, який вважав, що “суб'єкт-у-собі” (тобто автономна свідомість, суб'єкт як центр, що все організовує навколо себе, “першопричина” і водночас “кінцева мета” своєї власної діяльності) так само неможливий, як і “об'єкт-у-собі” (“річ-у-собі”, тобто фактично об'єктивна реальність, незалежна від людської свідомості).

Постійно перебуваючи у потенційному стані, суб'єктність яскраво активізується лише в досить визначені моменти мого життя. Наприклад, під час переживання життєвої кризи або в процесі здійснення життєво важливого вибору. У ці визначені, ключові моменти життя людина відчуває кермо у власних руках, думає про те, куди спрямований її життєвий шлях, визначає темп і характер самозмін. Решту часу, коли вона “повсякденствує”, визначальними детермінантами розвитку стають класичні біологічні й соціальні фактори.

Четвертий критерій готовності і спроможності особистості робити життєві вибори є *структурно-функціональним*.

Про певні функції виборів, що їх робить особистість у проблемних ситуаціях, можуть свідчити, на наш погляд, так звані “техніки” буття. Це інструментальні форми активності, які Томе ще в 1951 р. назвав техніками буття, підкресливши, що смисл кожної техніки полягає в “темі”, якій вона прислуговує. Деякі техніки Томе включив до “загальнопсихологічної системи пристосування”, яка формується у ранньому дитинстві. Решту відніс до ситуаційно-специфічних реакцій (за 3, с.9). До першої групи можна віднести, наприклад, дії, спрямовані на досягнення, зміну ситуації, яка вже не влаштовує. Інша техніка з цієї групи — пристосування до інституціональних аспектів ситуації, соціальних норм, правил ділових стосунків тощо. Третя — пристосування до своєрідності інших людей, до їх потреб. Наступну техніку Томе називає “турботою про встановлення і підтримку соціальних контактів”. П'ята дістала назву “акцептації ситуації”, тобто прийняття її такою, якою вона є. Це не пасивна відповідь на тяжкі обставини, а вибір, рішення, яке приймається після порівняння із становищем людей, яким ще гірше.

До ситуаційно-специфічної системи Томе відносить такі техніки, як “використання шансу”, “пошук соціальної підтримки”, “опір”, “ідентифікування з цілями та долями інших людей”, “надію”, “коригування своїх очікувань”, “самоствердження”, “прояв агресії у формі дії або критики” тощо.

Можна виділити такі основні етапи здійснення життєвого вибору, які водночас можуть розглядатися і як елементи його структури. На *першому етапі* — етапі прагнення до ідеалу, коли сьогодення перестає влаштовувати людину, вона розпочинає вибір себе (самообрання, самовизначення), актуалізуючи нове

Я-ідеальне. *Другий етап* характеризується плинним співвіднесенням Я-ідеального та Я-реального. Образ бажаного і можливого майбутнього, що постає, виявляється енергетичним забезпеченням самого процесу вибирання. На *третьому етапі* визначаються конкретні умови завершення процесу вибирання та досягнення результату: кардинальної трансформації Я-реального, виникнення оновленої світобудови та появи перших абрисів нового Я-ідеального. Відкоригований життєвий задум набуває тієї визначеності, яка необхідна для розгортання нового етапу життєздійснення.

П'ятий критерій — *знаряддєво-операціональний*. Мається на увазі операціональна здатність розпочинати вибір, переходити від етапу до етапу в діяльності вибирання, досягати нового якісного рівня життєтворення. Різні ускладнення старту, помилки вибирання, типи неспроможності вибирати, форми надання психологічної допомоги визначаються саме завдяки цьому критерію.

Необхідність вибору екзистенціалісти називають “викликом” (challenge). Цей виклик дехто чує, а дехто залишається глухим до нього. Із знаряддям вибору також можливі різні ускладнення, особливо у невротика, «який у власному “звичайному” житті живе як у “граничній ситуації”» [6, с.356]. До того ж важливим є етап післядії, коли людина відчуває або не відчуває задоволення з приводу вибору, який здійснила. Значущість саме цієї якості екзистенціального вибору підкреслює М.Папуш: «Тільки “збігаючись” зі своїм вибором, приймаючи свій вибір і себе як такого, що вибрав, особистість починає екзистенціювати, тобто існувати. Ніяк інакше, крім як у виборі, особистість не існує і вибирає особистість, врешті-решт, не що інше, як себе» [2, с.369].

Неспроможність до життєвого вибору — це нездатність визначати альтернативи, нечіткі їх бачення й усвідомлення, складність із самостійним визначенням критеріїв вибору. Це також невиявлена потреба змінюватися, страх перед чимось новим, небажання руйнувати стереотипи. Серед показників неспроможності вибирати — непропорційно великий час, який потрібен декому для пошуку рішення в екстремальній ситуації. Ще один показник — неадекватність минулих життєвих рішень

і нерозвинена здатність навчатися, засвоювати досвід своїх помилок.

Таким чином, вибір є фактором, який істотно сприяє самоорганізації особистості з її життєвим світом як відкритої нерівноважної системи.

Життєвий вибір, завдяки якому особистість змінює старі смисли і шукає смисли нові, енергетично забезпечує реконструювання життєвого світу, якісні зміни його просторово-часових координат. Власними життєвими виборами людина будує свою індивідуальну історію, її подієву канву. Вибираючи, ми маркуємо поворотні події свого життя, вписуємо їх у свій індивідуальний контекст, означуємо, асимілюємо, привласнюємо.

Роблячи ключові життєві вибори, ми намагаємося розпочати нові причинно-наслідкові ряди, наприклад, ряд професійної чи сімейної самореалізації. Вибір дає можливість посправжньому свободної причинності, можливість самовизначення причин, коли суб'єктність звучить особливо голосно.

Вибирання — особливий процес, особлива активність, спрямована на пошук та аналіз альтернатив, диференціацію пріоритетів, на синтез віднайдених стратегій ціледосягнення.

Вибирання — це дієве прогнозування. Синергетика свого часу показала, що навіть у досить простих системах є свій горизонт прогнозу. Є такий горизонт і в кожній особистості. Навіть дуже детальне вивчення зовнішніх і внутрішніх детермінант вибору не забезпечить прогнозу його результатів для особистості, якщо невідомими залишаться сама логіка душевного життя, логіка плінного досвіду, логіка світобудови і світоперетворень.

РЕЗЮМЕ

Показано, что готовность и способность личности делать жизненно важные (экзистенциальные) выборы имеет следующую критериальную основу: критерий эволюционный, самоорганизационный определяет упорядочивание спонтанности жизни путем выбора направления дальнейшего движения, построения нового жизненного мира личности как открытой неуравновешенной системы; психосемантический критерий связан с выбором новых способов интерпретации происходящего, конструированием новых нарративов, принципиально различных

у постмодернистской и традиционной личностей. Проанализированы также критерии субъективный, структурно-функциональный и орудийно-операциональный.

SUMMARY

It is shown that the preparedness and the ability of a personality to make important for life (existential) choices has the following criterial basis. Evolution criterion, or the criterion of self-organization determines the life spontaneity arrangement by means of the following movement direction choice, new life world of a personality as an open unstable system construction. Psuchosemantic criterion is connected to the choice of new methods of present life interpretation, new narratives construction that are principally different for postmodern and traditional personality. Subject, structural-functional, and instrumental-operational criteria have been analyzed.

Литература

1. *Бранский В.П.* Теоретические основания социальной синергетики // *Вопр. философии.* — 2000. — № 4.
2. *Папуш М.* Психотехника экзистенциального выбора. — Москва, 2001.
3. *Анцыферова Л.И.* Психология повседневности: жизненный мир личности и “техники” ее бытия // *Психол. журнал.* — 1993. — № 2.
4. *Мэй Р.* Любовь и воля. — Москва; К., 1997.
5. *Crossley L.M.* Introducing narrative psychology. Self, trauma and the construction of meaning. — Buckingham; Philadelphia, 2000.
6. *Налимов В.В.* Спонтанность сознания. Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектоника личности. — Москва, 1989.

© Титаренко Т.М.

ПРОБЛЕМА ОСОБИСТІСНОГО ВИБОРУ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Проблема соціокультурної детермінації особистісного вибору є класичною у західному метафізичному дискурсі, класичною не в плані формулювання, а в суті постановки проблеми, яка в метафізичному контексті трансформується в проблему пошуку суб'єкта вибору. В цьому сенсі показовим є факт, що культурна і психологічна антропології, для яких проблема соціокультурної детермінації особистості є фактично базовою, у спресованому вигляді пройшли шлях метафізичної колізії, утворивши у просторі власних пошуків два протилежних напрями — особистісно центрований та культурно центрований. Незважаючи на існуючі розбіжності в теоретичних позиціях, більшість сучасних культурних антропологів вважає, що в різних культурах існують і складаються різні типи особистостей і різні чуттєві універсуми. Відомо, наприклад, що допустима відстань між розмовляючими в романських країнах вважається відвертим втручанням у приватний простір у США. Якщо, наприклад, японський словник взагалі не дає визначення поняття “privacy”, то в сучасній американській парфумерній промисловості одним із критеріїв якості продукції вважається критерій недоторканності “privacy space”.

При всьому розмаїтті культурних світів існують певні фундаментальні цінності, які роблять ці культури співрозмірними. До таких фундаментальних культурних цінностей належить *феномен особистісного вибору людини*.

Виявляється, що культури завжди табували і/або заохочували бажання людини вибирати, трансформували право її вибору в особистісну справу і/або “розчиняли” його в колективних формах відповідальності та свободи. Вже в архаїчних суспільствах право людини на вибір в символічній формі закріплюється в соціальній організації, життєвих стилях, системі виховання дітей, манері одягатися, табуванні людського тіла. У сучасній культурній антропології навіть існують культурні типології, які саме за критерієм “social choice” поділяють суспільства на традиційні й модерні [1]. Парадигмальним

прикладом абсолютної відсутності свободи індивідуального вибору в європейській історії, на думку деяких дослідників, є приклад Спарти.

Відомо, що культура — це не хаос, а певний символічний порядок, структурований мінімальними породжуючими структурами, праформами, культурними інстинктами та інтуїціями. М. Мамардашвілі називав їх матричними станами та структурами людських дій і свідомості, у просторі яких формуються і зароджуються як осад або вторинний продукт стани та якості людської пам'яті, вірності, добра, тобто екзистенційні модуси людського існування. Їх сукупність називається *буттєвими характеристиками культури*.

Існування цих символічних утворень дає змогу виявляти в культурі так звані “цільові”, або тематичні (де тематизація — синтез, накопичення та семантична експансія смислу) поля, в просторі яких через розгортання культурних подій складаються уявлення смислів того, що тільки має відбутися. Однією з таких базових, регулятивних (В. Біблер) тем / ідей, яка утворює архітектонічну будову культури, свій особливий символічний світ, власні стратегії комунікації, є тема особистості, або *особистісне поле культури*.

Припущення, що існують культурні детермінанти, модуси, глибинні антропологічні коди, дає змогу об'єднувати і/або розрізняти культури, будуючи певні типології. Незважаючи на те, що типологія за ознакою традиційність — модерність у соціологічному дискурсі вже майже перейшла до розряду ортодоксальних, культурні антропологісти продовжують її активно використовувати. Сильним аргументом на захист цієї типології, на нашу думку, можуть бути дослідження таких авторитетних істориків культури, як Ф.Бродель та М.Еліаде, котрі вважають, що відповідно 90% і 70% населення земної кулі обирають для себе традиційний спосіб буття. Тому, надаючи особистісному вибору статусу смислової вісі, стратегії конституюючої суб'єктності, дозволимо собі задати методологічну позицію, яка передбачає інтерпретацію тематичного особистісного поля культури як такого, що провокує, задає домінуючі традиційні і/або модерні стратегії, модуси особистісного вибору.

Дослідники, аналізуючи культуру, текст, вчинок або людину за ознакою “традиційність”, звертають увагу на домі-

нантний смисл цього поняття — опертя на звичку, традицію. Традиції конститууються в табу, ритуали, міфи, в усе те, що фундує минулий досвід. За розрахунками О.Тоффлера, 70% населення Землі живе в минулому (різному минулому), 25% — в сучасному (в сучасності), 3 % — в майбутньому.

Традиції структурують смислове сприйняття світу, зв'язок речей. Основним ритмом традиційної культури є абсолютизація та сакралізація традиції. Такі культури постійно співвідносять себе з “абсолютним минулим”, з певними прецедентами, що мали місце в минулому (теофанією, активністю культурного героя, історичними подіями надзвичайної важливості). Інститути та ідеологія традиційних суспільств, поведінка і мислення його членів жорстко зорієнтовані на ці надпрецеденти — на їх постійне відродження в ритуалах, прийнятих у цих суспільствах.

Для традиційної свідомості реальним і буттєво виправданим є лише те, що входить до головного сакрального тексту своєї доби. Міру реальності та автентичності задають сам текст і парадигма його сакральних цінностей (В. Топоров). Сакральна реальність — це світ абсолютних істин, коли помилка, множинність інтерпретацій неприпустимі. Тому в традиційно орієнтованих культурах все нове жорстко придушується, трансформація можлива в межах культурних репресалій, трансляція варіативних змін відбувається несвідомо, як це сталося, наприклад, у середні віки, коли панував рецептурний стиль мислення, за якого все полягало в сакральному дотриманні авторитету рецепта. З часом святість рецепта розмивалася, випадково губилася якась його складова, зникала пропорція і, як наслідок, межове звуження сфери припустимого оберталосся своєю протилежністю — алхімією, пародією, тобто змішуванням усього з усім. Прикладом такої алхімії є так звана числова безмежність раблезіанського числа, виявлена М. Бахтінім. (“В цей самий час із міста, рятуючись від вогню, вибігло 600 — та ні, яке там шістьсот! — більш ніж тисяча триста одинадцять псів, великих та малих”) [2].

Сакралізація світу передбачає наявність певного “Центру”, точки відліку орієнтації людини. Релігійна людина завжди вносить момент саста в своє існування. Будь-який, навіть найпростіший, фізіологічний акт (їжа, сон) завжди є

залученням до святого, сакрального світу. Сакралізація простору обертається протиставленням території проживання невідомому, невизначеному простору, котрий сприймається як інший, чужий, населений демонами і ворожий, від якого або треба відгородитися, або підпорядкувати його, освятити.

За Й. Хейзінгою [3], ситуація сакралізації обертається ізоляцією, відособленням у культурі, створенням штучних ситуацій виключення. Таїнство та містерія передбачають наявність святилища.

Етосом такої культури, її домінантним світовідчуттям є постійне спілкування з традицією (етос — взаємозв'язок життєвих переконань, що створюють підстави для спільного суспільного життя). Цей взаємозв'язок не передбачає інтерпретації та критичної дистанції як можливості для здійснення вільного вибору. Сміслом традиціоналістських життєвих переконань є злиття й розчинення в колективному досвіді, що призводить до виключення індивідуального спектра свободи та відповідальності. Традиційна культура передбачає тонічне, циклічне, магічне поєднання людини і світу. Автором цієї культури є дифузна колективність, плугатар, досвід і здоровий глузд якого невід'ємні від досвіду поколінь, він за межами безпосередньої співпраці, він — один, наодинці з безкінечною природою (В. Біблер). Схеми свідомості людини традиційного способу буття відповідають схемам її поведінки. Вчинок виключає думку про нього.

Дослідження антропологів, які вивчали соціальні інституції, ідеологічні відносини та сферу публічності в країнах постколоніальної Африки, показали, що будь-які спроби впроваджувати радикально нові економічні відносини не тільки не приводили до їх сприйняття, а, навпаки, сприяли консервації старих, традиційних форм соціально-політичного буття. Ці спостереження дали змогу виявити безпосередній зв'язок соціальних норм з емоційними процесами, встановити, що мотивація поведінки людини в синтолінійному суспільстві формується несвідомо, а головними стратегіями включення цього традиційного досвіду в нові соціокультурні контексти є насамперед механізми психологічного впливу.

Важливою ознакою традиційних суспільств є відсутність у них формально-раціонального начала та домінування матеріальної раціональності. Матеріальна раціональність —

раціональність задля чогось, раціональність, яка завжди має точку відліку. Формальна раціональність — це раціональність сама по собі, раціональність як самоціль. Саме рух у напрямі формальної раціональності є рухом історичного процесу, рухом вивільнення людини (М.Вебер) від зв'язків, фіксованих з часу народження, від інтенцій неписаного права, від соціальних маркерів, які людина не обирає.

Відому думку М.Вебера про те, що раціоналізація є сенсом історичного процесу, поділяють такі відомі культурологи, як Н.Еліас, М.Гелен, представники франкфуртської школи. Процес поступового розвитку цивілізації в контексті особистісного поля культури полягає в раціоналізації форм поведінки, в утвердженні самоконтролю та самозмушенні, в постійному засвоєнні форм дистанціювання від безпосередньої ситуації. Раціональність при цьому часто тлумачиться як нарощування здатності до самоорганізації, як уміння змінювати свій спосіб життя та свою ідентичність, як здатність переключатися з одних детермінант поведінки на інші й контролювати їх [4].

Спрямовуючи своє дослідження в річище інтерпретації феномена раціональності, звернемо увагу на те, що поняття раціональності в історії філософії зазнало радикальних змін. Сучасна інтерпретація охоплює спосіб його формування і становлення. Інтерпретація раціональності в класичному дискурсі відрізняється від феноменологічної позиції Є. Гусерля, концепція комунікативної раціональності Ю.Габермаса [5] інколи тлумачиться як розгортання у філософському дискурсі принципово нової епістемологічної парадигми, а критика Ж.Деріда агресивності та порнографічності (де під порнографічністю раціональності розуміються дві домінантні інтенції — насильство та оволодіння) європейського метафізичного розуму розмиває усталені смислові координати, перетворюючи розум на щось еретично неприпустиме з погляду класичної метафізичної парадигми, обертаючи феномен раціональності на свою алхімічну протилежність, вводячи виміри тілесності та сексуальності.

Однією з базових характеристик феномена раціональності є його характеристика за критерієм закритість — відкритість. Закритий тип раціональності, або замкнений західний дискурс (дискурс публічності, філософування і т.ін.), утримується, за

Р.Бартом, завдяки ставці на ієрархію розподілу всіх смислів навколо смислового ядра, центру, святилища.

У класичній парадигмі існують як відкритий, так і закритий типи раціональності, в постнекласичній парадигмі відкритість раціональності є необхідним моментом її існування. Метафізична традиція тлумачення відкритого типу раціональності пропонує інтерпретувати її як постійну критичність відносно своєї позиції, як здатність до самокритики, власного перетворення, переоцінки та автореінтерпретації (Ж. Деріда).

Відкритий тип раціональності передбачає зміну стратегій взаємодії особистості та суспільства. Свобода й самореалізація особистості переміщуються у сферу самозміни та самотрансформації.

Автор теорії комунікативної раціональності Ю.Габермас, розробляючи ідею комунікативної дії — дії, скоординованої на згоду та взаєморозуміння, робить цікавий аналіз сфери громадянської відкритості, доводячи, що установка на згоду та діалог — результат багаторічної структурної перебудови сфери громадянської відкритості в європейській культурі, а розуміння — не ментальний акт, а суспільне досягнення, яке має місце в публічній сфері. Підґрунтям становлення відкритої комунікативності є, на його думку, раціоналізація життєвого світу, культурних традицій та існуючих зразків соціалізації. Раціоналізування життєвого світу обертається парадоксом архаїчних кочових культур, а отже, ситуацією post-modern — розмивання соціальних кордонів, які визначали найважливіші смислові координати у просторі життєвого світу. Це призводило до того, що ці культури мали тенденції до відсутності відчуття місця, найбільшої варіативності гендерних ролей, втрати жорсткої структурованості психічного й символічного ландшафту, становлення відкритої ідентичності. В межах постмодерної соціально-психологічної парадигми Я і інтерпретується не як ядро, центр, стала ієрархічна структура, а як сфера відкритого “публічного дискурсу”.

Семантична експансія (Р.Барт) та нагромадження смислу (якщо таке дійсно відбувається!) особистісного тематичного поля культури обертається визріванням post-modern-стратегій особистісного вибору, які іронічно заперечують сталість та аскетичність традиційного і витонченість та пасіонарність модерного стилів буття.

Як свого часу визрівав через протиставлення традиційному світові Проект Модерну, так само тепер постмодерна культура критикує модерний класичний розум за його монологічність, авторитарність, екстравагантність та декларативність. Але в цьому і полягає іронічний смисл історії, яка щоразу знов і знов доводить довершену недовершеність людського розуму, який набуває повноти і співбуттєвості лише в процесуальності.

РЕЗЮМЕ

Предпринята попытка проинтерпретировать личностное поле культуры как задающее модусы личностного выбора. Анализируются социокультурные типы личностных полей. Намечаются подходы к анализу дискурса рациональности. В контексте интерпретации личностного поля культуры рациональность рассматривается как наращивание способности личности к самоорганизации. Предлагается анализ открытого и закрытого типов рациональности, коммуникативной рациональности.

SUMMARY

The effort has been made to interpret the personal cultural field as the one dictating moduses of a personal choice. The social-cultural types of personal fields and the attitudes toward the rationality analyses have been analyzed. In the context of personal cultural field interpretation discourse of the rationality is being examined as strengthening of a personal ability for self-organization. The analysis of open and closed types of rationality and communicative rationality is being proposed.

Література

1. *Pellicani L.* Modernity and totalitarianism // *Telos*. — 1998. — № 112.
2. *Бахтин М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. — Москва, 1968.
3. *Хейзинга Й.* Homo ludens. В тени завтрашнего дня: Пер. с нидерл. — Москва: Прогресс, 1992.
4. *Леонтьев Д.* Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности // *Психол. журнал*. — 2000. — Т.21, №1.
5. *Habermas U.* Reason and the Rationalization of Society. — London, 1981.

© Лебединська І.В.

ПСИХОЛОГІЧНА СТАТЬ ЯК ДЕРИВАТ ІНТЕРСУБ'ЄКТНИХ УЗАЛЕЖНЕНЬ

Статевий розвиток опосередковується надто великою кількістю сильніших і слабших чинників, які так складно зумовлюють процес поставання дитячої особистості, що досить тривалий час статева належність, по суті, не відіграє провідної ролі. А пізніше, коли вже маємо більш-менш зрілу особистість, раптом виявляється, що її статево визначена поведінка, її чоловічий або жіночий характер — це продукти попередніх обставин.

Об'єктивна різниця між чоловіками і жінками не є такою істотною, якою ми її бачимо. Просто сам поділ людей на дві статі та пов'язані з ним обставини людського спілкування великою мірою концентрують наші інтереси на відповідній сфері, роблять статево належність суб'єктивно вельми значущою для нас. Здається, що людство поглинуло ідеєю статевого поділу. Насправді ж, пишуть Ф.Зимбардо та М.Ляйппе, статеві відмінності набагато менш значущі, ніж тип особистості та інтереси, з яких складаються набуті гендерні відмінності [1, с.80].

Можна робити багато припущень з приводу того, чому в історії людства статево відмінності набули такого великого суб'єктивного значення. Г.Лебон, наприклад, уважав, що в нижчих народів, а також у нижчих верств вищих народів чоловік і жінка в розумовому відношенні вельми близькі одне до одного. Але в міру того як народи цивілізуються, статі прагнуть до того, щоб дедалі більше й більше різнитися між собою [2, с.43]. Навіщо людству потрібен розвиток таких відмінностей? Можливо, для того, щоб дедалі більша з віком статева диференціація забезпечувала наявність достатнього для репродукції взаємного сексуального інтересу?

Статева функція людини дуже далеко відійшла від завдань продовження роду і набула набагато більшого значення як функція отримання задоволення та зняття напруження. Таким чином опосередкована статево-рольова поведінка чоловіків і жінок майже цілком регулюється, контролюється, формується соціальним змістом їхніх стосунків. Не виділення специфічних

речовин з організму, як у тварин, а психологічні знаки й символи, що виявляються в поведінці, стають спонуканими до взаємного статевого тяжіння. Завдяки цьому статева сфера людей незрівнянно різноманітніша й багатша, ніж сфера тварин, але разом з тим їй властиво набагато більше відхилень у поведінці та зацікавленнях суб'єктів.

Останніми десятиліттями набули популярності теорії, які трактують гендерні відмінності як продукти відмінних соціальних ролей, що підтримують або пригнічують у чоловіках і жінках певні варіанти поведінки [3, с.104]. Різні культурні очікування від чоловіків і жінок, які вже сформувалися в суспільстві, спричиняють істотні, на наш суб'єктивний погляд, відмінності в їхній поведінці. Чоловічій чи жіночій особистості, яка формується, мимоволі стає зручніше, вигідніше, приємніше засвоювати ознаки поведінки, "властиві" для її статі, і не засвоювати ознак статі протилежної. Зрозуміло, що ця формула є надто загальною, і коли йдеться про реальний процес особистісного поставання, то отримуємо безліч індивідуальних варіацій. Але загалом в оцінці статево визначеної поведінки люди орієнтуються на закріплені в суспільстві соціальні стереотипи.

Принципово важливим, зокрема, є традиційне розрізнення чоловічої і жіночої поведінки як, відповідно, владної і підвладної. Насправді, зазначає Ш.Берн, жінки не є підпорядковуваними та поступливими від природи, але поводитися таким чином їх зобов'язує їхній низький статус [3, с.114—115]. Авторка розглядає гендерні стереотипи як схеми, що керують процесом обробки інформації. Гендерні схеми — це когнітивні категорії гендеру. Вони керують процесами обробки інформації, яка надходить до нас, таким чином, що ми починаємо сприймати, запам'ятовувати й інтерпретувати її відповідно до наших уявлень про гендери [4, с.203]. Індивід, засвоюючи схему власної статі, вбирає в себе, поглинає, інтеріоризує ті поведінкові зразки, схеми, сценарії, які є найпоширенішими в його середовищі, що, свідомо чи несвідомо, виявляються у взаємодії з ним інших індивідумів і поступово стають частинкою, характеристиками його власного психічного єства.

Гендерні стереотипи, що виявляються в типових зразках поведінки, у процесі інтерсуб'єктної взаємодії засвоюються індивідом, передаються йому, відображаються ним як ознаки правильної, на його суб'єктивну думку, статевої поведінки. Переймаючи ці зовнішні для нього зразки, індивід структурує відповідно до них свій внутрішній психологічний світ, а це поступово ґрунтує його психологічну сутність, його особистість, і ця особистість таким чином стає особистістю чоловічою або жіночою з усіма притаманними їй рисами. Відтак індивід набуває якості, яку ми називаємо *психологічною статтю*.

Коли постає питання про механізми регулювання психологічної статі, найчастіше говорять про дві групи чинників: внутрішні (ендогенні) й зовнішні (соціогенні). Увага до внутрішніх чинників означає підкреслювання значення власне індивідних, біологічно зумовлених потреб людини, у якій ніби апіорі закладене прагнення стати особою певної статі. Відтак індивід розглядається як статево визначений із самого початку не тільки в біологічному розумінні, але й у психологічному. Тобто внутрішній психічний статус новонародженого хлопчика чи дівчинки уже містить у собі якісно значущі відмінності, статево специфіку. Далі ця специфіка під впливом зовнішнього середовища розгортається, дається взнаки і зумовлює формування статево визначеної особистості.

Стосовно впливу зовнішніх чинників найчастіше підкреслюється значення заохочення і покарання, яке йде з боку значущих інших. Дорослі мимоволі, іноді свідомо, але частіше несвідомо у спілкуванні з дитиною певної статі заохочують прояви її поведінки, які відповідають загальноновизнаним стереотипам поведінки відповідної статі і більш чи менш рішуче заперечують прояви, притаманні представникам протилежної статі. На користь чинників цього типу свідчить багато фактів, коли одні й ті самі прояви поведінки можуть у різних культурах розглядатися як більш властиві чи то чоловічій, чи то жіночій статі. Індивіди, які формуються в цих різних культурах, уже з раннього віку засвоюють відповідні патерни як притаманні саме їм, представникам своєї статі.

Сьогодні очевидно є обмеженість преферування чинників як одного, так і другого типу. Зрозуміло, що ані внутрішні стимули, ані зовнішні обставини розвитку не можуть цілком самостійно визначати формування психологічної статі. Внутрішні спонукання можуть ставати частинкою суб'єктивного світу особистості, лише більшою чи меншою мірою виражаючись назовні, натикаючись на оцінну реакцію з боку оточення. Без такого вираження і реакції-відповіді ці внутрішні мотиви, прояви не можуть увійти у психічний статус особистості. З'являючись і не натрапляючи на жодну відповідь іззовні, вони просто зникають, вислизають, утрачають свою реальність.

Що ж до заохочень і покарань, то тут, мабуть, доречніше було б говорити про ширшу категорію оцінних ставлень, які сигналізують індивідові про успішність або неуспішність його активності. Заохочення та покарання статево визначених патернів поведінки є лише окремим випадком такого більш широкого контексту взаємодії із середовищем. Суб'єкт виражає себе в інтерсуб'єктивний простір і ніби очікує на певну реакцію з боку партнерів. Відображення ним таких реакцій постають як структурні елементи загальної картини світу індивіда.

Г.Салліван зазначав, що на підставі статі дитини прогрес у розвитку персоніфікації самості відбувається під дією двох чинників, першим із яких є факт, що дитина у своїх іграх уявляє себе значущою фігурою своєї статі. Другий чинник — це метод заохочення і покарання. Під дією цих чинників у дитини розвивається сприйнятливості до очікувань, які ставляться суспільством до представників її статі, тобто до гендеру, а також відбувається засвоєння багатьох соціальних приписів [4, с.207—208].

Підемо трохи далі. І внутрішні імпульси, що мають статеві ознаки, і зовнішні реакції на статево забарвлену поведінку суб'єкта зливаються для нього в цілісне поле ознак, у якому він бачить самого себе, фокусує, знаходить як актора у специфічному середовищі. Навряд чи здатен індивідуальний суб'єкт чітко розрізнати свої внутрішні і “не свої” зовнішні впливи. У його взаємодії із середовищем впливи зливаються в єдину тканину притаманних йому суб'єктивних переживань у зв'язку з

актуальним перебуванням у полі взаємодій. Якби відповідних статево-рольових стереотипів у середовищі не було, то жодний суб'єкт не зміг би зорієнтуватися у своїй статевій належності. Відчуття статі ми отримуємо як результат взаємодії з іншими, що діють у відповідь на нашу поведінку, “видимо” інтерпретують її.

Оскільки в середовищі, до якого потрапляє індивід, статево-рольові ознаки мають підвищену суб'єктивну значущість, то й, відповідно, уже від народження дитина засвоює ці ознаки як важливі для неї. А.Адлер зазначав, що символізація через “чоловіче” і “жіноче” рано спадає на думку дитині [5, с.46].

Чоловіча й жіноча версії реальності, за П.Бергером і Т.Лукманом, є соціально визнаними, і це визнання також передається в первинній соціалізації. Для хлопчика наперед визначеним є панування чоловічої версії, а для дівчинки — жіночої. Дитина дізнається про версію, яка належить іншій статі, настільки, наскільки її було опосередковано для неї значущими іншими протилежної статі, але вона не стане ототожнювати її зі своєю версією. Жіночу версію соціально визначено так, що вона не має юрисдикції для дитини чоловічої статі [6, с.271]. Майже те саме можна сказати про статус чоловічої версії для дівчинки, хоча тут залежність не така чітка.

У своєму розвитку дитина перебуває або повинна перебувати під постійним соціалізуючим впливом осіб обох статей, насамперед матері і батька. Іноді ці впливи розглядаються як такі, що конкурують між собою. Насправді ж батьківські і материнські впливи конкурують, якщо конкурують між собою батько і мати. Для самої ж дитини ці впливи початково не мають характеру таких, що протистоять одні одним. Для неї вони спільно становлять її універсум, цілісну картину життя, і в цій картині одні впливи стають більш, інші — менш значущими, одні сильніше спонукають її до наслідування, інші слабше, одні викликають у неї неусвідомлене бажання ідентифікуватися, інші відштовхують від себе.

У зв'язку з таким розумінням особливого значення набуває та обставина, що вже з найранішого віку невід'ємним атрибутом чоловічої статі, чоловічої поведінки видається посідання влади. Відтак постає дилема: дитина повинна

вирішувати, чому надавати перевагу — чи характеристикам своєї статі, чи ознакам тієї поведінки, якій приписується більша влада.

З одного боку, властивості своєї статі сприймаються легше й ефективніше, ніж протилежної. З другого — в очах дитини безумовно привабливішою є поведінка, яка забезпечує більше переваг у спілкуванні. Позаяк такими перевагами диспонує переважно батько або інший чоловік, то й дитяча увага привертається насамперед до засвоєння чоловічих зразків. Таким чином, дуже рано особа чоловічої статі отримує певну психологічну перевагу. Для того щоб засвоювати патерни поведінки, які забезпечують владну, домінуючу позицію, їй потрібно ставати “самою собою” — представником їхньої ж статі. Проте для дівчаток існує проблема: йти шляхом найменшого опору і засвоювати жіночу психологічну сутність чи спокуситися на досягнення домінантних ознак взаємодії з іншими.

Тенденція прагнення до влади завжди більшою чи меншою мірою зумовлює засвоєння відповідних стереотипів. А.Адлер підкреслював, що розвиток хлопчика відбувається під яскраво вираженим чоловічим впливом. Те, що хлопчик вважає за гідні цілі в боротьбі за владу, — це виключно чоловічі якості й чоловічий погляд. З цього виростає типово чоловіче соціальне настановлення [7, с.111]. Утім таку позицію можна вважати за дещо ідеалізовано-однобічну, оскільки перебування під цілковито чоловічим впливом — це радше виняток, ніж правило для розвитку особистості хлопчика.

Найперша істота, з якою стикається майбутній чоловік, писав К.Юнг, — це мати. Хлопчик дедалі більше й більше підмічає жіночність матері і, принаймні несвідомо або інстинктивно, відповідає на неї. Таким чином, у сина прості відношення ідентичності або протистояння постійно перехрещуються з чинниками еротичного притягування та відштовхування [8, с.133]. Хлопчик, отже, виявляється приреченим на початкове відображення саме жіночих патернів поведінки. І якщо вище говорилося про первинну перевагу, якої хлопчики набувають у зв'язку з тим, що привабливіша владна поведінка приписується “їхній” чоловічій ролі, то в цьому випадку маємо якраз ознаку переваги дівчаток, бо їм не треба протиставлятися первинним мате-

ринським впливам. Навпаки, щобільше дівчинка ідентифікуватиметься з материнською особою, то краще розвиватиметься як представниця жіночої статі.

Натомість для хлопчика існує істотна суперечність. Спочатку він повинен ідентифікуватися з особою протилежної статі — матір'ю. Через це пізніше виникає потреба в його переорієнтації з матері на батька. У П.Бергера й Т.Лукмана читаємо: “Малий хлопчик знає, що йому не належить жити в жіночому світі. Але він тим не менше може з ним ідентифікуватися. Його “жіночність”, що виникає в результаті цього, може бути як “видимою”, так і “невидимою”. У будь-якому разі між його соціально приписаною ідентичністю і його суб’єктивно реальною ідентичністю існуватиме асиметрія” [6, с.272]. Таким чином, чоловіча особистість від самого початку формується як більш суперечлива. Ознаки хлопчачої та чоловічої поведінки переплітаються з ознаками поведінки, засвоєної під фемінізуючим впливом матері. Поле символів, на які має реагувати дозріваюча хлопчача особистість, поєднує в собі символи чоловічого і жіночого роду. (У дівчаток такої суперечливості спочатку немає). Якщо пізніше умови формування хлопчика не змінюються у бік збільшення питомої ваги чоловічих впливів, то суперечливий характер поля взаємодії хлопчика із середовищем стає ще очевиднішим.

Особливо складно формується особистість хлопчика в умовах, коли статевої ролі і владно спрямовані характеристики середовища переплітаються нетрадиційним чином. Насамперед мова йде про ситуацію, у якій хлопчика виховує владна, сувора, контролююча мати. Найчастіше говориться про вплив такої ситуації на пізніший вибір сексуальної або шлюбної партнерки. Проте мова має вестися про більш глибоку сплутаність символічного універсуму індивіда, про невизначеність змісту його статевого самоусвідомлення, про не досить чітку ієрархію суб’єктивних сенсів та значень.

Процес формування дівчаток видається менш проблемним. Дівчатка, ідентифікуючись із матір'ю, автоматично засвоюють риси, які надалі стануть частинкою їхньої жіночої психологічної статі. Якщо погодитися з тим, що жіноча поведінка

має характеризуватися наявністю настанов підлеглості, то немає особливих проблем у їх засвоєнні, адже бути залежним, підвладним, покірним безумовно легше, ніж претендувати на владні позиції і досягати їх. Але, з другого боку, такі безпроблемність і безконфліктність якраз і породжують ту загальну ситуацію жіночої другорядності, підвладності, залежності від чоловіків, яка спостерігається в усіх без винятку сучасних суспільствах. Дівчатка відразу формуються як менш самостійні істоти. Притаманні їм, як і хлопчикам, мотиви утвердження в середовищі або ігноруються, або караються, або деформуються в напрямі самоствердження типово жіночого. Тобто може не йтися про цілковиту відмову від домагань певної владної позиції, але ці домагання мають реалізовуватися через досягнення переваги шляхом специфічного упокорення.

Символічна картина світу дівчаток звужується до меж найближчого середовища. Середовище ж віддалене виявляється для них нерозчленованим, недиференційованим, чужим, таким, що згодом має перетворитися на малознайомий та малопривабливий для них чоловічий світ. Натомість дівчатка, які виховуються в середовищі, де немає або майже немає упереджень проти жіночої повноцінності, формуються як упевненіші в собі, активніші і більш схильні до того, щоб зайняти владні позиції. Проте навіть забезпечення таких умов усе одно не приводить до масштабної інверсії чоловічих і жіночих ролей. Причин цього, як соціальних, так і біологічних, багато, але всі вони мають бути символічно опосередковані ставленням до них суб'єктів — учасників взаємодії.

Таким чином, і для хлопчиків, і для дівчаток існує специфіка утворення символічного поля взаємодії, у якому символи статевої належності поєднуються і химерно переплітаються із символами владно-підвладних співвідношень. У формуванні дітей обох статей має місце явище, яке А.Адлер назвав психічним гермафродитизмом дитини [5]. У зв'язку з цим показовим є саме перенесення терміна, що означає суто біологічне порушення, на характеристику психічного світу дитини. Психічний гермафродитизм, очевидно, мав би розцінюватися як негативне явище, що заважає формуванню повноцінної особистості. З цим

можна було б погодитися, якщо вважати, що адекватна чоловіча поведінка має бути суто маскуліною, так само як жіноча — суто фемініною.

Сучасна ж психологія виявляє набагато більшу прихильність до теорій андрогінності, що означає взаємодоповнюваність чоловічої і жіночої психіки, коли чоловіки мають набувати певну частину рис, які традиційно вважаються за жіночі, а жінки, відповідно, частину чоловічих рис [9]. Коли ж за цими статевими визначеними ознаками вбачати ще й наслідок дії владного чинника, то тим більше стає очевидною інтерсуб'єктивна відносність протиставлення маскуліності й фемініності.

Отже, психологічна стать індивіда визначається не біологічними або соціальними чинниками і навіть не самими цими чинниками водночас. Найістотнішим тут є поєднання проявів біологічної та соціальної природи як таких, що відображаються в індивідуальному суб'єктивному просторі. Цей простір виникає, формується і розвивається в полі суб'єктивних значень у дискурсі інтерсуб'єктивної взаємодії. Поза такою взаємодією індивідуальна суб'єктивність (або її потенційно статеві фрагменти, що нас цікавлять) залишається “річчю в собі”, не розгортається у відповідному напрямі. Інтерсуб'єктивна взаємодія, і лише вона, забезпечує наповнення відображуваних статевих спрямованих проявів біологічного і соціального значущим символічним змістом.

Зі статевоюрольовим визначенням індивіда конкурують інші дискурси інтерсуб'єктивної взаємодії, зокрема владно-підвладний. Статевоюрольові і владні характеристики складно поєднуються і взаємно зумовлюються в процесі набуття індивідом властивостей психологічної статі. Нарешті, і сама символічно відображується належність до тої чи тої статі набуває для індивіда характеру впливового, за певними ознаками — владно-підвладного чинника.

РЕЗЮМЕ

Показано, что психологический пол является производным от биологических и социальных факторов развития личности, отраженных в ее индивидуальном субъективном пространстве.

Данное пространство зарождается в результате intersubjectного взаимодействия, наполняющего полоролевые проявления значимым символическим смыслом. С подобным определением индивида конкурирует властно-подвластный дискурс intersubjectного взаимодействия, и сама принадлежность к определенному полу становится для индивида властно-подвластным фактором развития.

SUMMARY

Psychological gender derives from the biological and social factors of a personality development that are reflected in his/her individual subjective space. This space is formed as a result of intersubject interaction that inundates the gender role display with the significant symbolic sense. The like definition of an individual is a subject for competition from the side of power-subordinate discourse of intersubject interaction and the gender itself becomes the power-subordinate factor of the individual development.

Литература

1. Зимбардо Ф., Ляйпте М. Социальное влияние. — СПб.: Питер, 2000.
2. Лебон Г. Психология народов и масс. — СПб.: Макет, 1995.
3. Берн Ш. Гендерная психология. — СПб.: Прайм-Еврознак, 2001.
4. Салливан Г.С. Интерперсональная теория в психиатрии: Пер. с англ. — СПб.: Ювента; Москва: КСП+, 1999.
5. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии: Пер. с нем. — Москва: Фонд “За экономическую грамотность”, 1995.
6. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — Москва: Academia-Центр, Медиум, 1995.
7. Адлер А. Понять природу человека / Пер. с англ. Е.А. Цыпина. — СПб.: Академ. проект, 1997.
8. Юнг К.Г. Психологические аспекты архетипа матери // К.Г. Юнг. Бог и бессознательное. — Москва: Олимп, АСТ-ЛТД, 1998.
9. Кочарян А.С. Личность и половая роль (симптомокомплекс маскулинности/феминности в норме и патологии) / Отв. ред. Л.Ф. Бурлачук. — Х.: Основа, 1996.

© Васютинский В.О.

ЖИТТЄВІ РОЛІ ТА ЖИТТЄТВОРЧІСТЬ

Весь світ — театр, а люди в нім — актори,
І кожний не одну там грає роль.

В. Шекспір

Поняття “*життєва роль*” спирається щонайменше на дві ключові категорії: “життя” і “роль”. Про їх зв’язок ідеться не тільки у наведеному вислові В. Шекспіра. Ця думка дістала втілення і в наукових концепціях, наприклад, у трактуванні життя як театру D. Brissett & C. Edgley [1], а також у концепції психотеатру як засобу самотрансформації особистості R. D. Allen & N. Krebs [2]. Думка про те, що життя — це гра, набула цікавого розвитку в науковій системі транзактного аналізу Е. Берна, що пропонує теорію психологічних ігор людини і концепцію життєвого сценарію особистості [3]. Найбільш послідовне і різнопланове вивчення категорії “*роль*” та її зв’язку з такими феноменами, як “особистість”, “спонтанність”, “креативність”, “життя”, “творчість”, “гра” та іншими, характерне для теорії і практики психодрами Я. Морено [4; 5].

Категорія “*життя*” у контексті соціальної психології особистості увібрала в себе трактування екзистенціальної філософсько-психологічної парадигми та багатьох інших традицій, висвітлених у працях К.О. Абульханової-Славської, А. Адлера, Б.Г. Ананьєва, Е. Еріксона, А. Маслоу, С.Л. Рубінштейна, В.А. Роменця, Л.В. Сохань, Т.М. Титаренко, В. Франкла, М. Хайдеггера та багатьох інших. Життя при цьому розуміється як тотальне переживання людиною свого буття і визначається такими характеристиками-феноменами: ***стиль життя*** — індивідуальний засіб здійснення життєвого шляху; ***спосіб життя*** — характер життєдіяльності, міра включення у типові форми взаємодії із суспільством; ***смысл життя*** — цілісне уявлення про власне призначення, вищу мету, про фундаментальні підстави власного буття; ***життєві цілі*** — одна з форм самопрогнозування, ідеального представлення значущого, бажаного майбутнього; ***життєва перспектива*** — спосіб усвідомленого, структурованого освоєння особистістю свого майбутнього; ***життєві***

стратегії — життєві цілі у поєднанні із способами їх досягнення;
життєвий сценарій — своєрідний план життя, що поступово розгортається, сукупність характерних для даної особистості способів вирішення життєвих проблем [6].

Життєві ролі — це ролі, пов'язані із зазначеними вище характеристиками життя людини, переважно зі стилем життя, змістом життя, життєвим сценарієм. Щоб зрозуміти своєрідність життєвих ролей, їх треба розглянути у системі інших психологічних ролей, в якій вони займають певне положення. За ступенем включеності у життєдіяльність людини психологічні ролі можна поділити на чотири типи, що поєднуються у дві групи: соціальні (ситуативні та групові) й особистісні (міжособистісні та життєві) (табл.).

Таблиця

Приклади різних типів психологічних ролей

Соціальні ролі		Особистісні ролі	
<i>ситуативні</i>	<i>групові</i>	<i>міжособистісні</i>	<i>життєві</i>
Споживач послуг (глядач, пасажир, покупець)	Професійні	Статусні	Статеві
Хворий (перебуваючи у лікарні)	Навчальні	Професійні (стильові)	Гендерні
	Ролі членства в різних групах (партіях, клубах, сектах тощо)	Неформальний лідер	Сімейні
Член випадкової групи		Друг, подруга	Професійні (сміслові)
		Коханець	Соціальні типи характеру

1. **Ситуативними** є ролі, які повністю обмежені конкретною буденною ситуацією, тобто виникають і завершуються у її межах. Прикладом є роль “пасажира автобуса”, яка зникає одразу, коли припиняється ситуація поїздки. Проте, якщо актуальність цієї ролі виходить за рамки ситуації, вона перетворюється, наприклад, на роль “Мандрівника”. Разом з тим ситуація здатна набувати символічного узагальнення, розширюючись до меж цілого життя людини. У цьому випадку людина може, наприклад,

грати у житті роль “безквиткового пасажира”. Так само і роль людини, що захворіла, буває ситуативною, але існує життєва роль “Хворого”, як у відомій комедії Ж.- Б. Мольєра “Удаваний хворий”.

2. **Груповими** є соціальні ролі, пов’язані не тільки з соціальною ситуацією, а і з соціальною групою (або із суспільством у цілому) і місцем особистості в ній. Соціальні ролі, як правило, закріплені у матрицях соціальної взаємодії людей у вигляді рольових експектацій. Групові ролі номінально існують протягом тривалого відрізка часу і не обмежуються соціальною ситуацією, але в цій ситуації актуалізуються. За межами ситуації групові ролі залишаються переважно в латентному вигляді. Приклад — професійні ролі, від яких за межами професійної ситуації (вдома або на відпочинку) людина може повністю звільнитися. Правда, професійні ролі (як і інші соціальні ролі) за рівнем значущості інколи далеко виходять за межі ситуації і групи і набувають характеристик життєвих ролей.

3. **Міжособистісні** ролі визначаються не лише ситуацією і групою, а й особистісними детермінантами, перетворюючись на соціально-психологічну характеристику особистості. Вони залежать також від рольових експектацій, але останні формуються не тільки як результат функціонування суспільних і групових норм, а й під впливом рольової поведінки індивіда, тобто мають переважно особистісну детермінованість. Від характерологічних властивостей особистісні й міжособистісні ролі відрізняються тим, що виявляються у соціальній поведінці, їх неможливо повністю відокремити від соціального контексту. Ці ролі актуалізуються у певних соціально-психологічних і життєвих ситуаціях, в конкретних системах соціальних стосунків, залишаючись латентними в інших. Відносна незалежність особистості від міжособистісних ролей виявляється, зокрема, в тому, що людина здатна відмовитись від них, хоча це буває досить важко зробити під тиском сформованих експектацій.

4. **Життєві ролі** — це особистісні ролі, які людина грає протягом усього життя або принаймні протягом значного життєвого періоду. Один раз виникнувши, життєві ролі не зникають, хоча можуть трансформуватися, набувати значущості або втрачати її, атрофуватися (вторинний рольовий дефіцит). В останньому випадку вони можуть переходити в “тіньову”,

неусвідомлювану зону особистості. Такі життєві ролі не відмирають повністю, навіть якщо вони не активізуються в жодній життєвій ситуації, а, залишаючись у латентному вигляді, продовжують впливати на життя людини. Ролі можуть відразу формуватися як тіньова, неусвідомлювана особистісна зона, так і не набувши достатнього розвитку (первинний рольовий дефіцит, або рольова недостатність). При цьому деякі важливі особистісні потреби залишаються незадоволеними. Життєві ролі, як правило, пов'язані не з однією соціально-психологічною чи життєвою ситуацією, а переходять від ситуації до ситуації, часом поширюючись на всі сфери життя індивіда.

Життєві ролі відрізняються від інших типів ролей тісним зв'язком з феноменом ідентичності. Існує поняття "*рольова ідентичність*", коли людина переживає себе суб'єктом ролі, а остання пов'язана з Я-концепцією людини. Ch.Gordon виділяє такі форми рольової ідентичності: 1) *статеву* — одну з основних форм ідентичності, що полягає в ототожненні себе з тією чи іншою статтю; 2) *етнічну* — пов'язану з національною самосвідомістю, мовою, расовими, релігійними, соціокультурними та субкультурними особливостями; 3) *групову* (membership identities) — пов'язану з членством у різних соціальних групах; 4) *політичну* — пов'язану із соціальними і політичними цінностями; 5) *професійну* — пов'язану з професійними ролями [7, с.407].

Типологія життєвих ролей — це наукова проблема, яка на сучасному етапі породжує скоріше безліч нових запитань, ніж відповідей. Проте результати окремих досліджень дають підстави вважати цю проблему одним з перспективних напрямів соціальної психології особистості. На відміну від соціальних ролей, які пов'язані зі структурами груп і соціальної взаємодії, життєві ролі визначаються істотними особистісними чинниками. Можна вважати, що типологія життєвих ролей плавно переходить в типологію особистості. Типи життєвих і особистісних ролей є фактично соціальними типами особистості. Яскравим прикладом таких типів є ролі, представлені в концепції Е. Берна: в "іграх на все життя" і в "подружніх іграх" ("Алкоголік", "Боржник", "Фрігідна жінка", "Загнана домогосподарка" та інші); в "драматичному трикутнику" ("Жертва", "Переслідувач", "Рятівник") [3]. Цікавим внеском у вивчення соціальної типології особистості є

програмно-рольовий підхід М.Г.Ярошевського [8], який містить концепцію “науково-дослідних ролей”. Вона ніби узагальнює результати вивчення дослідницьких типів учених, у тому числі і найбільш відому концепцію “типів особистості вченого” Г.Сельє [9].

Важливою складовою типологічних досліджень є вивчення життєвих ролей у сімейних стосунках. Однією з відомих є теорія сімейних ролей Sh.Wegscheider [10], яка виводить п’ять типів життєвих ролей дитини в сім’ї алкоголіків (“Герой”, “Пристаюванець”, “Талісман”, “Козел відпущення”, “Загублена дитина”). В іншому дослідженні L.Fogel вивчаються життєві ролі та становище сіблінгів (рідних братів та/чи сестер, що виховуються в одній сім’ї) залежно від послідовності появи їх на світ [11]. У праці Г.Шихи висвітлено гендерний ракурс життєвих ролей особистості як моделей поведінки чоловіків і жінок у контексті психології життєвої кризи [12].

З різних аспектів функціонування життєвих ролей розглянемо найважливіший, що стосується їх трансформації протягом онтогенезу. Розвиток життєвих ролей відбувається упродовж усього життя людини, починаючи з моменту, коли дитина вступає у взаємодію із значущим соціальним оточенням, тобто від самого її народження. Велике значення має досвід спілкування з батьками, під впливом яких (насамперед їхніх прямих настанов, заборон, оцінок) формуються життєвий сценарій дитини та її перші життєві ролі.

На різних етапах онтогенезу відбувається зміна різних життєвих ролей. Можна припустити, що кожному віковому періоду відповідає своя життєва роль, яка пов’язана з позицією суб’єкта провідної діяльності і з основними потребами його на даній стадії розвитку. Так, для 5-річної дитини характерна роль “Дитини, що грає”, для 7-річної — роль “Школяра”, підліток “приміряє” на себе роль “Дорослого”. Упродовж усього життя при переході від однієї життєвої стадії до іншої відбувається актуалізація різних життєвих ролей. У сімейній сфері це ролі, які супроводжують зміну сімейного статусу: спочатку — “Син”, “Дочка” (“Брат”, “Сестра”), потім — “Чоловік”, “Дружина”, “Батько”, “Мати”, “Теща”, “Дідусь” тощо. Щось аналогічне відбувається і у сфері професійних ролей.

Окреслені таким чином рольові позиції мають подвійну природу. З одного боку, це соціальні матриці (соціальні ролі), з другого — в кожній конкретній людині вони забарвлені її власними сценарними уявленнями про них (які, можливо, походять від уявлень її батьків у минулому), рисами індивідуальності та стильовими особливостями. Виконання цих ролей поєднане із задоволенням важливих особистісних потреб, з життєвими цілями, планами тощо. Отже, ці ролі набувають усіх властивостей міжособистісних і життєвих ролей. Крім того, вони входять до системи більш загальних рольових систем, пов'язаних із структурою особистості. Прикладом таких систем можуть бути его-стани “Батька”, “Дорослого” і “Дитини” в теорії транзактного аналізу Е. Берна, які можна розглядати як життєві *метаролі*, що містять у собі багато інших життєвих ролей, сценарних форм поведінки, психологічних ігор тощо. Так, роль “Дорослого”, яку намагається грати підліток, і роль “Батька”, що формується після народження власної дитини, не зовсім те саме, що его-стани “Дорослого” і “Батька”, хоча між ними (особливо у другому прикладі) існує тісний генетичний зв'язок.

Зміна життєвих ролей протягом життєвого шляху людини не завжди відбувається безпроблемно. Одні ролі формуються з великими труднощами, запізненням, деформаціями, інші залишаються активними, навіть якщо втратили життєву актуальність. Одні життєві ролі людині важко прийняти, а від інших важко відмовитись. Такі процеси супроводжуються рольовими конфліктами у сфері життєвих ролей, які можна трактувати як *життєві кризи особистості* [13, с.79–87]. Ці закономірності справедливі як для нормативних (вікових), так і для ненормативних криз, наприклад, суттєвої зміни життєвої ситуації під впливом драматичних життєвих обставин.

У процесі рольової соціалізації особистості, яка відбувається в онтогенезі людини, життєві ролі можуть зазнавати різних деформацій, труднощів функціонування та інших проблем. Розглянемо основні види дисгармоній у системі життєвих ролей особистості:

1. *Рольова недостатність* — недостатня розвиненість особистісних і життєвих ролей, що буває в двох основних формах — рольового дефіциту і атрофії ролі.

Рольовий дефіцит (первинна рольова недостатність) — це затримка рольового розвитку, блокування важливих потреб у рольовому розвитку, внаслідок чого життєва роль або не формується, або розвивається у пригніченому, скороченому вигляді. Може розвиватись (якщо обмежитись неклінічними формами, що не пов'язані з психічними захворюваннями і органічною патологією нервової системи) тоді, коли життєві ролі (або їх компоненти — почуття, переживання, поведінкові патерни тощо) прямо чи непрямо заборонялися в дитинстві, не заохочувалися або діставали негативну оцінку значущого соціального оточення.

Атрофія ролі (вторинна рольова недостатність) означає втрату роллю її функціональних особливостей, скорочення сфери її застосування внаслідок обмеження рольової поведінки, тривалого перебування життєвої ролі в латентному вигляді тощо. Виникає тоді, коли із соціальних причин виконання життєвих ролей стає неможливим. Наприклад, після тривалого ув'язнення людина частково або повністю може втратити важливі життєві ролі (сімейні, професійні тощо).

2. Рольовий інфантилізм — невідповідність життєвої ролі віковій стадії розвитку чи життя, заміна або компенсація однієї ролі іншою (що відповідає більш ранньому періоду). Наприклад, у сфері сімейних ролей роль “чоловіка” (чи “жінки”) заміщується роллю “дитини”, у професійній сфері людина номінально грає роль “керівника” (соціальна роль), а на особистісному рівні — залишається “підлеглим”, тобто уникає відповідальності, не може прийняти рішення, боїться виявляти ініціативу.

3. Рольові девіації — відхилення ролі від соціальних стандартів, групових норм, суспільних стереотипів і традицій. Існують прогресивні відхилення від норм (що характерні для новаторської поведінки), в результаті яких норми і стандарти поступово змінюються, а девіації перестають вважатися відхиленнями. Прикладом можуть бути зміни гендерних ролей, коли традиційні форми поведінки чоловіка і жінки на одному історичному етапі були неприпустимими на попередніх. Інші девіації, які не мають прогресивного характеру, розглядаються як дисгармонії, хоча межі їх прийнятності суспільною думкою не залишаються сталими, а змінюються у бік більшої терпимості.

Рольові девіації можна проілюструвати прикладами інверсії статевої ролі: повної (транссексуалізм) і часткової (гомосексуалізм як інверсія рольової спрямованості і трансвестизм як інверсія рольової Я-концепції).

4. **Рольовий конфлікт** — це така суперечність ролей, яка зумовлює проблеми хоча б в одного з учасників рольової взаємодії. У сфері життєвих ролей розглядаються переважно внутрішньособистісні рольові конфлікти, зумовлені: а) внутрішньорольовими суперечностями (коли різні рольові функції однієї ролі стають несумісними); б) міжрольовими (коли дві і більше життєві ролі заважають функціонуванню одна одній); в) суперечностями між рольовою Я-концепцією і рольовою поведінкою (коли людина змушена грати не властиву їй роль, відмовившись від виконання інших важливих для неї життєвих ролей).

Існує багато засобів вивчення рольових дисгармоній. Психодраматична техніка **особистісних “антиролей”** дає змогу не лише діагностично вивчити рольову недостатність, а й здійснити відповідну корекцію тих рольових виявів, які з певних причин були заборонені людиною в її життєвому сценарії. Антироль — це вияви рольової поведінки, не властиві людині, яких вона уникає чи боїться. Серед них є компоненти, просто не властиві рольовій Я-концепції людини, і такі, що належать до тіньової сфери особистості і свого часу були заблоковані й не знайшли шляху до реалізації важливих соціальних потреб людини. Психотерапевтичне значення має саме друга група виявів, котрі пов’язані з рольовими дисгармоніями. І мистецтво психодрама-терапевта полягає у виявленні і ціннісній реабілітації їх.

Дуже цікавою і діагностично цінною є психологічна техніка **“Карта життєвих ролей”**, яка використовується у психодрамі та в інших психотерапевтичних методах (як індивідуальних, так і групових). Людині пропонується зобразити на аркуші паперу основні сфери її життєдіяльності (сімейну, професійну, спортивну, творчу, спілкування з друзями тощо), позначивши основні ролі, які вона виконує. Для того щоб ролі були особистісно забарвленими, до кожної з них треба підібрати один або кілька відповідних епітетів, наприклад: “Кохана і турботлива дружина”, “Винахідливий інженер”, “Прискіпливий

начальник”. Процедура дає змогу людині не лише виявити рефлексії життєвих ролей, а й визначити певну взаємодію між ними (суперечності, конфлікти тощо).

Тестова методика “**Опис сімейної рольової поведінки**” (the Family Role Behavior Inventory) дає змогу визначити 4 з 5 сімейних ролей, описаних у рольовій теорії S.Wegscheider [14]. Методика розроблялася за допомогою факторного аналізу на вибірці 9—12-річних учнів початкової школи і була валідизована на вибірках студентів коледжу й дорослих. У перспективі можливе створення інших психологічних тестів дослідження рольової сфери особистості, зокрема опитувальної методики “**Репертуар життєвих ролей**”, над якою нині працює автор.

Для того щоб реалізувати потенціал, закладений у життєвих ролях людини, щоб життєві характеристики-феномени, про які йшлося на початку статті, стали реаліями життя людини, їй треба володіти рядом життєвих умінь, засобів, здатностей. Таку систему поглядів можна знайти в “концепції життєтворчості”, де викладено уявлення про життя людини як творчий процес. Одним з основних є поняття про **життєтворчість** — духовнопрактичну діяльність особистості, спрямовану на творче проектування і здійснення свого життя. Розробляючи, коригуючи та здійснюючи свій життєвий сценарій, особистість оволодіває мистецтвом жити, в основі якого лежать засоби, методи й технології життєтворчості. Остання виступає засобом вирішення поточних, середньострокових і перспективних життєвих завдань. Це процес упорядкування особистістю картини життя, в основу якої покладено особистісні події, процес її самовдосконалення [15; 16].

Трактування життєтворчості і практичні завдання, які постають в результаті цього, дуже близькі до гуманістичних напрямів психотерапії: **транзактний аналіз** — робота з життєвими сценаріями людини і з її его-станами, які є основними символічними життєвими ролями особистості; **психодрама** — робота з життєвими ролями людини і почуттями, які супроводжують виконання цих ролей протягом життя. Психодрама і рольова психотерапія можуть стати однією з технологій життєтворчості, про які йшлося вище. Можливе також створення такого синтетичного психотерапевтичного напрямку, як **транзактна психодрама** (про можливість такого поєднання

писав ще Е.Берн), у рамках якого можна працювати за допомогою психодраматичних засобів з категоріями транзактного аналізу (его-стани, життєві сценарії, ігри, емоційний рекет та ін.), а також з різними типами і видами життєвих ролей, які описуються у цих двох блискучих наукових парадигмах.

Основна ідея і мета психодрами — розкріпачення *спонтанності*, а основний механізм — *креативність*, тобто творчість, спрямована на власне життя. Цей висновок можна сформулювати так: життєтворчість неможлива без володіння людиною своїми життєвими ролями, а життєві ролі найкраще реалізуються у життєтворчості.

РЕЗЮМЕ

Жизненные роли личности представлены как один из типов психологических ролей человека. Освещены важные аспекты функционирования жизненных ролей: проблема типологии, основные характеристики жизненных ролей, их развитие, возникновение, ролевые дисгармонии. Описаны некоторые методы изучения и коррекции жизненных ролей человека, в частности, средствами ролевой психотерапии. Раскрыты значение жизненных ролей для процесса жизнетворчества как одной из форм их реализации, а также связь жизнетворчества с психотерапевтическими механизмами психодрамы и транзакционного анализа.

SUMMARY

Life roles of a personality have been presented as the one of the types of psychological roles of a person. Important aspects of life roles functioning such as typological problem, main features of life roles, their development, appearing, and role disharmonies have been clarified. Some methods of life roles of a person investigation and correction with the help of the role psychotherapy have been described. The significance of life roles for the life creation process as one of their realization forms as well as the connection between life creation with the psychotherapeutic mechanisms of psychodrama and transaction analyses have been disclosed.

Література

1. *Brissett D., Edgley C.* (Eds.) *Life as theater.*— Chicago: Aldine, 1975.
2. *Allen R. D., Krebs N.* *Psychotheatrics: The New Art of Self-Transformation.*— New York; London: Garland STPM Press, 1979.
3. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: Пер. с англ.— Москва: Прогресс, 1988.
4. *Морено Я.* Психодрама: Пер. с англ.— Москва: Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2001.
5. *Лейтц Г.* Психодрама: теория и практика. Классическая психодрама Я. Л. Морено: Пер с нем.— Москва: Прогресс ниверс 1994.
6. Психология личности: Сл.-справ. / Под ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко.— К.: Рута, 2001.
7. *Gordon Ch.* Development of evaluated role identities // *Annual Review of Sociology.*— 1976.— V. 2.— P. 405 — 433.
8. *Ярошевский М. Г., Юревич А. В., Алахвердян А. Г.* Программно-ролевой подход в современной науке // *Вопр. психологии.*— 2000.— № 6.— С.3 — 18.
9. *Селье Г.* От мечты к открытию: Как стать ученым: Пер. с англ.— Москва: Прогресс, 1987.
10. *Wegscheider Sh.* Another chance: Hope and health for the alcoholic family.— Palo Alto (CA): Science & Behavior Books, 1981.
11. *Forer L. K.* Birth order and life roles.— Springfield: Charles C Thomas, 1969.
12. *Шихи Г.* Возрастные кризисы. Ступени личностного роста: Пер. с англ.— СПб.: Ювента, 1999.
13. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т. М. Титаренко.— К.: Агропромвидав України, 1998.
14. *Verdiano D. L., Peterson G. W., Hicks M. W.* Toward an empirical confirmation of the Wegscheider role theory // *Psychological Reports.*— 1990.— V. 66 (3, Pt 1).— P. 723—730.
15. Психологія і педагогіка життєтворчості / За ред. Л.В. Сохань, І.Г. Єрмакова, В. О. Тихоновича.— К.: ІЗМН, 1996.
16. Мистецтво життєтворчості особистості. Теорія і технологія життєтворчості / За ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова.— К.: ІЗМН, 1997. — Ч. 1.

© Горностай П.П.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

І.В.Жадан

ПОЛІТИЧНА ОСВІТА: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ПІДРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ

Поняття “толерантність” увійшло у психологічну термінологію порівняно недавно. В енциклопедичних словниках частіше за все термін “толерантність” розглядається як синонім “терпимості” з посиланням на те, що поняття “толерантність” — похідне від французького *tolerant* — терпимий. Подібні приклади синонімічності є і в інших мовах. Так, у словнику сучасної французької мови пропонується два визначення толерантного ставлення: 1) відсутність вимог і заборони, коли це можливо, тобто свобода, що впливає із стриманості; 2) визнання права іншого чинити і мислити інакше [1]. В.О. Лекторський розуміє толерантність як систему установок стосовно незалежності й автономності індивіда, його особистої відповідальності за свої переконання і вчинки, неприпустимості силового нав’язування будь-яких ідей, а також усвідомлення відносності багатьох наших переконань, неможливості беззаперечного їх обґрунтування [2]. Розширене визначення толерантності дано у словнику з етики: “Терпимість — моральна якість, що характеризує ставлення до інтересів, переконань, вірувань, звичаїв і поведінки інших людей. Виражається у прагненні досягти взаємного розуміння й узгодження різнорідних інтересів і точок зору без застосування тиску, переважно методами роз’яснення і переконання...” [3, с.351]. Д.В.Зінов’єв вводить поняття *соціокультурної толерантності*, також визначаючи її через тавтологію толерантність — терпимість, не виокремлюючи при цьому специфічних ознак соціокультурної толерантності [4].

Одним з поширених підходів до вивчення природи толерантності є дослідження причин і механізмів нетолерантної (інтолерантної) поведінки. До такого підходу вдався і Д.В.Зінов'єв. Виходячи із змісту толерантності, він визначив інтолерантність як якість особистості, що характеризується негативним, ворожим ставленням до особливостей культури тієї чи іншої соціальної групи, до інших соціальних груп у цілому чи до окремих представників цих груп. Почуття ворожості, поняття по суті протилежного толерантності, досліджується і в працях О.Шемякіної. Вона виділяє, зокрема, в якості емоційних сутнісних характеристик ворожості гнів, відразу і презирство [4, с.105]. Однією з найменш соціалізованих, а тому історично більш ранніх емоцій, що входять у “тріаду ворожості”, є **гнів** — емоція, для якої характерне *поєднання високої імпульсивності і низького рівня контролю*, що породжує насильницьку форму агресії. **Почуття переваги**, яке часто зумовлює недостатність уваги до реальних властивостей того об'єкта, на який спрямована емоція презирства-неповаги, є нарцисичним продуктом розвитку людської культури, тому набагато небезпечніше за своїми наслідками, ніж гнів. З трьох емоцій “тріади ворожості” **презирство** — найбільш холодне почуття, що має стійкий характер, на відміну від гніву чи відрази. Гнів припускає досить швидко афективну розрядку, а почуття відрази сприяє переключенню уваги на щось інше. Ситуація ж презирства часом викликає задоволення. Отже, воно саме і пов'язане з ним поведінка можуть бути легко відновлені.

Міркуючи від протилежного, можна припустити, що сутнісними характеристиками толерантності є визнання і прийняття рівноправного існування різноманітних думок, переконань, звичаїв; здатність до самоконтролю, насамперед у сфері емоцій; потреба у свободі власного вибору і повага до свободи вибору інших.

Толерантність виражається у двох площинах психічної активності: в одній — як внутрішня настанова і ставлення особистості та колективу, в другій — як дія чи здійснювана через закон і традицію суспільна норма. Як настанова (образ дії відносно іншого) толерантність повинна мати характер добровільного індивідуального вибору. Вона не нав'язується, а набувається через виховання, засвоєння знань та особистий життєвий досвід. Як дія толерантність — це активна позиція

самообмеження і навмисного невтручання, що забезпечується високим рівнем самоконтролю, стриманість, добровільна згода на взаємну терпимість різних і конфронтуючих суб'єктів. Толерантні настанови (вербальні етичні фіксації) і реальний вибір стратегії поведінки (власне дії) можуть не збігатися у своїх виявах на рівні особистості й суспільства і навіть на рівні окремої особистості, але в різних ситуаціях.

Психологічні тлумачення змісту толерантності частіше за все пов'язують її з *адаптивністю* особистості. При цьому, на відміну від філософських інтерпретацій, психологи припускають можливість як позитивної (коли говорять про толерантність як включення енергійного захисту цінностей інших людей і визнання плюралізму), так і негативної (при розумінні толерантності як неприродного стримання, примирення з поведінкою, переконаннями та цінностями інших через певне насильство над собою). За такого розуміння змісту толерантності можна припустити, що вона є чинником процесу соціалізації у разі визначення останньої як результату адаптації, пристосування до групових норм.

У психологічній літературі немає одностайності в розумінні механізмів і сутності толерантності. За твердженнями різних дослідників, вона може формуватися як *настанова, ставлення або як моральна якість особистості*.

При визначенні толерантності як установки ліберального прийняття моделей поведінки, переконань і цінностей інших систему психолого-педагогічних впливів доцільно будувати за схемою формування смислових настанов (через зміну інформаційного, емоційно-оцінного та поведінкового компонентів). Можна очікувати, що саме у цьому випадку є всі підстави сподіватися на успіх, вдаючись до покрокового формування настанов, ставлень та ціннісних орієнтацій. Настанова, що виникла в конкретній ситуації, виявляючись у широкому колі подібних ситуацій, з часом осмислюється, уточнюється і переростає в соціальне ставлення, а згодом може набути особистісного смислу і перетворитись на особистісну норму. Зміна смислових настанов зумовлюється зміною діяльності. Тому визначальним чинником процесу формування толерантності буде відповідна корекція чи зміна характеру соціальних взаємодій насамперед у малих групах (родина, клас тощо). Одним із найефективніших засобів забезпечення прийняття нових цінностей, на думку К.Левіна,

є створення “ін-групи”, тобто групи, до якої особа відчуває свою належність [5]. Формуванню толерантних взаємин сприяє також навчання конструктивних способів вирішення проблемних і конфліктних ситуацій, засвоєння діалогічних стратегій поведінки.

Формування толерантності як моральної якості особистості передбачає визначення відповідної системи адекватних впливів, яка відрізняється від попередньої. Незалежно від того, яка з теорій буде покладена в основу психолого-педагогічної практики (інтераціоналістська теорія Лоренса Колберга, психоаналіз, теорія соціального научіння А.Бандури), першим кроком має бути прийняття певного морального кодексу толерантної поведінки хоча б на рівні малої групи, з якою дитина (підліток, юнак) ідентифікує себе. Інтерналізації моральних цінностей групи сприятиме застосування педагогом і членами групи у відповідних ситуаціях задалегідь обумовлених заохочень і обмежень, які, однак, не повинні руйнувати атмосферу свободи та емоційної безпеки особистості, позаяк “...лише в тому разі, коли нова система цінностей прийнята добровільно... відбудуться ті зміни в соціальній перцепції, які ... є необхідною умовою для ... забезпечення стійкості результатів перенавчання” [5, с.192].

Основними соціальними умовами успішності формування толерантної свідомості є визнання соціальним оточенням універсальних моральних принципів як істинних, свобода слова, культурний і політичний плюралізм.

Серед **особистісних чинників**, що сприяють формуванню толерантності, основними є: сприйняття суспільного життя як позитивного цілого, розуміння необхідності іншого, відмінностей і особливостей як моментів цілого; відмова від претензій на абсолютну і остаточну істину, потреба у самовираженні, здатність до відповідальної поведінки, відкритість, почуття власної гідності, прагнення до компромісу, осмислений скептицизм тощо.

Механізми утвердження ідеї толерантності пов’язані з усією системою суспільних відносин, з дотриманням демократичних прав і свобод, з рівнем духовної культури особистості і суспільства в цілому. Толерантність — це не безпринципність, не соціальний еклетицизм. Це глибинне розуміння необхідності іншого, розходжень і особливостей як моментів цілого, як необхідної умови розвитку. Нетолерантність означає ігнорування

істини соціального життя. Відповідно, у новому світлі постає проблема толерантності, яка має бути осмислена сьогодні не тільки як орієнтація свідомості, але і як стиль життя, що ґрунтується на розвинутому соціальному інтересі (А.Адлер). Без адекватного вирішення цієї проблеми неможливо розраховувати на толерантність людських відносин. Тобто йдеться власне про певну “ідеологію толерантності”, одним із найбільш яскравих апологетів якої виступає Майкл Уолцер [6], що прагне надати ідеї терпимості змісту універсального етико-політичного ідеалу. Хоч істинність цього твердження не є незаперечною, можна прийняти його в тому сенсі, що толерантність має стати і завданням, і формою, і змістом політичної освіти молоді.

З метою перевірки викладених положень щодо природи і змісту толерантності нами було проведено психосемантичне дослідження, в якому взяли участь 2033 респонденти (1020 старшокласників і 1013 студентів вищих навчальних закладів з усіх областей України та АР Крим). Вибірка, за якою проводилося дослідження, є репрезентативною стосовно генеральної сукупності старшокласників і студентів вищих навчальних закладів.

За основу було взято опитувальник, розроблений В.О.Васютинським (45 суджень), до якого долучено 22 судження, котрі певною мірою відображали толерантне (інтолерантне) та інтернальне (екстернальне) ставлення до окремих сторін суспільного життя і до себе.

За допомогою факторного аналізу оцінок респондентами запропонованого ряду суджень було виділено основні вектори, що визначають семантичний простір значень суспільно-політичної свідомості молоді. За основу нами була взята 6-факторна модель.

Перший, найбільш інформативний фактор, що описує більш як 10% дисперсії сукупної ознаки, пов'язаний із ставленням молоді до незалежної Української держави, ми назвали **фактором державності**. Другий фактор (5,5%) об'єднав судження, що визначають **ставлення респондентів до економічної політики держави**. До третього фактора (4%) увійшли судження, які свідчать про **рівень толерантності особистості**. Четвертий фактор (3,8%) містить судження, котрі характеризують **ставлення молоді до діючої влади**. П'ятий і шостий фактори виявились значно менш виразними (2,6%) і були названі нами **факторами відповідальності**.

Кластерне дерево, побудоване за результатами кластерного аналізу, відображає сукупність зв'язків толерантності із системою цінностей і ставлень особистості. Подальший статистичний аналіз отриманих даних з використанням відповідних кількісних фільтрів дав змогу скласти загальне уявлення про рівень толерантності учнівської та студентської молоді: 7,1% респондентів виявили високий рівень толерантності, 13,5% — низький. Решта опитаних розподілилася в межах середніх показників так: у 34,7% респондентів рівень толерантності вищий за середній, у 0,6% — середній, у 44,1% — нижчий за середній.

За отриманими даними можна скласти уявлення про характер відношень та систему цінностей сучасної толерантної особистості, що зорієнтована на діалог і мирне розв'язання конфліктів, на розвиток ринкових відносин, на незалежність України, на співробітництво з Європою, ставиться до суспільного життя в цілому позитивно, приймає владу, прагне бути вільною у виборі своїх життєвих цілей і їх реалізації, оптимістично налаштована, впевнена у собі, має високий рівень патріотизму, інтернальності й активності.

Інтолерантній особистості властиві недовірливість, підозрілість, налаштованість на боротьбу силовими методами, орієнтація на відтворення державного регулювання економіки, налаштованість на конфронтацію з владою, авторитаризм, реактивність, невпевненість у собі і своїх силах, песимізм, екстернальність, некритичність.

РЕЗЮМЕ

Толерантность рассматривается как одна из важнейших составляющих демократической культуры личности, а создание необходимых условий для её формирования на различных этапах политической социализации — как одна из центральных задач политического образования. Изложены основные условия, факторы и механизмы формирования установок толерантного сознания, результаты психосемантического исследования особенностей общественно-политического сознания старшеклассников и студентов высших учебных заведений.

SUMMARY

Tolerance is being examined as one of the main components of a democratic culture of a personality and the formation of the necessary for its formation conditions at the different stages of political socialization as a central task of political education. The main conditions, factors and mechanisms of tolerant conscience attitudes and results of the psychosemantic investigation of social-political conscience of high school and university students have been presented.

Література

1. *Ріке П.* Навколо політики. — К.: Д.Л., 1995.
2. *Лекторский В.А.* О толерантности, плюрализме и критицизме // *Вопр. философии.* — 1997. — №11. — С.46—54.
3. *Словарь по этике / Под. ред. А.А.Гусейнова и И.С.Кона.* — Москва: Политиздат, 1989.
4. *Шемякина О.* Эмоциональные преграды во взаимопонимании культурных общностей (заметки историка о межгрупповой враждебности) // *Общественные науки и современность.* — 1994. — № 4.
5. *Левин К.* Разрешение социальных конфликтов. — СПб, 2000.
6. *Уолцер М.* О терпимости / Пер. с англ. И.Мюрнберг. — Москва: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000.

© **Жадан І.В.**

Т.О.Вольфовська

ІНТЕРАКТИВНІ ВМІННЯ ТА ЇХ СТАНОВЛЕННЯ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Становлення інтерактивних умінь забезпечує гармонійне і творче входження особистості у суспільне життя. Великого значення у формуванні репертуару життєвих стратегій людини набуває її здатність до колективної взаємодії як одне з основних інтерактивних умінь. Людина прагне бути прийнятою, визнаною, зрозумілою іншими людьми. Задля цього особистість, що розвивається, має набути конкретних навичок та вмінь, таких як:

здатність до взаємодії та наслідування, здатність до ініціативи, вміння бути лідером та підпорядковуватись, уміння підтримувати дружні стосунки, здатність до рефлексії та емпатії тощо. Найбільш значущими серед них є кооперативні навички, розвиток яких є дуже важливою умовою соціалізації.

Важливість інтерактивної сторони спілкування визначена в науковому напрямі — символічному інтеракціонізмі (Ч. Кулі, Дж. Мід), який розглядає взаємодію як базове поняття будь-якого соціально-психологічного аналізу та приділяє важливу увагу соціальним детермінантам взаємодії. Особистість формується у взаємодії з іншими, причому механізмом цього процесу є встановлення контролю дій особистості за допомогою тих уявлень про неї, що складаються в оточенні.

Недоліками цієї концепції є те, що: 1) поведінка людини в ситуаціях взаємодії зумовлена символічною інтерпретацією цих ситуацій, а вся сукупність соціальних відносин культури зводиться тільки до символів; 2) інтерактивний аспект спілкування відокремлюється від змісту діяльності, внаслідок чого усе багатство макросоціальних відносин особистості ігнорується.

Разом з тим зазначимо, що символічний інтеракціонізм гостріше за багатьох інших теоретичних орієнтацій соціальної психології поставив питання про соціальні детермінанти взаємодії та їх значення у формуванні особистості.

Прихильники рольової теорії (Т.Парсон, Дж.Морено) відмічають, що, включаючись у процесі соціалізації в ті чи інші соціальні групи, індивід засвоює ролі, вивчає способи їх виконання і стає особистістю. Психологічна роль неможлива без уявлення людини про себе як про суб'єкт ролі, а отже, система ролей має істотне значення у формуванні “Я-концепції” особистості. Т.Шибутіні визначає роль як функціональну одиницю соціальної поведінки людини.

Рольове тлумачення ілюструє зв'язок ролі і групи: скільки референтних груп має людина, стільки й ролей можна виділити в її репертуарі. В процесі життя у людини формується певний репертуар психологічних ролей, які входять у структуру її особистості. Ці ролі визначаються не лише групами, в яких вони функціонують, та соціальними очікуваннями, а мають індивідуальне забарвлення, несуть на собі відбиток особистості.

Психологічна роль завжди передбачає не лише певний набір функцій, а й конкретні моделі рольової поведінки. Життєві ролі пов'язані з так званими “життєвими сценаріями”, у яких певною мірою запрограмовані життєві події людини (Е.Берн).

Найбільш продуктивне тлумачення рольової взаємодії ми знаходимо в контексті соціальної психології особистості. Це дає змогу розглядати інтеракцію як взаємодію особистості з власною роллю. Соціально-психологічна роль виступає як “посередник” у спілкуванні з іншими особистостями, як механізм включення особистості в соціальний контекст.

Виділяються такі форми рольової ідентичності: статева, етнічна, групова, політична (пов'язана із соціальними та політичними цінностями) і професійна. Рольова взаємодія має складну структуру. Перша підструктура — рольові очікування — це система вимог соціуму до ролі, зовнішня сторона взаємодії, що характеризує суспільну детермінацію рольової поведінки людини. Друга підструктура — реалізація рольових функцій у конкретних діях; третя — рольове переживання — внутрішня сторона взаємодії, уявлення особистості про власні психологічні ролі, відчуття себе суб'єктом тієї чи іншої ролі.

Людина реагує на зовнішні впливи за допомогою спостереження, а потім перетворює ці впливи за допомогою своїх когнітивних структур (А.Бандура). Модель взаємного детермінізму А. Бандури представлена як продукт взаємодії поведінки, особистісних факторів та впливу оточення. За останні роки цей погляд розширився завдяки концепції самоєфективності, суть якої полягає в тому, що людина здатна самостійно вибудовувати свою поведінку стосовно специфічного завдання або ситуації. Самоєфективність формується з чотирьох основних джерел: вибудовування поведінки, посереднього (непрямого) досвіду, вербального переконання та емоційного піднесення.

Теорія соціального навчання Дж. Роттера підкреслює значення мотиваційних та когнітивних факторів для пояснення поведінки в контексті соціальних ситуацій. У ній виділяються чотири важливі змінні: потенціал поведінки, очікування, цінність підкріплення і психологічна ситуація. Дж. Роттер з'єднує ці змінні в основну формулу прогнозу. Основний конструкт у цій теорії —

локус контролю (очікування того, якою мірою люди контролюють підкріплення у своєму житті) [2].

Важливими поняттями епігенетичної теорії Е. Еріксона є “групова ідентичність” та “его-ідентичність”. Згідно з його концепцією, поступове розгортання життєвих стадій — результат взаємодії біологічного дозрівання індивіда з простором його соціальних зв'язків. Критичні ситуації, що виникають на життєвому шляху, мають специфічний характер на кожному етапі (стадії). Долаючи ці критичні етапи, індивід збагачується новим соціальним досвідом і переходить до наступної стадії. Стадії описуються у термінах провідних психологічних конфліктів: 1) базальна довіра — базальна недовіра; 2) автономія — сором та сумнів; 3) ініціативність — почуття провини; 4) старанність — неповноцінність; 5) его-ідентичність — рольова невизначеність; 6) інтимність — самотність (ізоляція); 7) продуктивність — застій; 8) его-інтеграція — відчай. Індивідуальна своєрідність особистості залежить від того, як вона вирішує ці конфлікти.

Дитина, яка досягла певного рівня розвитку, стає здатною до співробітництва з іншими людьми завдяки розподілу і координації власної точки зору і точок зору інших людей (Ж.Піаже). Соціальне життя починає відігравати прогресивну роль у розвитку інтелекту лише на тих етапах, коли складаються відносини кооперації. Тільки із встановленням цих відносин Ж.Піаже пов'язує оволодіння дитиною нормами поведінки та мислення (7–8 років). До цього періоду взаємодія суб'єкта зі світом людей підпорядковується законам, які Ж.Піаже описує в термінах біологічного пристосування.

Асиміляція та акомодация — дві антагоністичні тенденції: асиміляція полягає у пристосуванні об'єкта до суб'єкта, акомодация — у пристосуванні раніше сформованих реакцій суб'єкта до об'єкта з переходом до нових способів реагування. Адаптивна природа інтелекту сприяє пристосуванню індивіда до оточення, опануванню знаннями, ускладненню та розвитку мислення — наслідок розвитку взаємодій дитини зі світом.

Цікавою є спроба А.Н.Перре-Клермон поєднати теоретичні гіпотези Ж.Піаже, Дж.Міда та Л.С.Виготського в соціально-психологічній концепції інтелектуального розвитку, де соціальні

взаємодії є передумовою виникнення нових когнітивних структур. Соціальні взаємодії виступають як індикатори і допомагають виробляти нові когнітивні організації. Розвиток дитини, яка взаємодіє з дорослими та іншою дитиною, характеризують: 1) поява форм ділового співробітництва та предметно-змістового спілкування учасників; 2) виникнення загальних цілей діяльності — реалізація та перетворення засобів і способів взаємодії; 3) розвиток символічної функції у дитини; 4) розвиток процесів взаєморозуміння та комунікації; 5) подолання егоцентризму; 6) формування вмінь співпрацювати [3].

Основною рисою багатьох концепцій (Ж.Піаже, А.Бандура, Е.Еріксон та ін.) є розуміння розвитку як процесу пристосування людини до оточуючого середовища, тобто розвиток від індивідуального до соціального. На думку Л.С.Виготського, О.М.Леонтєва, Д.Б.Ельконіна, В.В.Давидова, хід розвитку дитини йде від соціального до індивідуального [4]. За Л.С.Виготським, середовище, відповідно до вищих психічних функцій, є джерелом розвитку. Вищі психічні функції виникають як форма колективної поведінки дитини та співпраці з іншими людьми, а згодом стають індивідуальними функціями самої дитини.

Завдяки працям О.М.Леонтєва провідна діяльність розглядається як показник психологічного віку дитини. Зміст і форма провідної діяльності особистості залежать від конкретних історичних умов, у яких проходить її розвиток: безпосереднє емоційне спілкування немовляти з дорослими; зняряддево-предметна діяльність дитини раннього віку; сюжетно-рольова діяльність дошкільника; навчальна діяльність у молодшому шкільному віці; інтимно-особистісне спілкування підлітків; професійно-навчальна діяльність юнацтва. Зміна провідних типів діяльності пов'язана з виникненням нових мотивів, які формуються усередині провідної діяльності і спонукають дитину до зміни позиції щодо системи стосунків з іншими людьми.

Д.Б.Ельконін пропонує в іншому ракурсі уявити взаємовідносини дитини і суспільства: “дитина в суспільстві”, а не “дитина і суспільство”. Він показує, що система “дитина — річ” по суті є системою “дитина — суспільний предмет”, а система “дитина — дорослий” перетворюється на систему “дитина — дорослий у суспільстві”. Мотиви, норми, завдання відносин, що

існують у діяльності дорослих, дитина опановує шляхом їх моделювання у власній діяльності за допомогою дорослого.

Аналіз різних підходів до проблеми взаємодії особистості (інтерактивний, когнітивний, еволюційний, культурно-історичний тощо) дає змогу визначити поняття “взаємодія” базовим у процесі входження індивіда до соціального середовища. У структурі взаємодії виокремлено головне ядро — спільно взаємодіючий психологічний простір, за допомогою якого учасники інтеракції можуть здійснювати загальну для них діяльність.

Людина не народжується сформованим членом суспільства, вона набуває цього статусу в результаті тривалої взаємодії з оточенням. Дитина не виступає безпосередньо суб’єктом політики, але так само очевидно, що діти як члени суспільства не можуть бути повністю ізольовані від політики.

Політичний світ дитини починає формуватися ще до вступу у школу. Важливість ранньої вікової стадії політичної соціалізації не можна недооцінювати, тому що в подальшому вона відіграє серйозну роль у процесі формування когнітивного компонента політичної культури.

При інтерпретації взаємодії як організації спільних дій, які дають змогу партнерам здійснювати загальну для них діяльність, важливого значення набуває визначення базової, генетично початкової структури — одиниці аналізу діяльності.

Початкова структурно-генетична клітинка, з якої розгортається структура діяльності будь-якого рівня, — це онтогенетично первинна спільна дія [5]. Як одиниця аналізу вона розглядається у трьох аспектах: 1) як генетично первинна; 2) як детермінуюча структура діяльності усіх рівнів; 3) як універсальна складова зовнішнього процесу діяльності.

На наш погляд, продуктивним є використання соціальної (спільної) дії як одиниці діяльності індивіда і як дії, зорієнтованої не тільки на предмет, хоча предмет обов’язково входить до складу соціальної дії, але й на предметну дію іншої людини. Тобто спільна дія виділяється як одиниця аналізу діяльності індивіда (Л.С.Виготський, М.М.Бахтін та ін.).

На момент народження дитина не виявляє сформованих задалегідь актів поведінки. Вона максимально залежить від дорослого, від спілкування з ним — основного шляху прояву

власної активності. На цих ранніх етапах розвитку дуже важливим стає формування прихильності як типу відносин, що характеризуються взаємозалежністю, інтенсивними почуттями та емоційними зв'язками.

Тип взаємовідносин, який формується у системі “дорослий — дитина” у перші два роки життя індивіда є основою всіх майбутніх відносин.

До поведінкових компонентів прихильності належать: сигналізуюча й орієнтуюча поведінка, локомоції, спричинені поведінкою іншої людини, та активні дії, спрямовані на досягнення фізичного контакту.

Тривалі й теплі стосунки між немовлям і тим, хто турбується про нього, разом з мовленнєвим спілкуванням забезпечують більш високий рівень когнітивної компетенції та соціальних навичок. Взаємозалежність (інтерактивна синхронність) закладає основу для стійких патернів взаємодії у майбутньому. Дитина починає використовувати навички, які вона засвоїла у спілкуванні з матір'ю, у більш широкому соціальному контексті.

У багатьох дослідженнях звертається увага на розвиток у дітей, які вже почали ходити, таких форм просоціальної поведінки, як емпатія та співробітництво. Існують різні точки зору на цю проблему: одні вчені вважають, що емпатія — вроджене почуття, а інші — що емпатія пізнається дитиною на ранніх стадіях розвитку у результаті набуття досвіду. Емпатія включає два пізнавальних компоненти й емоційність (здатність до душевного відгуку). До пізнавальних компонентів належать: здатність виділити та назвати почуття інших людей та здатність приймати іншу точку зору. Діти, які вміють виявляти турботу про інших у 2,5 року, зберігають цю якість і в 7 років. Експериментальні дослідження показують, що вже дворічна дитина може зрозуміти психологічний стан іншої людини та здатна пам'ятати свої попередні емоційні почуття і поводити себе відповідно до набутого особистого досвіду.

У ранньому дитинстві (від 2 до 6 років) дитина повинна навчитися діяти, усвідомлюючи свою залежність від інших, встановлювати стосунки з людьми, які мають над нею владу. Разом з тим дитині потрібно навчитися діяти незалежно і

самостійно. Виникає тенденція до самостійності, яка проходить через усе дитинство. У різних сферах розвиток дитини проходить від соціально-безособистісного до соціально-індивідуального, від недиференційованих утворень до системи окремих психологічних проявів.

У процесі розширення соціального спілкування та набуття певної незалежності діти розуміють, що саме у їхній поведінці є прийнятним, а що — ні. Ідеальною формою, з якою дитина починає взаємодіяти, стає світ соціальних відносин, що існують у світі дорослих.

Першим і одним з найвпливовіших інститутів ранньої політичної соціалізації індивіда є сім'я. Батьки, як члени суспільства, відображають певні інтереси, потреби, політичні цінності та орієнтації. Це значною мірою впливає на формування настанов і ціннісних орієнтацій дитини та їх реалізацію у майбутньому політичному житті.

Якщо батьки заохочують бажання дитини приймати відповідальні рішення і дають їй можливість вільного вибору, то в неї прискорюється становлення відповідальної поведінки. Але певна зовнішня межа повинна бути, тому що в дитини ще недостатньо розвинений самоконтроль.

Майже всі типи діяльності дитини в ранньому віці мають моделюючий характер. На перший план виступає сюжетно-рольова гра, що належить до символіко-моделюючого типу діяльності, у якій операційно-технічний бік мінімальний, предмети умовні, дії скорочені (Д.Б.Ельконін). Саме в сюжетно-рольових іграх діти навчаються співробітництва та засвоюють інші соціальні навички. В іграх розвивається здатність осмислювати свою поведінку та управляти нею. Гра передбачає також велику кількість можливостей для колективного обговорення, рефлексивного мислення та спільного вирішення проблеми. Дошкільники домовляються про умови, правила та сюжетні лінії гри і спільно виробляють її структуру.

З огляду на ставлення дитини до гри М.Партен виділила 5 рівнів соціальних взаємодій:

- 1) гра наодинці (взаємодія відсутня);
- 2) гра-спостереження (взаємодія обмежується спостереженням);

3) паралельна гра (дитина грається поряд з іншою, але не взаємодіє з нею);

4) асоціативна гра (діти розподіляють свої іграшки, якоюсь мірою взаємодіють, але не координують свої дії);

5) спільна гра (діти об'єднані у грі для досягнення загального результату).

Ігри №1—3 М.Партен називає ізольованими (від 1 до 3 років), а ігри № 4—5 — соціальними. Дошкільники старшого віку грають у драматичні ігри, які пов'язані з більш розвинутою здатністю переводити увагу на інших та усвідомлювати співпричетність до справ однолітків [6]. Соціальний зміст ігор дітей полягає в тому, що за їх допомогою дитина вживається у різноманітні соціальні ролі, знайомиться з соціальними відносинами. Ігри, в які грають діти, є засобом ейективзації відкриття у інших людей внутрішнього життя [7].

Експериментальні дослідження показують, що популярні серед однолітків діти вирізняються високим рівнем ініціативності, розмаїттям ініціативних впливів на партнера, вмінням придумувати та організувати спільну гру. Популярні діти вміють вирішувати конфлікти, у конфліктних ситуаціях не агресивні, не застосовують фізичну силу, здатні підтримати розмову, згодні грати поряд з іншими дітьми, не нав'язують свою волю тощо. Популярні серед однолітків дошкільники дуже часто зберігають свою популярність і в наступні вікові періоди.

Залежність дітей від батьків поступається місцем новим відносинам: усе частіше спілкування дитини з дорослим зводиться до координації планів, організації спільних дій, ґрунтуючись на взаємній згоді. Діти дошкільного віку намагаються встановити відносини партнерства з батьками. Батьки, зі свого боку, сприяють розвитку в дитини поведінки, що саморегулюється. У серії досліджень, присвячених вивченню батьківського діалогу і методам покарання, Е.Маккобі дійшла висновку, що краще за все адаптовані діти тих батьків, які заохочують “саморегулювання”. Ці батьки залучають дітей до співробітництва і поділяють з ними відповідальність [8].

Виняткового значення набуває цінність батьківського прикладу, а саме: зміст оцінних суджень батьків щодо політичних і суспільних подій; частота обговорення політичних питань у

сім'ї; єдність або відсутність політичних поглядів батьків; політична активність і громадянська позиція членів сім'ї тощо.

Дуже важливою в цей період стає проблема готовності дитини до школи. Тут треба особливо звернути увагу на дитину, на виникнення у неї довільної поведінки: як дитина грає, чи підпорядковується правилам, чи бере на себе ролі. Перетворення правил на внутрішню інстанцію поведінки — важлива ознака готовності, де за виконанням цих правил стоїть ціла система соціальних відносин між дитиною та дорослим.

На дошкільному етапі формуються універсальні психологічні передумови навчальної діяльності: 1) здатність вибудовувати ділове співробітництво з дорослим як носієм деяких еталонів діяльності; 2) ініціативність; 3) тенденція до постійного виходу за межі вимог, прагнення до постановки нових проблем як основа майбутнього вміння та бажання навчатись.

Становлення особистості дошкільника як суб'єкта спільної діяльності виявляється у кооперативних моделях поведінки. Оптимізація спільної діяльності пов'язана з удосконаленням уміння дошкільника доцільно розподіляти функції між учасниками взаємодії, виявляти толерантність, запобігати конфліктам або виходити з них. У багатьох дітей дошкільного віку вже сформовані навички самоспостереження і здатність до аналізу вчинків та їх наслідків для інших.

Коли дитина приходить до школи, відбувається перебудова всієї системи її відносин з оточенням. У дитини дошкільного віку існує дві сфери соціальних відносин: “дитина — дорослий” та “дитина — діти”, які пов'язані між собою ігровою діяльністю. У школі система “дитина — дорослий” диференціюється у дві системи: “дитина — вчитель” та “дитина — батьки”. Система інтеракцій “дитина — вчитель” стає центром життя дитини. Із цієї системи вибудовуються ще дві: “дитина — батьки” та “дитина — однолітки”. За таких умов відносини “дитина — вчитель” стають відносинами “дитина — суспільство”.

Школа стає важливим каналом політичного виховання, зокрема, взаємовідносини між учнем та вчителем моделюють стосунки з державою, а ставлення до школи, вчителів — ставлення до державної влади.

Парадокс навчальної діяльності полягає в тому, що дитина засвоює знання, але сама в них нічого не змінює, тобто ця діяльність повертає дитину на саму себе, потребує рефлексії. Рефлексія на себе власне і є предметом навчальної діяльності.

На початкових етапах навчальна діяльність здійснюється у формі спільної діяльності вчителя й учня. Взаємовідносини при розподілі діяльності та взаємному обміні засобами дій становлять їх психологічну основу і рушійну силу розвитку активності індивіда.

Великого значення набувають співробітництво та взаємодія дітей у процесі розвитку навчальної діяльності. Навчальний матеріал краще засвоюється у спільній роботі з однолітками, ніж з учителем (Г.А.Цукерман). Ж.Піаже стверджував, що такі якості, як критичність, терпимість, вміння стати на точку зору іншого, розвиваються тільки при спілкуванні дітей між собою.

Взаємодія дітей — дуже важлива умова інтеріоризації дій, переходу останніх від дорослого до дитини. Для того щоб засвоїти такі компоненти дій, як контроль та оцінювання, дитина має стати на позиції дорослого, а це стає можливим тільки при кооперації з іншою дитиною, однолітком. Проаналізувавши психолого-педагогічні умови виникнення у дитини вміння навчатись, Г.А.Цукерман показала, що дитина молодшого шкільного віку опановує загальні для всіх учасників спільної діяльності засоби взаємодії.

У передпідлітковому віці дитина вже може прийняти точку зору іншого, усвідомлюючи, що інша людина може дійти до інших висновків. Монолог як стиль дитини дошкільного віку змінюється на взаємний обмін інформацією. У віці 9 років дитина здатна до децентрації (Ж.Піаже), яка означає, що дитина вже може враховувати одномоментно декілька вимірів станів об'єкта чи події.

Підлітковий вік характеризується як переломний і критичний. У цей період ми відзначаємо два головних новоутворення — розвиток рефлексії та самосвідомості, із становленням яких пов'язане глибоке і широке розуміння інших людей. Упродовж цього періоду руйнуються і перебудовуються усі попередні ставлення дитини до оточення, до себе. Все це сприяє тому, що школяр починає вести своє самостійне життя. Дуже важливою у

цей період є взаємодія з батьками, яка розглядається як необхідність у моделюванні дорослої поведінки. Авторитетні батьки показують демократичні методи виховання. Ці методи керівництва та контролю можуть демонструвати підлітку, що самостійність та відповідальність за власну долю й життя є можливими у рамках демократичного порядку. Але більшість підлітків ставляться до цієї ситуації двоюко: з одного боку, їм хочеться користуватись свободою, а з другого — вони розуміють, що свобода посилює їхню відповідальність. У підлітка ще не сформовані гнучкі моделі дорослої поведінки.

Швидкі соціальні зміни створюють розрив між поколіннями, сприяють зростанню ролі груп однолітків у процесі соціалізації підлітків. Сім'я та однолітки є альтернативними референтними джерелами вибору моделей поведінки. Підлітки часто схильні наслідувати батьківські норми у тих сферах, де спостерігається стабільність культурних норм та рішень, які приймаються і мають довготривалі наслідки. Водночас група однолітків є референтним джерелом численних моделей поведінки, котрі стосуються соціальних та культурних норм, що змінюються [9].

Підліткове товариство відтворює ті норми і моделі, які дає йому у розпорядження суспільство дорослих. Групи однолітків виконують певні функції, які: 1) є прототипом дорослих відносин; 2) дають змогу побудувати нові відносини з самим собою та іншими; 3) дають змогу спробувати власні сили у ситуації конкуренції.

Юнацький вік — найважливіший період розвитку, в якому відбувається криза ідентичності: виникають “доросла ідентичність” і “дифузія ідентичності”. За Е.Еріксоном, стати дорослим означає не тільки усвідомлено увійти у свою соціальну групу, але і вміти відкидати чужі ідеології та світогляд. Прийняття обов'язків і твердих рішень стосовно вибору професії та ідеології (релігія, політика) становлять основу статусу еґо-ідентичності.

У ранньому юнацькому віці соціальне середовище, з яким взаємодіють школярі, розширюється. Спілкування з однолітками — найбільш стійка і значуща сфера життя. Належність до групи сприяє набуттю незалежності від дорослих та породжує відчуття психологічної захищеності з боку однолітків. Якщо в орієнтації

підлітків переважають цінності товариськості та взаємодопомоги, то у старшому шкільному віці найбільше за все цінується взаєморозуміння. У цей період детермінантою розвитку особистості є тип взаємовідносин, який складається з референтною групою. Розвиток групи виступає як фактор розвитку особистості у групі, як можливість реалізації потреби бути особистістю (А.В.Петровський). Розвиток особистості можна уявити як процес її входження в нове соціальне середовище та інтеграції в ньому. У цьому розвитку розрізняють три фази: 1) активне привласнення діючих норм (адаптація); 2) пошук засобів відзначення своєї індивідуальності (індивідуалізація); 3) виникнення новоутворень, які відповідають потребам індивіда здійснити значущий внесок у життя групи (інтеграція).

Аналізуючи розвиток спільної діяльності дитини з іншими, ми визначили такі психологічні особливості становлення інтеракцій на різних етапах соціалізації: 1) емоційна сумісність “дитина — дорослий” (ранній вік); 2) моделюючі взаємодії (дошкільний вік); 3) спільна дія (шкільний вік); 4) розвиток співробітництва (підліток); 5) незалежна (самостійна) взаємодія (юність).

Незалежна взаємодія як орієнтація на власну систему оцінювання передбачає орієнтування в системі зв'язків, норм та цінностей, особистісний вибір моделей взаємодій, перехід від монологу до діалогу тощо.

Соціалізація як двосторонній процес, з одного боку, адаптує й інтегрує людину в суспільство завдяки присвоєнню нею соціального досвіду, цінностей, норм, настанов, які притаманні як суспільству в цілому, так і окремим групам. Разом з тим особистість розвиває тенденцію до незалежності, свободи, формування власної позиції, розвитку індивідуальності. Смісл соціалізації розкривається на перетині таких її процесів, як адаптація, інтеграція, саморозвиток та самореалізація. З огляду на це, ми вважаємо, що інтерактивні вміння молоді людини мають формуватися за двома основними напрямками: 1) інтерактивні вміння, зорієнтовані на “себе”; 2) інтерактивні вміння, зорієнтовані на “інших”.

Першу групу інтерактивних умінь ми пов'язуємо з формуванням відповідальної особистісної автономії, яка включає

самоконтроль, самооцінку, самопрезентацію, незалежність як орієнтацію на власну систему оцінювання різних ситуацій. Друга група інтерактивних умінь характеризує соціально-перцептивні та операційно-технологічні компоненти взаємодії: здатність до контакту, настанова на згоду і толерантність, здатність конструювати різні моделі поведінки й користуватися ними, вміння бути лідером, вміння підпорядковуватись, вміння підтримувати дружні стосунки (кооперативні вміння) тощо.

Значущим у формуванні інтерактивних умінь є усвідомлення особистістю того, що для самореалізації (особливо в системі ринкових відносин) дуже важливим є оволодіння як кооперативними моделями поведінки, так і конкурентними. Кооперативна поведінка вимагає від індивіда певного рівня толерантності, настанови на згоду, вміння йти на компроміс; конкурентна — вміння проаналізувати поведінку і внутрішній стан іншої людини, вміння отримувати зворотний зв'язок, вміння оцінювати свої особисті якості.

На наш погляд, актуальною є постановка проблеми інтерактивної креативності особистості як здатності до адаптивної оптимізації власної поведінки відносно ситуацій, які постійно змінюються. Завдяки розвитку відповідальної особистісної автономії, яку ми пов'язуємо з формуванням здатності до саморегуляції, можна допомогти молодій людині зорієнтуватись в умовах, за яких не завжди треба наслідувати більшість моделей або ті моделі поведінки, що культивуються.

У плані розвитку кооперативної поведінки у школах вже досить поширеною є практика колективних учнівських проєктів та інших активних методів, які ґрунтуються на принципі багатосторонньої взаємодії. Наприклад, стосовно “проєктів” позитивним є те, що вони схвалюються в результаті погодження суперечливих поглядів, а створення проблемних ситуацій сприяє розвитку практичних навичок. Виявляються індивідуальні якості кожного учасника, присутня конкуренція думок, ідей тощо. Набутий досвід стає не вузькоконкретним, а базовим, який може бути перенесений на інші змістові царини. Учень навчається адекватно оцінювати свої сильні і слабкі сторони, приймати оптимальні рішення, передбачати можливі наслідки. Вчитель, зі свого боку, має зорієнтувати школяра на досягнення успіху,

підтримуючи його та заохочуючи до конструктивних відносин з іншими. Така атмосфера у школі, де вчитель є рівноправним партнером учня і не тільки навчає, а й вчиться сам, сприятиме набуттю школярами знань та умінь, які необхідні для самопізнання, самооцінки та ефективної взаємодії з іншими людьми.

РЕЗЮМЕ

Показано, что политическая социализация как двусторонний процесс, с одной стороны, адаптирует и интегрирует личность в общество, а с другой — развивает у личности тенденцию к независимости, свободе, формированию собственной позиции. Утверждается, что гармоническое вхождение личности в жизнь общества связано со становлением широкого репертуара интерактивных умений, которые должны формироваться по двум основным направлениям: 1) интерактивные умения, ориентированные “на себя” (эта группа умений соотносится с формированием ответственной личностной автономии, которая включает самоконтроль, самооценку, независимость как ориентацию на собственную систему оценивания различных ситуаций); 2) интерактивные умения, ориентированные “на других” (эта группа умений характеризует социально-перцептивные и операциональные компоненты взаимодействия — способность к контакту, установку на согласие и толерантность, умение быть лидером и подчиняться)

SUMMARY

The article presents attitude toward political socialization as a two-side process that on one hand provides adaptation and integration of a personality into the society, and on the other hand provides personal development of an independence, freedom, personal position formation tendency. It is suggested that the harmonic involving of a personality into the society's life is connected to the formation of a wide range of interactive activities that should be formed according to two main directions. The first of them are interactive skills aimed at “myself” (this group of skills relates to the formation of the responsible personal autonomy that includes self-control, self-esteem, indepen-

dence as an orientation at the own system of different situations evaluation). The second of them presents interactive skills aimed at “others”(this group of skills characterizes social-perceptual and instrumental components of interaction such as ability to maintain contact, cooperation and tolerance attitude, ability to be a leader and to obey).

Литература

1. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т.М.Титаренко. — К.: Агропромвидав України, 1998.
2. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. — СПб.: Питер Пресс, 1997.
3. Перре-Клермон А.Н. Роль социальных взаимодействий в развитии интеллекта детей: Пер. с франц. — Москва: Педагогика, 1991.
4. Обухова Л.Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы. — Москва: Тривола, 1996.
5. Радзиховский Л.А. Деятельность: структура, генез, единицы анализа // Вопросы психологии. — 1983. — №6. — С.121—127.
6. Флейк-Хобсон К., Робинсон Б.Е. Развитие ребенка и его отношений с окружающими: Пер. с англ. — Москва: Центр общечел. ценностей, 1993.
7. Зеньковский В.В. Психология детства. — Москва: ИЦ “Академия”, 1996.
8. Крайг Г. Психология развития. — СПб.: Изд-во “Питер”, 2000.
9. Кле М. Психология подростка: Пер. с франц. — Москва: Педагогика, 1991.

© Вольфовська Т.О.

С.И.Хаирова

ОСОБЕННОСТИ РОДИТЕЛЬСКОГО ОТНОШЕНИЯ В РАЗЛИЧНЫХ ЭТНИЧЕСКИХ ГРУППАХ

Актуальность темы этнических особенностей семейного воспитания обусловлена возросшим в последнее десятилетие интересом к влиянию этнокультурных факторов на формирование различных сторон личности: мировоззрения, самосознания, поведения [1; 2; 3; 4]. Наше исследование посвящено этнопси-

хологическим особенностям влияния родителей на адаптивное поведение детей.

Многие современные исследователи склонны рассматривать адаптивное поведение как результат приобретенных навыков, моделей поведения, усвоенных в процессе социализации, воспитания. При этом установлено, что на поведение детей влияют не столько целенаправленное обучение, сколько тот культурный контекст, те традиции и обычаи, в среде которых развиваются дети [2;5].

Традиции семейного воспитания в концентрированном виде воплощаются в так называемом родительском отношении, которое, по данным многочисленных исследований, оказывает значительное влияние на специфику развития личности.

В структуре родительского отношения некоторые авторы выделяют следующие компоненты: принятие, любовь, опека, контроль, ограничения, наказания и т.д. [6; 7]. Эти структурные элементы родительского отношения, по их мнению, достаточно универсальны и представлены практически во всех культурах. Разница между ними состоит лишь в их качественном и количественном составе, в структуре родительского отношения [6].

В задачу нашего исследования входило сравнительное изучение структуры и содержания родительского отношения в трех этнических группах: украинцев, крымских татар, русских.

Выясняя, в чем состоят эти различия и чем они обусловлены, мы основывались на теоретических взглядах Б.Чайлда и М.Бэкона, выдвинувших гипотезу о том, что стиль родительского отношения определяется целями и задачами воспитания, неявно задаваемыми национальной культурой. По мнению этих исследователей, все культуры можно проранжировать — от ориентированных на воспитание преимущественно послушания до ориентированных на воспитание прежде всего стремления к независимости и самостоятельности [6]. Направленность воспитания, в свою очередь, определяет характер и структуру родительского отношения к детям.

В качестве испытуемых в нашем исследовании выступали родители, имеющие детей — подростков в возрасте 14—15 лет. Подростковый возраст выбран по той причине, что это период, когда происходит эмансипация детей от родителей, переход от детства к взрослости. Сфера детско-родительских отношений

актуализирована, либо родители пытаются сохранить власть над ребенком, либо отношения власти — подчинения пересматриваются в пользу самостоятельности ребенка. Именно в этот период, на наш взгляд, наиболее ярко проявляются культурные традиции детско-родительских отношений, задающих нормативное положение ребенка в континууме подчинение — самостоятельность.

В исследовании были представлены в равной мере две категории семей: сельские и городские. В качестве исследовательского инструмента использовался опросник АСВ (“Анализ семейных взаимоотношений”) Э.Эйдемиллера [7].

Анализ родительского отношения в данной методике строится на основании следующих параметров:

1. **Уровень протекции в воспитании.** Данный параметр измеряет количество сил, внимания и времени, уделяемых родителями воспитанию ребенка. Выделяются два полюса протекции: гипер- и гипопротекция.

2. **Степень удовлетворения потребностей ребенка** — дает представление о том, в какой мере деятельность родителей нацелена на удовлетворение потребностей ребенка, как материально-бытовых, так и духовных. Возможные оценки располагаются между полюсами “потворствование” потребностям ребенка и “игнорирование” их.

Следующий блок параметров отражает количество и качество требований, предъявляемых к ребенку в семье:

3. **Обязанности ребенка** — учеба, уход за собой, участие в организации быта, помощь другим членам семьи.

4. **Запреты** — то, чего ребенок не должен делать.

5. **Применение санкций за невыполнение требований** — отражает степень и количество наказаний, применяемых по отношению к ребенку. Варьирует в диапазоне от мягкого осуждения до суровых наказаний.

Помимо перечисленных используется также ряд параметров, показывающих направленность родительского воспитания на развитие у ребенка определенных черт характера.

Предпочтение женских или мужских качеств. Ориентацию на женские качества отмечают тогда, когда приоритет отдается качествам, традиционно воспринимаемым как женские: мягкость, нежность, деликатность, сдержанность в чувствах,

опрятность. Предпочтение мужских качеств отражает ориентацию родителей на качества, традиционно определяемые как мужские: смелость, выносливость, решительность и т.д. Предпочтение детских качеств отражает стремление родителей игнорировать реальный возраст ребенка, представляя его младше, чем он есть на самом деле, и реализуя по отношению к нему соответствующую педагогическую тактику. Это может быть либо чрезмерное ограничение самостоятельности, либо снижение требований и потворствование.

Данная методика позволяет не только определить тип родительского отношения, но и дать его структурную и содержательную характеристику.

Логика анализа разворачивалась таким образом. Сначала сравнивались между собой выборки городских и сельских семей, затем — отношение родителей в каждой культуре к детям разного пола. Следующий этап — сравнение воспитательных установок отцов и матерей, принадлежащих к одной этнической культуре. И заключительный этап — сравнение воспитательных установок в семьях представителей разных этнических культур.

Сравнение выборок сельских и городских семей по всем трем этносам показало отсутствие каких-либо существенных различий в структуре родительского отношения. И в городе, и в селе зафиксированы относительно высокий уровень опеки, умеренное ограничительство и достаточно низкий уровень применения наказаний. Возможно, это объясняется тем, что с индустриальным развитием общества нивелируются различия между сельской и городской культурами, по крайней мере, в такой традиционной сфере, как воспитание детей.

Другое объяснение может состоять в следующем: сходство культурных традиций горожан и сельских жителей одной национальности больше, чем специфическая разница между городом и селом.

Так или иначе, но дальнейшее исследование мы проводили, не разделяя сельские и городские семьи.

На следующем этапе анализа мы попытались выяснить, насколько значимо сказывается влияние этнокультурного фактора на отношении родителей к детям разного пола, исходя из того общепринятого тезиса, что в любом обществе от разнополых

детей ожидают разного поведения и, соответственно, по-разному обращаются с ними.

Сравнительный анализ родительского отношения к детям разного пола показал достаточно интересные результаты. В табл.1. приведены параметры родительского отношения, по которым зафиксированы статистически значимые различия.

Как видно из табл.1, в украинских семьях и матери, и отцы проявляют большую снисходительность к мальчикам, их видят младшими по сравнению с реальным возрастом, склонны меньше требовать от них и реже их наказывать. К девочкам отношение более строгое и требовательное.

Таблица 1

Различия параметров родительского отношения к детям разного пола

Национальность	Родители	Шкалы родительского отношения	Уровень значимости различий, P
Украинцы	Матери	Недостаточность требований — запретов	0,05
		Чрезмерность санкций	0,01
		Минимальность санкций	0,01
		Предпочтение детских качеств	0,05
	Отцы	Чрезмерность требований-обязанностей	0,01
		Чрезмерность санкций	0,01
Предпочтение женских качеств		0,01	
Крымские татары	Матери	Потворствование	0,01
		Недостаточность требований — обязанностей	0,01
		Предпочтение женских качеств	0,05
		Предпочтение мужских качеств	0,05
	Отцы	Потворствование	0,05
		Недостаточность требований обязанностей	0,01
Русские	Матери	Потворствование	0,01
	Отцы	Чрезмерность требований — запретов	0,05

В татарских семьях оба родителя меньше требуют и больше потворствуют именно девочкам, их балуют и реже наказывают. Ярко выражено предпочтение женских качеств у девочек и мужских качеств у мальчиков. Вероятно, это объясняется тем, что в татарском обществе в большей мере сохранились патриархальные традиции, выражающиеся в дифференциации мужского и женского поведения. Девочка здесь воспитывается в духе покладистости, мягкости, соответственно и отношение к ней более снисходительное. Мальчик, наоборот, представляется активным, беспокойным, поэтому и возникает необходимость тщательнее его контролировать и дисциплинировать. Полученные результаты согласуются и с данными Э.Маккоби и К.Джеклин, отмечающих, что мальчиков, как правило, подвергают более жесткой половой социализации, на них оказывают более сильное давление, чаще и строже наказывают, зато они получают больше поощрений и автономны в своем развитии [6]. Так обстоит дело в большинстве патрилинейных обществ. В матрилинейных обществах, к которым, по мнению Б.Цымбалистого, П.И.Гнатенко, Е.Б.Донченко, принадлежит и украинское общество, дело обстоит иначе [1; 8; 9].

В русских семьях воспитательные подходы к мальчикам и девочкам практически не различаются. Небольшая разница наблюдается лишь по отношению к девочкам: им больше потворствуют матери и с ними строже ведут себя отцы. Такая тенденция может быть связана с урбанизацией общества, с развитием промышленного производства. Здесь скорее нивелируются мужские и женские виды деятельности, сохраняющиеся в аграрных культурах. Это соответственно сказывается и на воспитании.

Как показал анализ, педагогические установки родителей в отношении мальчиков и девочек варьируют в гораздо меньшем диапазоне, нежели педагогические установки родителей разной национальности на воспитание детей в целом. Поэтому в дальнейшем мы рассматривали родительское отношение в указанных культурах, не дифференцируя половую принадлежность детей.

Сравнительный анализ родительского отношения отцов и матерей, принадлежащих к одной этнической культуре, показал, что установки родителей сохраняют удивительные единство и

согласованность. И даже те небольшие различия, которые были обнаружены в установках отцов и матерей, принадлежащих к одной национальности, только подтверждали культурное единство родительского отношения (табл. 2).

Таблица 2

**Сравнительные показатели отцов и матерей по шкалам
родительского отношения**

Шкалы	Украинцы			Татары			Русские		
	Мамы	Папы	<i>P</i>	Мамы	Папы	<i>P</i>	Мамы	Папы	<i>*P</i>
	<i>x</i>	<i>x</i>		<i>x</i>	<i>x</i>		<i>x</i>	<i>x</i>	
Гиперпротекция	0,61	0,62	—	0,50	0,45	—	0,47	0,43	—
Гипопротекция	0,37	0,38	—	0,4	0,44	—	0,37	0,50	—
Потворство- вание	0,58	0,55	—	0,44	0,43	—	0,4	0,41	—
Игнорирование потребностей	0,24	0,11	<0,01	0,30	0,38	—	0,07	0,28	—
Чрезмерные требования– обязанности	0,47	0,49	—	0,57	0,55	—	0,46	0,46	—
Недостаток требований– обязанностей	0,34	0,35	—	0,24	0,24	—	0,26	0,22	—
Чрезмерность запретов	0,58	0,54	—	0,51	0,59	—	0,46	0,54	—
Недостаточность запретов	0,48	0,46	—	0,4	0,43	—	0,36	0,45	—
Чрезмерность санкций	0,39	0,39	—	0,43	0,50	—	0,23	0,32	—
Минимальность санкций	0,84	0,77	—	0,76	0,63	<0,01	0,81	0,85	—
Предпочтение детских качеств	0,19	0,21	—	0,22	0,51	<0,01	0,14	0,39	<0,01
Предпочтение женских качеств	0,71	0,34	<0,01	0,50	0,24	<0,01	0,36	0,23	—
Предпочтение мужских качеств	0,15	0,29	—	0,13	0,20	—	0,08	0,35	<0,01

* *P* — уровень значимости различий.

Наиболее интересными, на наш взгляд, являются результаты сравнительного анализа родительского отношения в трех разных этнических группах (рис.).

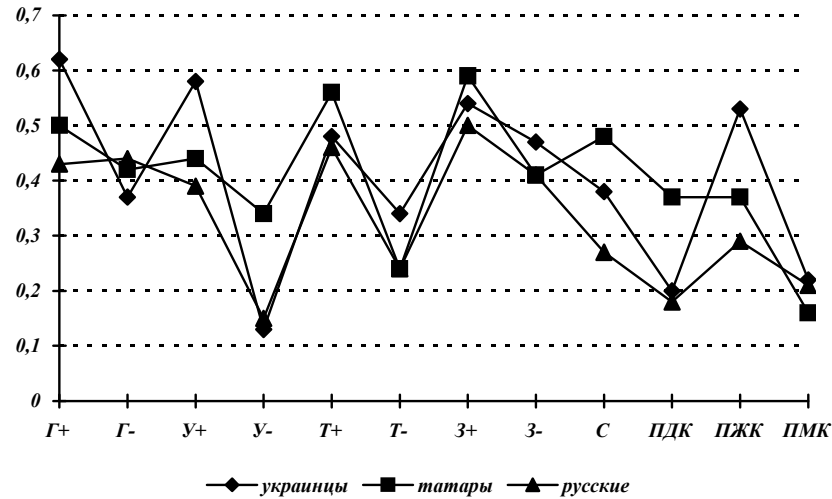

Рис. Сравнительные показатели по шкалам родительского отношения в трех этнических группах — украинцы, крымские татары, русские:

гиперпротекция — Г+; гипопротекция — Г-; потворствование — У+; игнорирование потребностей — У-; чрезмерность требований — обязанностей — Т+; недостаток требований — обязанностей — Т-; чрезмерность запретов — З+; недостаток запретов — З-; количество санкций — С; предпочтение детских качеств — ПДК; предпочтение женских качеств — ПЖК; предпочтение мужских качеств — ПМК.

В украинских семьях свойственно уделять детям много внимания, сил и времени, опекать их, баловать. У них больше, чем в других культурах, детям предоставляют свободу, больше разрешают и доверяют под собственную ответственность. В детях поощряются мягкость, доброта, заботливость, что выражается в

предпочтении у детей женских качеств. В украинских семьях реже прибегают к наказаниям.

В украинских семьях, как видим, распределение обязанностей, контроль и ограничение принадлежат матери. Ей в большей мере, чем отцу, свойственно ограничивать самостоятельность ребенка и излишне опекать, при этом потворствование сочетается с игнорированием реальных потребностей детей. Необходимо отметить и то, что украинские родители в сравнении с другими реже склонны наказывать детей. Если к наказаниям все же прибегают, то преимущественно матери. Создается впечатление, что основные воспитательные функции (и поощрения, и наказания) сконцентрированы у матери, в то время как отец представляется достаточно заботливым, но либеральным воспитателем.

Объясняя этот факт, можно сослаться на работы Б.Цымбалистого и П.И.Гнатенко, по мнению которых в украинской семье, как и в культуре в целом, доминирует женщина-мать [1]. Другие исследователи (например И.Новицкий) считают, что это связано с неодинаковой ролью отца и матери в семье [2]. Отец в украинской семье доминировал, как правило, в хозяйственном планировании и, так сказать, во внешних связях семьи с общиной, в то время как внутрисемейным хозяйством, бытом и отношениями управляла мать. Так, И.Новицкий отмечает, что в моральном плане сила уз детей с матерью всеми признается основной — одним словом, признается, что мать детям ближе, чем отец.

В крымскотатарской семье традиционным главой семейства является отец. Он принимает решения, контролирует и наказывает детей. Отношения в семье строятся на подчинении ему всех членов семьи, в том числе и детей. В структуре родительского отношения это находит выражение в тенденции контролировать самостоятельность и свободу детей и большой строгости в их воспитании. В детях поощряются ответственность и послушание [3].

Наиболее характерные черты воспитательного стиля в татарских семьях — высокий уровень заботы, опеки и потворствования в сочетании с высоким уровнем требований,

запретов и санкций. Такие отношения характеризуются как опекающе-ограничивающие. В классификации Э.Г.Эйдемиллера они определяются как воспитание по типу повышенной моральной ответственности. Можно предположить, что в немалой степени на традициях семейного воспитания в татарских семьях сказались и годы депортации. В условиях голода, каторжных работ и жестокого комендантского режима в спецпоселениях стремление обеспечить выживание детей приводило к тому, что высокий уровень опеки и заботы в их воспитании сочетался с высоким уровнем контроля и ограничения личной свободы ребенка.

Несколько иначе выглядит картина детско-родительских взаимоотношений в русских семьях. Их можно было бы охарактеризовать как ориентированные на самостоятельность и независимость ребенка. Здесь не склонны чрезмерно опекать и баловать детей. Здесь более учитываются реальные возрастные потребности детей. Они рано приобретают самостоятельность и независимость, меньше ограничивается их свобода. Эмоциональные отношения между родителями и детьми можно охарактеризовать как более сдержанные и дистанцированные. Коротко обобщая, можно сказать, что в русских семьях детей чрезмерно не опекают, но и не ограничивают. Вероятно, подобные отношения — результат культурной традиции, характеризующейся доминированием рационального начала, меньшей силой эмоциональных связей и большей экспансивной мобильностью этноса.

Подводя итог сказанному, мы приходим к заключению, что значимость этнонациональных различий родительского отношения в изученных национальных группах была, есть и остается достаточно высокой, так же как их влияние на развитие детей. Можно сделать вывод и о том, что представление о специфике развития личности в той или иной культуре принципиально невозможно без учета семейно-бытовых традиций, способов социализации и воспитания детей, понимания процесса передачи культурных ценностей от одного поколения другому, без осмысления и оценки этнокультурных традиций.

Естественно, условия жизни любого общества со временем существенно меняются. Однако следует принять во внимание, что история жизни этноса, история его развития не прямо влияют на родительские установки, а реализуются в нормативных установках общества, воплощаются в его мировоззрении и самопредставлении, закрепляются в ценностях, обычаях и традициях. Процесс этот сложный и долгий. Однажды закрепившись в исторической памяти этноса, его образе жизни, эти установки обладают большой инертностью и воздействием потенциалом.

РЕЗЮМЕ

Викладено результати порівняльного дослідження структури і змісту батьківського ставлення у трьох етнічних групах: українців, кримських татар, росіян. Показано, що у всіх трьох культурах батьківське ставлення відрізняється виразністю і поєднанням таких структурних елементів, як прийняття, любов, опікування, контроль, обмеження і покарання і т.ін., що формують його характер і спрямованість.

SUMMARY

The article describes the outcomes of the comparative study of the pattern and contents of the parental attitudes in the three ethnic groups: Ukrainians, Crimea Tatars, Russians. We showed that the parental attitudes are different in their appearance and proportions of elements, such as: acceptance, love, guardianship, control, limitation, punishment etc., which forms character and directivity of the parental attitudes.

Литература

1. *Гнатенко П.І.* Український національний характер. —К.: ДОК-К, 1997.
2. *Побірченко Н.* Пора дитинства в етнографічній спадщині членів українських громад (друга половина XIX — початок XX ст.). —К.: Наук. світ, 2000.
3. *Хайруддинов М.А., Усеинов С.М.* Этикет крымских татар. Эдепнаме. Ч.ІІІ кн. “Мудрость веков”. — Симферополь: СОНАТ, 2001.

4. *Bruner J.S.* The Culture of Edukation. — Cambridje (Mass.): Harvard Univrsity Press, 1996.
5. Етнопсихологічні особливості міжособистісного спілкування та їх урахування в процесі взаємодії дітей і дорослих / Л.Е.Орбан та ін. — Іваново-Франківськ, 1996.
6. *Кон И.С.* Ребенок и общество. — Москва, 1977.
7. *Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.* Психология и психотерапия семьи. — СПб.: ЗАО “Изд-во “Питер”, 1999.
8. *Донченко О.А., Романенко Ю.В.* Архетипи соціального життя і політика. — К.: Либідь, 2001.
9. *Цимбалістий Б.* Родина і душа народу // Українська душа. — К.: Фенікс, 1956.— С.26—44.

© Хаирова С.И.

ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ МАС І ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

О.А.Донченко, Ю.В.Романенко

ПСИХОСОЦІАЛЬНЕ ПОЛЕ ПОЛІТИКИ: ПРОБЛЕМА ІНТЕРСУБ'ЄКТНИХ ВЗАЄМИН

Минуле століття подарувало психосоціальній науці (соціології і психології) багато геніальних імен та корисних теорій. Серед них — ім'я й теорію Курта Левіна. В основі його “топологічної” психології, його теорії поля лежать поняття: “життєвий простір”, “психологічний простір”, “соціальна ситуація”, “динамічне ціле”, “простір вільного пересування”, “загальна культурна атмосфера”, “сили поля”, “загальний рівень напруги” та ін. Відповідно до цієї теорії учений реалізував також принцип “дійового дослідження”, тобто застосував свої теоретичні міркування з урахуванням вимог і можливостей соціальної практики.

У нашій психосоціальній науці, на жаль, теорія і практика К.Левіна не набули належного розвитку. Можна припустити дві причини цього. Перша — К.Левін обігнав свій час, зробивши значно більше, ніж можна було, друга — продовження проблематики поля в соціальних науках гальмувалося традицією їх відмежування як від природничих наук, так і від багатьох суміжних наукових напрямів. Диференціація наукових дисциплін наприкінці минулого тисячоліття досягла свого “піку абсурду”, що й досі закріплено організаційно, інституційно і, що більш прикро, — психологічно. А втім, сам К.Левін був переконаний у тому, що наукове дослідження має йти не від ізольованих фактів до їх синтезу, а від “загального погляду” до конкретності [1, с.27].

В якості найважливішої характеристики поля як “психологічного життєвого простору” К.Левін називав його синтетичну природу — природу конструкту, а не переліку його змінних. Звісно, що синтетична природа поля вимагає від дослідника синтетичних знань. З огляду на досягнення інших наук

та наукових шкіл сьогодні є можливість збагатити теорію психосоціального поля соціуму, пам'ятаючи при цьому, що немає нічого практичнішого за хорошу теорію.

За К.Левіним, актуальні впливи поля здатні здійснювати більш потужний вплив на соціальну та індивідуальну динаміку, аніж особистісні детермінанти. Теорію поля К.Левін називав *методом аналізу причинно-наслідкових зв'язків і побудови наукових конструктів*. На наш погляд, теорія поля може бути також методом побудови соціально-політичних конструктів як чинників соціально-практичної діяльності.

Поле К.Левін іноді називав *“соціальним контекстом”*, що здатний викликати до життя потужні сили соціальної динаміки. Проте це лише можливість, яка може стати дійсністю тільки за певних умов. Сучасний підхід до теорії соціального поля може прискорити реалізацію цієї можливості, якщо буде збагачений міждисциплінарним поглядом на проблему.

У стратегії концептуалізації психосоціального поля можна виділити чотири блоки.

1. *Стратегія соціальної топології*, тобто розуміння психосоціального поля як генералізованого вектора соціальних взаємодій (К.Левін, Т.Бурд'є та ін.).

Прихильники цієї стратегії вважають, що формою репрезентації психосоціального поля виступає соціальний простір, котрий має всі характеристики реального емпіричного простору. Інституційно структурований соціальний простір відтворює символічні моделі легітимної особистісної траєкторії, тобто підтримує своєрідну базову особистість, яка, подібно до дзеркала, відтворює усі істотні властивості поля. Ця базова особистість є несамотійною відносно топологічно детермінуючої соціосфери, вона прив'язана через габітус (набір типових диспозицій) до інтеріоризованої системи годологічних кроків (К.Левін) або символічного насильства (П.Бурд'є). Символічне насильство поля відтворює себе в неможливості особи здійснити вибір поза семантично окресленим колом легітимної соціосфери.

2. *Стратегія дослідження психосоціального поля як ментальної репрезентації спільноти* (Л.Гумільов, К.Юнг, А.Мулдашева, О.Донченко та ін.).

Якщо береться до уваги саме ментальна складова психосоціального поля, то на передній план висувається вже не

стільки актуалізоване й структуроване соціопсихічне у вигляді реальних статусів, інституцій, ролей та зразків поведінки, скільки те, що утворює інформаційно-енергетичний тезаурус можливого. Адже все здійснене, уречевлене й опредмечене на рівні соціальних структур не завжди відбиває реальні, але неусвідомлені потреби соціуму та індивіда, тому і окреслює деякий нереалізований запас диспозицій у вигляді гена пасіонарності (Л.Гумільов), архетипів колективного підсвідомого (К.Юнг), етнічного поля (А.Мулдашева), соціетальної психіки (О.Донченко).

3. **Стратегія дослідження психосоціального поля як системно-інформаційного медіуму**, який найчастіше розглядається як соціально-психологічний простір організаційних структур (П.Сорокін, М.Слюсаревський, В.Казміренко, І.Цехмістров та ін.).

Основними параметрами, якими визначаються властивості цього простору, є: комплекси відносин, що регулюють спільну діяльність людей (інформкооперацію); системи організаційних, професійних, рольових та статусних структур; супідрядність організаційних цілей і завдань; функціональна спеціалізація і самостійність підрозділів; видима психологічна закритість їх; комунікаційні системи та їх форми безвідносно до інтенсивності та змісту; координаційна цілісність. При цьому базовими параметрами поля-медіуму виступають упорядковані системні властивості (цілісність, структурність, упорядкованість, диференційованість, концентрованість тощо).

4. **Стратегія дослідження психосоціального поля як гештальтів дистресового досвіду** (О.Донченко). У спрощеному вигляді цю стратегію дослідження можна подати так:

— психосоціальне поле розглядається як сфера обміну між соціетальною психікою та соціумом, як певна напруга між ними;

— із соціуму в соціетальну психіку надходять матеріальне забезпечення функціонування соціетальної психіки (речовина та енергетика як загальна міра різних соціальних форм руху матерії), інформаційні повідомлення (цілеорієнтації і програми їх досягнення, коригування траєкторій руху відповідно до мети тощо), а також сигнали ритміки про рівень синхронізації функціонування соціуму та соціетальної психіки;

— із соціетальної психіки в соціум надсилається інформація про результати його матеріального та енергетичного функціонування, про його психічний стан, про правильність обраних шляхів прямування до мети тощо, а також необхідні для забезпечення обміну сигнали синхронізації. Сигнали про неприпустиме зниження рівня синхронізації у взаємовідносинах соціуму й соціетальної психіки можуть свідчити про такі явища, як аномія, соціальний невроз тощо. Нормальна взаємодія соціуму й соціетальної психіки означає обов'язкове урахування соціумом домінуючих властивостей і поточного стану соціетальної психіки, а також напрям “розладів” адаптивних процесів, похідних від соціетальної психіки даного соціуму.

У нашому розумінні поле соціуму — це психоінформаційний простір, у якому формами його репрезентації є всі елементи даного соціуму: персоналізовані та позаперсональні, свідомі й неусвідомлювані, уречевлені й суто “польові” (або інформаційно-енергетичні). Саме від рівня гармонізованості цього поля — фундаментального субстрату колективного життєустрою — залежить психосоціальне здоров'я суспільства. Саме з нього беруть енергію та інформацію усі компоненти соціальної структури. Ніщо не може формуватися з нічого. Міра зчеплення людини, групи й соціуму — міра оптимальності соціальної структури — залежить від характеристик цього поля. Одиницею цієї міри, на наш погляд, може бути психосоціальний феномен “відношення” (інтерсуб'єктні взаємини, стосунки, тип взаємозалежності або незалежності тощо). В нашій концепції все, крім неживої природи, є суб'єктом. Адже навіть пасивний елемент соціуму має навколо себе так чи інакше “заряджене”, тобто активне, а отже, суб'єктне, психоінформаційне поле або, можна сказати, певну психоформу, яка здатна щось спричинювати.

Саме таке чи інше відношення між суб'єктами, тобто його *тун*, є фундаментальним осередком психосоціальної структури соціуму й соціального самопочуття суспільства. Саме відношення є найбільш чутливою мембраною, яка дає змогу уловлювати обертони цілого на різних регістрах суспільного життя. Саме тут діє або ні другий біологічний закон збереження спільноти (виду) — закон коеволюції, що ґрунтується на принципах відповідності

та адекватності процесів природної (в тому числі психічної) самоорганізації і організованої людської діяльності.

Проте центром соціальної якості, унікальності, специфічності є не індивід сам по собі і не та чи інша група (нехай і владна, або суперелітна), і навіть не тип взаємодії між ними. Головним якісним показником соціальності виступає тип взаємодії між усередненими мирськими (суто соціальними) і універсальними, космічними (божественними) “запрограмованостями”. Тип відношення, який складається між ними упродовж історії різних спільнот, і породжує певну духовність (трансцендентність) соціальної спільноти як головний чинник тих чи інших соціальних дій, закономірностей соціального життя в цілому.

У науці ХХ ст. виявилася тенденція переходу від вивчення речей до аналізу станів, до розгляду об’єктів як сузір’їв можливостей, світу потенційності в цілому. В.Гейзенберг висунув поняття можливості на центральне місце сучасної науки, враховуючи те, що воно займає проміжне положення між матеріальним і духовним світами реальності. Коли суб’єкти розглядаються як сузір’я можливостей, та чи інша якість їх “підключення” одне до одного визначає ступінь реалізації закладених у ці сузір’я можливостей. Та чи інша якість підключення — це і є тип інтерсуб’єктних стосунків, взаємовідношення. Стан соціуму як складної системи залежить, з одного боку, від того, як він у якості суб’єкта реалізує можливості Космосу, Людства, а з другого — як люди і групи всередині соціуму реалізують його власні можливості, актуалізуючи і реалізуючи при цьому свої “одичні” (але при цьому “монадні”) потенції. Цей “коеволюційний ланцюжок” має бути чи не основним предметом уваги агентів політики — тих, хто займається втручанням у “соціальний порядок”.

Поле соціуму має інформаційно-енергетичну природу і фрактальний характер. Фрактал — це структура-частка або матриця, в якій не тільки відтворюється певне реальне ціле, але й міститься інформація про його ідеальний стан. Можна сказати, що фрактал — це *інформаційно-енергетичний ген онтопсихосоціальної, в якому міститься “запис” певної ідентичності з усіма її “гріхами” й можливостями позбавлення від них.* Власний фрактал мають Людство, усі соціуми, спільноти й люди на

Землі. Тривале витіснення якихось елементів ідеального фракталу (як наслідок дистресового досвіду) з його реальної втіленості призводить до формування певних постійних або тимчасових дисгармонічностей носіїв цієї неповної структури, яка все одно прагнучиме до власної запрограмованої повноти і штовхатиме в заданому напрямі психоонтологію суб'єкта — носія фракталу [2].

Втрата первинної повноти і цілісності фракталу є синонімічною редукції психосоціального поля до певного рівня відносин (реляцій) між людиною і світом, соціумом і Логосом (універсальним Розумом), людиною і людиною тощо. ***Множинність фракталів утворює психосоціальне поле трансцендентності.***

Психокультурна традиція спільноти утверджує себе у різноманітних варіантах редукції, які можна було б визначити як базисні психоонтореляції. Елементами психоонтореляції виступають домінантний психотип (або базова особистість у психології чи масова пересіч у соціології), структура фракталу (як інфосхема зв'язку символічних координат простору, часу і руху) та виступаюча в якості зв'язуючого ланцюга в цьому полі психоонтологічна стратегія людини. Звернемося до конкретних прикладів роботи даного конструкту

Китайсько-конфуціанський фрактал характеризується розвиненою інтенцією замикання часового потоку (хроносу) на тотально уречевленому просторі. Відповідно і рух у такій системі символічних координат відбиватиме раз і назавжди створені моделі соціальної інтеракції, комунікації, інтелектуального, чуттєвого, художнього та інших способів освоєння світу. У найзагальнішому вигляді китайсько-конфуціанський фрактал розкриватиметься через містику геотопосів (система Ганьчжи, П'ять Стихій, філософія І-Цзіна, триграми Багуа, магічний квадрат Ло-шу, фен-шуй та ін.) та соціально-іманентну традиціоналістську психоонтологію великої спільноти (конфуціанство). Домінантний психотип досягає гармонізованості інтерсуб'єктних взаємин через ритуалізоване відтворення ментального, архетипового та культурного архівів, а його психоонтологічна стратегія має соціоаннігілятивну спрямованість.

Психоонтологія американського соціуму (неоіудейський психофрактал) пов'язана із символічними координатами дискретно-уречевленого поля (як інформаційно-енергетичної

похідної множинних ситуацій, кожна з яких має індивідуалізований хронос та вектор руху). Кожна координата (монада) поля ізольована від інших у фізичному та символічному відношеннях, а зв'язок між ними забезпечується гетерономними механізмами комунікації, що еквівалентні, наприклад, фізичним законам тяжіння. Дискретно-іморалістичне поле та десинхронізовані часові потоки відтворюють агрегатно-механізовану стратегію руху, підвладну вітальним потребам споживацького соціуму. Фрактал американської спільноти — десинхронізована множинність, уніфікована механізмами забезпечення рівноваги на рівні фізіології (біо- та фізіогомеостазис), а фізика руху — дискретний вектор. Психонтологічна стратегія людини на шляху досягнення гармонізованих взаємин — ситуативна адаптація.

Окцидентальний психофрактал відтворює лінеарно-холономний тип реляцій, в якому креативно-нескінченний час корелює з формальним (виключно символічним, а не фізичним) полем. Формальність поля має своїм джерелом десакралізацію універсуму, де природна закономірність розглядається як похідна Логосу — розумного начала, а не як іманентна властивість самої природи. Домінантний психотип — бунтар, який еманіпується від потойбічної сили через утвердження власної стратегії руху. Психонтологічна стратегія людини репрезентується як творіння простору і часу, а гармонізоване існування являє собою не кінцевий стан, а процес коливання між іманентним і трансцендентним, посеїбичним і потойбічним.

Психосоціальний ген деяких східних країн (Китай, Японія) не опрацьовує ідеї трансцендентальної реальності духовного порядку, а задовольняється мізеріями фізичного космосу і вічністю матерії. І навіть якщо у деяких з них і з'являється духовний трансценденталізм (Індія), то це явище скоріше має викликати розчарування людини у будь-яких особистісних потугах щодо покладання мети, ніж припинення її соціального оптимізму.

Орієнтальний фрактал, безликий і безособово-унітарний, примхливо аннігілює будь-яку індивідуальність. В орієнталізмі разом із принципом Я утверджується думка про те, що всі індивідуалізовані формоутворення буття мають бути принесені в жертву нічим не детермінованій грі космічних стихій. Людина безсило падає перед безсуб'єктною байдужістю

універсуму. Знецінення унітарної визначеності життя і свободи вибору у психоонтореляції “людина — світ” в орієнталізмі набуває своєрідної святковості: це свято самозречення (яке так яскраво контрастує з насильством), індивідуалізації. На думку Юнга, колективне підсвідоме людства зберігає архетипову інформацію “подарункового буття”, яке може скластися просто так, без боротьби.

Орієнтальний психофрактал розкривається у демонстративній сліпоті невблаганної космічної телеології, де не залишається місця для світських бажань, а є лише гра Абсолюту із самим собою, підтримана його тимчасовими енергетичними “вилівами” на все існуюче.

Слов'янський психофрактал створений координатами зміненої психоформи і репрезентує тип інтерсуб'єктних взаємин — ідеалізоване бачення світу з позиції завершеної художньої досконалості. Центрація краси детермінує і психологічні характеристики базової (або пересічної) особистості: естетичність, демонстративне неприйняття однобічно-адаптивної моделі життєствердження, послаблене почуття реальності, схильність до життєствердження, схильність до інноваційних (у мертонівському розумінні) проєктів, фаталістичне ставлення до будь-яких форм макросоціальності тощо.

У зв'язку з наведеним вище психоісторія етносу може бути осмислена як еволюція різноманітних форм фракталу, а його психологія — це повторення різного гатунку, починаючи від численних відтворень повноцінних фракталів у різних варіаціях (ідеальної гармонізованої структури індивідуальної чи соціальної психіки) і закінчуючи періодичними повтореннями неповних фракталів (невротизованої, хворої психіки). Кожен структурується (чи структурує себе) у свій власний спосіб. Справа вчених — розібратися, що з подібних повторень є власне здоровою, тобто рідною, психологією того чи іншого суб'єкта: народу, нації, етносу, соціуму, держави тощо.

Таким чином, певне відношення як кумулятивний феномен має той чи інший фрактальний вимір, який є, з одного боку, властивістю певного суб'єкта, а з другого — визначає багато його властивостей.

Зрозуміло, що фрактальний вимір суб'єкта впливає на те, які стосунки складаються у нього з іншими суб'єктами. Зрозуміло

також, що фрактал — це майже архетипове, генетичне утворення, а тому майже неможливо врахувати всі чинники, які діятимуть у процесі встановлення певного типу взаємин. Але можна “укрупнити” фрактальні виміри і враховувати в прогностичному процесі три таких елементи, з яких безпосередньо складається психологічний феномен “відношення”: 1) центроверсію як головну психоформу соціуму, в якій синтезується трансперсональний тезаурус соціальних уявлень та настанов; 2) соцістальну психіку певного соціуму як базовий психотип будь-якого суб’єкта взаємодії; 3) тип інформаційного метаболізму групового або індивідуального суб’єкта (в тому числі тип інформаційної орієнтації “програматорів” групового суб’єкта). Ці виміри можна віднести до чинників надперсонального походження, які імпринтуються суб’єктом поза власним досвідом, але спрацьовують у руслі цього досвіду. Це підтверджується і на практиці, і в новій теорії геному людства.

Трансперсональні (позадосвідні) колективні чинники — це не зовнішні умови, а внутрішні структурні елементи психосоціальної динаміки. Саме вони є аттрактивним (таким, що притягує) елементом у періоди зникнення причинно-наслідкових зв’язків у суспільстві (в періоди соціальних змін). Зведення трансперсонального чинника формування взаємин до чисто особистісної психології, без урахування його впливу на соціальні явища, призводить, з одного боку, до перевантаженості колективного несвідомого (внаслідок його незатребуваності), а з другого — до виникнення серйозних непорозумінь у соціальному житті.

Зміст колективного несвідомого потребує інформаційного обміну із свідомим соціальним життям. Це — умова збереження психосоціального здоров’я соціуму і всіх, хто живе у ньому. Не може відбутися соціум, який зрадив себе глибинного, справжнього.

В основі здорових міжсуб’єктних стосунків лежить не якийсь фрагмент буття, а психосоціальне ціле, тобто поле. Повсякдення є свідком того, що співвідношення частки і цілого загублене людством, а це призводить до хворобливих змін як у політичному житті спільнот, так і в психологічному житті індивідів. Антропоцентрична сутність життя людства (подібність Господа, світу, кожної людини і людської групи) передбачає сувору відповідність між космічними (божественними),

трансперсональними, персональними та груповими вимірами. Тільки це уможливило теоретичне зняття проблеми “всемогутності” людини як зовнішньої відносно природи та інших людей сили. Але реально, практично смерть цієї проблеми криється у посиленні “*центроверсії*” (термін Е.Ноймана, який тлумачиться нами в синтетичній парадигмі, на відміну від суто психоаналітичної парадигми Ноймана) [3].

Центроверсія у даному контексті — це тип взаємин між певним соціумом і Логосом, це певна трансцендентність, тобто певний тип духовності, який може бути репрезентований як в ідеологічних різновидах, так і в традиційно-символічному вимірі буття.

Той чи той фрактал психосоціальної структури відтворює характеристики цілого незалежно від того, які типи взаємин у нього увійшли — позитивні чи негативні, симетричні чи асиметричні, конструктивні чи деструктивні тощо. Це відбувається “за рахунок наявності у структурі будь-якого фракталу компоненту центроверсії” [4, с.121], основними первинними, архетиповими функціями якого є створення інтегрованого цілого, гармонізація будь-яких психосоціальних реляцій.

Компонент центроверсії (репрезентації глибинних, значущих, інтегруючих колективних цінностей) у структурі інтерсуб’єктного відношення відіграє головну роль у соціально-політичних процесах диференціації цінностей, які сьогодні порушуються у планетарному масштабі і в українському соціумі. Загальнолюдське сьогодні — це не стільки базисне, стільки надбудовне явище, це переважно парадигмація стандартів науково-технічного прогресу і пов’язаних з ним цінностей, які, між тим, не мають нічого спільного з інтимним світом архетипів, з архетиповим базисом, який визначає бачення історичної дійсності тим чи іншим соціумом.

Для Росії, наприклад, характерною є макроідеологічна (тоталітарна) центроверсія, яка виростає з архетипової фігури великої матері, що поглинає індивідуальність безмежною і недиференційованою любов’ю. Модель духовного зв’язку людини і абсолютного начала культивує настанову всевибачення аморальних вчинків і зла як такого. На прикладі Росії ми можемо простежити формування хибного дистресового фракталу ірраціонально-тоталітарної всеповноти та напруженої релігійності і

разом з тим атеїстично-нігілістичної аннігіляції з усіма корелятивними явищами: псевдореволюційністю, “богошуканням”, пошуками догматизованої і герметизованої ідеософії, юродивими і злочинцями при владі, карикатурно-театралізованою моральністю інтелігенції, безплідною мрійливістю та феноменологією історичної амнезії.

Формуванню саме такого ментального поля сприяли, наприклад, численні війни, які створювали в країні атмосферу мілітаризованого загону, що виконує не якусь оборонно-політичну, а справжню месіанську роль у власній історії та історії людства. По-справжньому мілітаристська есхатологія у російській культурі виправдовувала свою присутність міфологемою “третього Риму” — берегині духовних скарбів християнської цивілізації. Але і це не сприяло предметизації когнітивних процесів та переорієнтації психічної надбудови на стабільний ритм життя. Життя в режимі “вічної війни” стало нормальною формою російської психоонтології. Чим більшою мірою когнітивна підструктура соціальної психіки зазнавала деформацій під впливом постановки чергових “надзавдань”(через серію “реформ” І. Грозного, Петра І, В. Леніна), тим більшої гіпертрофії зазнавав шар неадекватно переробленої інформації, що вкорінився як гештальт дистресового досвіду. З позиції теорії систем ситуація пояснюється дуже просто: для адекватної взаємодії соціальної психіки і соціуму важливе значення мають сигнали синхронізації (зворотного зв'язку), які забезпечують взаєморегуляцію двох підсистем. При занадто швидких інформаційних змінах зовнішнього середовища сигнали синхронізації надходять із запізненням (або навпаки, з випередженням), тому соціальна психіка або потрапляє у стан повної і виключної ізоляції (починає жити власним “внутрішнім життям”, що переростає у вихід утопічно-максималістських проєктів, настільки ж безплідних, як і радикальних), або “розчиняється” у зовнішньому середовищі до такої міри, що відбувається асиміляція (це відповідає стану революційної хаотичності та реструктуризації).

Отже, якщо росіяни, відповідно до своїх архетипів, прагнуть піднятися над буттям, у вищі виміри екзистенції, то українці — увійти до складу цього буття, як відмічав М.Гоголь. Саме з метою увійти у своє “аутентичне буття” український соціум прагне регіональної самобутності. Українська соціє-

тальність народжена в іншому полі і прагне іншого. Але психокультурні й соціальні “інстинкти” перебувають у сучасній Україні в конфліктній реляції. Не працює символічна складова культури, яка вже не прагне (як будь-яка здорова культура) встановити рівновагу між своїми власними позиціями і позиціями індивіда як її частини. Людина зруйнувала природну центроверсію (управлінсько-інтегруючий архетип) свого соціуму, тому опинилася перед завданням вторинної соціалізації, відродження вторинного, вивченого соціального інстинкту. Відродження феномена групової (не масової і не колективної!) психосоціальної центроверсії, яка є рідною для українського соціуму, можливе через оновлення символіки усіх сфер, де колективне несвідоме зачіпає життя суспільства: політику, мораль, релігію, мистецтво, церемонії, свята тощо. В “довісьовому часі” (Ясперс) традиційності центроверсія була чи не єдиним регулятором життя групи. Руйнування цієї частки фракталу стало початком відсторонення позаособистісних і наступу особистісних сил у процесах соціальних перетворень.

Історичне минуле підірвало статус малих груп та організацій, внаслідок чого стався підрив психологічного фундаменту індивідуалізованих виявів особистості та її зв'язків із соціумом. Людина загубила своє природне місце в соціумі. За інерцією і сьогодні в Україні спостерігається орієнтований на масу, на велику і безлику соціальну групу склад суспільного розуму і політичних уподобань, що призводить до установаження єдиної для всіх парадигми життя, а отже, аж ніяк не відповідає вимогам демократичного життєустрою.

А.Кемпінські стверджує, що в інформаційному метаболізмі діють закони, аналогічні законам енергетичного метаболізму, а саме: закон специфічності структури і закон рівноваги між анаболічними (тими, що будують) і катаболічними (тими, що руйнують) процесами [5, с.106]. Згідно з першим психіка кожного окремого суб'єкта як самоорганізуюча система перетворює усі інформаційні потоки на власну специфічну мову, із хаосу інформації створює свій власний порядок (звідси утворюється “тип інформаційного метаболізму”, або ТІМ, за А.Аугустинавічуте [6]). За другим законом для підтримання психологічної норми кількість інформаційно-енергетичних сигналів, які надходять у психіку людини, має дорівнювати

кількості сигналів, які надсилаються в середовище і сприймаються ним. ГІМ суб'єкта повинен оберігати його від інформаційних перевантажень. ГІМ — це і є свого роду інстинкт, на який колективна, масова людина, на жаль, звертає увагу тільки у “вітальних” ситуаціях — таких, що безпосередньо загрожують життю або психічним зривом.

Середнє покоління соціологів, які отримали “масовий імпринт”, занадто критично ставляться до молодого покоління, яке обирає замість високих слів такі прості і зрозумілі цінності, як сім'я, робота, друзі, щастя бути самим собою тощо. Однак саме “переміщення центру ваги з великих соціальних груп на малі було б найліпшим захистом від небезпеки технічного погляду на людину”, — пише А.Кемпінські [5, с.112]. Тільки у малій групі людина може зберегти індивідуальність, втішатися насолодою від спілкування з іншими членами групи. Той факт, що людина може бути членом кількох малих груп, полегшує міжгрупові контакти і вирішення міжсуб'єктних колізій на макрорівні. А інформаційний характер сучасної цивілізації дає змогу кожному члену групи (за умови автономної соціальної ваги цих груп) видати необхідну “катаболічну порцію” творчо перероблених сигналів саме туди, де вони будуть *прогнозовано сприйнятими, почутими*.

У свій час М.Бердяєв підкреслював стабільність соціумів, заснованих на ідеології “природних місць” кожної людини, коли, наприклад, безправний і закріпачений селянин почувався значно краще за сеньйора з урахуванням перспектив майбутнього спасіння у раю саме знедолених. *Рівень сучасної науки дає змогу кожній людині мати “компенсаційний шанс”, тобто мати реальну можливість жити, працювати, відпочивати, реалізувати свою соціальну місію в тих групах, які здатні його “почути”*. Індивід практично може обирати для себе найкориснішу або найкомфортнішу (залежно від мети) психоінформаційну групу, регіон, іншу людину тощо. Але задоволення таких потреб у масовому масштабі стане реальним, якщо змістити соціально-політичні орієнтири із парадигми націй, етносів, суспільств і різних універсальних “ізмів” на парадигму малих груп і локальних регіонів. Це стане можливим лише на фоні розвитку іншого рівня цивілізованості суспільства, його політичної і психологічної культури, досвіду громадянської толерантності тощо.

РЕЗЮМЕ

Освещены надличностные или трансперсональные факторы социальной жизни, в частности, intersubjective отношения, прежде всего феномены психосоциального поля, центроверсии, социетальной психики, информационного метаболизма. Продолжено насыщение нового в психологии понятия “фрактал” социоаналитическим содержанием. Утверждается, что фрактал — это ген психосоциальности субъекта. Приведены примеры функционирования трансперсональных конструктов в виде некоторых психокультур: восточной, западной, американской, славянской. Проводится мысль о том, что украинскому социуму ближе групповая, а не массовая парадигма, что украинскому базовому психотипу свойственны архетипические конструкты аграрной культуры со слабо развитой нормативной надстройкой.

SUMMARY

Superpersonal and transpersonal factors of social life, in part, intersubjective relations, first of all phenomena of psychosocial space, centroversion, societal psycho and informational metabolism have been clarified. The new in psychology concept “fractal” has been filled with the socioanalytical sense. It is stated that fractal is the gene of the psychosociality of a subject. The examples of the transpersonal constructs functioning as some psychocultures have been given, that is Eastern, Western, American, and Slavonic psychocultures. The thought has been presented that the group paradigm is much closer for the Ukrainian society than the mass paradigm, that the Ukrainian basic psychotype is being characterised by the archetypical constructs of an agrarian culture with the weak normative superstructure.

Література

1. Левин К. Разрешение социальных конфликтов. — СПб, 2000.
2. Федер Е. Фракталы. — Москва, 1991.
3. Нойманн Э. Происхождение и развитие сознания. — Москва; К., 1998.
4. Донченко О.А., Романенко Ю.В. Архетипи соціального життя і політика. — К., 2001.
5. Кемпински А. Экзистенциальная психиатрия. — Москва; СПб, 1998.
6. Аугустинавичуте А. Соционика. — СПб, 1998.

© Донченко О.А., Романенко Ю.В.

МЕНТАЛЬНІ І СОЦІАЛЬНІ ПАТЕРНИ КОЛЕКТИВНОГО НЕСВІДОМОГО

На зламі тисячоліть наше суспільство в черговий раз постає перед проблемою узагальнення досвіду минулої епохи. І вкотре ми ставимо собі запитання: що ж відбувається з нами як зі спільнотою, котра перебуває в єдиному часово-просторовому континуумі? Які помилки необхідно врахувати для того, щоб позбутися упередження, начебто ми приречені бути простими статистами історії, а не її активними співучасниками?

Минулі роки принесли надто гіркі плоди цього нерозуміння, однією з причин якого було неусвідомлення того, що зв'язок психіки соціального суб'єкта та індивіда набагато глибший і складніший, ніж це впливало дотепер із соціально-економічних теорій. На наш погляд, ця спільність виявляється через зумовлені менталітетом механізми взаємовпливу як на макрорівні (рівень соціуму), так і на мікрорівні (інтеріндивідному).

Об'єкт нашого дослідження — психіка спільноти — є водночас предметом розгляду таких гуманітарних дисциплін, як соціальна психологія, соціологія, філософія, загальна психологія.

Мета полягає у визначенні показників, що акумулюють у собі неусвідомлювані характеристики соціальної психіки і виражають глибинний, сутнісний зв'язок між двома суб'єктами: спільнотою та індивідом. Перший крок до виявлення таких показників — виділення у складі індивідуального та колективного несвідомого певних пластів, утворень, дослідження їх генезису, структури, функцій, механізму взаємодії тощо. Для вивчення закономірностей співіснування одиниці й загалу необхідно вийти за межі однієї певної дисципліни і водночас синтезувати напрацьоване у різних галузях знань.

Предметом дослідження є специфічні утворення колективного несвідомого, притаманні соціетальній та індивідній психіці, процес їх виникнення і взаємодії. У першому наближенні називатимемо ці структури **ментальним** та **соціальним патернами**. Зауважимо, що в англійській мові існує не лише іменник а pattern, що означає зразок, модель поведінки, але і

дієслово to pattern — діяти за зразком. Таким чином, цей термін має не тільки статичне, а й динамічне смислове наповнення, передає не лише певну структуру, а й сам процес, **механізм взаємодії елементів психіки**.

Поштовхом до заняття цією проблематикою стали, зокрема, праці К.Юнга, Г.Хофштеда, Д.Узнадзе та ін. По-перше, у працях К.Юнга уже йшлося про архетипові комплекси (у нашому дослідженні вони є складовою ментального патерну) як про певну закономірність регулярних повторень: “Ми можемо розрізнити *особисте* несвідоме, що охоплює всі здобутки особистого існування, і в тому числі забуте, витіснене, сприйняте під порогом свідомості, продумане і відчуте. Та поряд з цими особистими несвідомими змістами існують інші змісти, що виникають не з особистих надбань, а зі спадкової можливості психічного функціонування взагалі, саме зі спадкової структури мозку. Таким є міфологічні поєднання, мотиви й образи, які завжди і всюди можуть виникнути знову незалежно від історичної традиції чи міграції. Ці змісти я називаю *колективно-несвідомими*” [1, 461]. “Швидше за все, в них відтворюються ті сліди історії людських спільнот, які змогли завдяки повторюваності і узагальненню прояву трансформуватися у стійкі патерни трансособистісного і транскультурного значення” [2, 43].

По-друге, у своїх дослідженнях ми не могли оминати досягнень вітчизняних учених у галузі вивчення колективного несвідомого. В руслі вибраної теми особливий інтерес становлять праці О.Донченко. Вона розуміє **соціетальну психіку** як “інтегральне утворення, що включає в себе: усвідомлені, поки що неусвідомлені та принципово неусвідомлювані, тобто несвідомі, елементи життя соціуму” [2, 20]. Це, на її думку, своєрідний колективний словник історико-культурної спадковості суспільства. У всіх людей даного соціуму соціетальна психіка як неусвідомлювана структура виявляється згідно з одними і тими ж законами і по суті зводиться до сукупності цих законів.

Можна сказати, що інтегральний тип соціуму є одним з факторів, що імпліцитно чинять вплив, визначають не лише напрям, а й усю динаміку інтересуб’єктних стосунків. Відмінності у типах соціуму стають помітними тоді, коли людина потрапляє в інше етнічно-культурне оточення. Закономірності вияву інтегрального типу соціуму — це, зокрема, характер і спрямо-

ваність інтеріндивідних стосунків, які залежать від стійких соціетальних рис. Деякі з таких базових ознак можна, на думку О.Донченко, ефективно описувати за допомогою дихотомій Юнга. Це відомі чотири шкали: етика–логіка (в термінах Юнга “почуття–мислення”), сенсорика (відчуття) — інтуїція, екстраверсія — інтраверсія, раціональність — ірраціональність. Вона ж увела в інструментарій соціетальних досліджень ще дві дихотомічні властивості: інтернальність — екстернальність та екзекутивність — інтенціональність [2]. Перша дихотомія відображає, з одного боку, “спрямованість на себе з ясно вираженою відповідальністю за свої вчинки”, а з другого — “особисту безвідповідальність і залежність від інших”. Це “те, що Вебер називав етикою відповідальності”. Наявність у соціетального суб’єкта цієї етики називають інтернальністю, а її відсутність — екстернальністю. Друга ж — це більш сучасний варіант відомої з давньокитайської філософії ознаки чоловіче — жіноче (інь — янь) або **фемінінність — маскулінність** (західний варіант).

По-третє, у своїй розвідці ми опираємося на результати емпіричних досліджень, проведених нідерландським соціологом Г.Хофштедом у 50-ти країнах світу. Спостерігаючи за поведінкою працівників фірми, учений провів серію опитувань. Його висновок — особливості суспільного і економічного життя людей багато в чому залежать від **прихованих показників психіки спільноти**, таких як індивідуалізм — колективізм, маскулінність — фемінінність, індекс невротизації суспільства, а також показник владної дистанції [3]. Аналіз даних, отриманих після серії проведених опитувань, свідчить про те, що поведінка людини у групі залежить від багатьох неусвідомлюваних чинників колективної психіки, які виявляються сильнішими за корпоративні.

Через колективне несвідоме рівень *societas* проектується на індивідний рівень і при цьому не переходить у розряд **особистого несвідомого**, а існує як своєрідний прихований зв’язок одиниці й цілого. *Ми вважаємо, що певні механізми та структури колективного несвідомого визначають специфіку взаємостосунків як на макрорівні (інституційному, суспільному), так і на мікрорівні (міжіндивідні стосунки) та мезорівні (організації, малі групи тощо)*. Взаємовплив одиничного і

загального можна досліджувати як з боку індивіда, так і з боку спільноти (адже це два полюси одного цілого).

Спробуємо розпочати дослідження саме з рівня індивіда, розглядаючи інтеріндивідні стосунки як “елементарну клітину” цілісного організму — соціуму. На наш погляд, спільне у психіці етногрупи та індивіда найяскравіше виявляється у закономірностях інтеріндивідних стосунків, які можна вивчати: а) *крізь призму груп та організацій* (підтвердженням чого є, наприклад, результати, отримані Хофшtedом); б) *через рівень суспільства в цілому* (цей аспект добре висвітлений у працях О.Донченко).

Спільне в інтерсуб’єктних відносинах на макро-, мезо- та мікрорівнях імпліцитно зумовлює особливості розвитку тієї чи іншої країни, соціальні процеси в ній, зокрема, процес *інституціоналізації*, який відбувається через взаємовплив, через стосунки “індивід–спільнота”, які описував Т. Парсонс:

“1) суб’єкти дій (у теорії Парсонса — актори) з різноманітними ціннісними орієнтаціями опиняються в ситуаціях, де вони змушені вступати у *взаємодію*;

2) орієнтація суб’єктів на певні цінності є відбитком структури їхніх потреб і того, як ця структура змінилася внаслідок інтерналізації культурних зв’язків;

3) *норми* створюються тоді, коли відбувається пристосування орієнтацій в процесах *інтерації*, що включає прийняття, виконання, зміну рольових функцій;

4) такі норми виникають унаслідок *узгодження орієнтацій суб’єктів дій і суспільно визначених культурних зв’язків*;

5) ці норми, своєю чергою, регулюють наступну інтеракцію, що надає їй стабільності” [4, 25–26].

Таким чином, Парсонс передав специфіку перетворення *ціннісних орієнтацій*, які діють на рівні індивідів (*одичне*), у суспільно-нормативну сферу (*загальне*), тобто на рівень колективної психіки. Фактично вчений зобразив процес кристалізації жорстко фіксованих норм та їх подальшого впливу на суспільну психодинаміку.

Стійкі зразки поведінки, які тривалий час визначають єдність колективної психіки на макро-, мезо- та мікрорівнях, спрямовують процес інституціоналізації, що і відображає

специфіку суспільного розвитку. Тобто риси соціальної (спільнотної) психіки, які досліджувала О.Донченко, значною мірою задають характер навчально-виховних процесів у суспільстві, стосунків начальник — підлеглий на підприємстві, функціонування політичних партій і т. ін. Все це — мезорівень, власне рівень особливого як “зустрічі” одиничного і загального. Загальне — макрорівень колективної психіки — виражається через *інтегральний тип соціуму*, а саме: спосіб реагування колективного суб'єкта на “виклики історії” (за Тойнбі), на стосунки з іншими суб'єктами (О.Донченко).

Соціетальна психіка (societas — спільнота) має дві осі координат — часову і просторову. Інакше кажучи, її можна вивчати у двох аспектах: 1) *історико-генетичному*, коли відстежуються процеси становлення психіки деякої фіксованої спільноти, закладання та формування специфічних структур колективного несвідомого (а разом з тим виникнення культурно-психологічних відмінностей); 2) *культурно-психологічному*, коли вивчаються відмінності різних етногруп, котрі співіснують на різних територіях в одну епоху. Перший підхід переважно динамічний, другий — статичний. Культурно-психологічний аспект проблеми значною мірою висвітлений у праці О.Донченко “Соціетальна психіка” [2]. Отож відразу звернемося до першого аспекту.

Колективне несвідоме на зорі історії включало в себе тільки генетично задане, вроджене, те, що становить так званий *ментальний пласт*. Термін “ментальний” вибраний нами умовно, в робочому порядку. У даному випадку він не зовсім вдалий з огляду на свою неоднозначність. Проте ми зупинилися на ньому з двох причин. По-перше, тут підкреслюється різниця між *вітальним*, чисто біологічним рівнем психіки і *ментальним* як тим поверхом, що містить у концентрованому вигляді перші досвіди суспільності, суто людської поведінки. По-друге, охоплюється відмінність між тією частиною колективного несвідомого, яка передається переважно генетичним шляхом (*ментальне*), і тією, що успадковується через *суспільну практику* (цю частину ми позначаємо терміном “*соціальне*”). *Соціальний пласт* колективного несвідомого з'являється на етапі виділення індивіда з роду, коли зароджується Я на відміну від Ми. Феномен відчуження одиниці від загалу, суспільства від природи

та людини від власних сутнісних сил і здібностей бере свій початок саме тут. Разом з тим, цей феномен може свідчити про виникнення суперечності між первісним пластом архетипів етносу та наступним соціально-культурним нашаруванням (інакше кажучи, між ментальним та соціальним). По суті основна ідея нашого дослідження соціальної психіки полягає в тому, що у складі колективного несвідомого виділяються згадані вище два фундаментальних пласти і відстежуються механізми, динаміка їх взаємодії.

Колективне несвідоме, на відміну від свідомого, є своєрідним фундаментом, імпліцитною складовою соціальної психіки. Воно складається, як було показано вище, з ментального й соціального рівнів. Ментальне ж, у свою чергу, складається з кількох архетипових пластів, починаючи з *архетипів людства* і закінчуючи *архетипами етногрупи*.

Спробуємо проілюструвати деякі архетипні закономірності, властиві людству як такому. Очевидно, це мають бути найбільш ранні пласти колективного несвідомого. Використовуючи шкали “екстраверсія — інтраверсія”, “раціональність — ірраціональність”, “логіка — етика”, “сенсорика — інтуїція”, можна визначити гіпотетичний набір властивостей, притаманних первісному роду. Плем’я або рід, на наш погляд, мають інтравертне настановлення. Життєдіяльність роду спрямована на глибоке освоєння певної ділянки природного середовища, певної території, і лише після вичерпання ресурсів для існування первісна община розширює поле діяльності.

За наступною дихотомічною шкалою родоплемінну спільноту можна визначити як ірраціональну. Це пов’язано з тотальним характером життєдіяльності роду, коли спільнота перебувала у стані недиференційованої несуперечливої єдності з природою і космосом. Яскравим виявом цього є панування тут міфу як системи світобачення.

Щодо пари ознак логіка (мислення) — етика (почуття) первісний рід постає чимось подібним до сім’ї або сільської общини. Він живе скоріше почуттями, ніж логічним розрахунком, не створює нових “технологій”, крім тих, які знаходить готовими чи переймає у природи, а також не створює ніяких суспільних структур (структурується лише за природною, генетичною ознакою).

Декілька слів з приводу дихотомії ознак “сенсорика (відчуття) — інтуїція”. Здавалося б, первісному роду слід однозначно приписати сенсорність, адже така спільнота повністю занурена у чуттєво-предметну практику і не потребує теоретичного мислення, тісно пов’язаного з інтуїцією. Проте є підстави вважати, що первісний рід міг мати інтуїцію іншого типу, не пізнавальну, а так звану часову, процесуально-емпіричну. Можливо, з цим пов’язані такі феномени первісного життя, як синергетизм, коловий, нелінійний, “довісьовий” (за Ясперсом) час тощо. Очевидно, тут потрібні більш глибокі дослідження.

Отже, первісне людство мало спільний архетип прояву психічних особливостей, адже фактори, що їх спричиняли, були спільними для всіх. Такі кардинальні зрушення, як зміна клімату і перший поділ праці, спричинили початок диференціації, і, як наслідок, понад “базовою”, спільною основою почали формуватися наступні пласти колективного несвідомого : окремих рас, мовних груп, а згодом і етносів. Ці нашарування відбувалися поступово і мали природні (біологічні) фактори власного розвитку.

Ментальне (від терміна менталітет) — пласт колективного несвідомого, що утворився в епоху родового ладу. Механізми його формування — “природні”, безпосередні, спільні для всіх етногруп (архетип людства і т.ін.). У період, коли кожен етнос почав віддиференційовуватись, певні нашарування у ментальному ще не вступали у суперечності з уже утвореним пластом. Тобто архетипи людства і етносу (а також раси, мовної групи та інших проміжних форм) можна віднести до ментальної сфери.

У структурі колективного несвідомого, на наш погляд, можна виділити два “поверхи”: ментальний і “надбудований” над ним соціальний. Термін “соціальне несвідоме” перекликається з поняттям Е. Фрома “соціальний характер” [2, 20], а перший, нижчий “поверх” ми назвали, за аналогією з менталітетом, пластом колективного несвідомого, що є найбільш жорсткою і незмінною частиною колективної психіки. Ментальне споріднене з пралогічним мисленням, воно глибше занурене в колективне несвідоме, тоді як соціальне значною мірою молодше і більше усвідомлене. Розглянемо структуру колективної психіки в цілому (див. рис.).

Рис. Зв'язок ментального і соціального патернів із рівнями індивідної та колективної психіки

Соціальне несвідоме є підструктурою менталітету, яка впливає на формування соціального свідомого.

На наш погляд, найбільш змістовно визначив менталітет О. Колісник. Менталітет — масова невідрефлектована психіка спільнот і індивідів, яка існує у вигляді соціальних настанов, соціальних стереотипів, архетипів колективного несвідомого, що виявляються у відповідному світобаченні і світодіянні.

Ментальне відрізняється від соціального несвідомого періодом утворення, “закладання”; характером чинників, які їх формують; механізмами передачі, успадкування; особливостями взаємодії з колективним та індивідуальним свідомим (ментальне є в принципі неусвідомлюваною структурою, яка, на відміну від соціального, безпосередньо не пов’язана із сферою свідомого).

Перша суперечність у колективному несвідомому виникла тоді, коли Я виділилося із Ми і коли свідомі й неусвідомлювані інтереси певної правлячої верхівки почали суперечити природним інтересам усієї спільноти.

“Індивід, як і суспільство, не усвідомлює всепроникаючого впливу колективного несвідомого на свої настанови і поведінку, на панівний світогляд” [5, 26].

Без “піднесення” до суспільного усвідомлення певних пластів колективного несвідомого неможливо вийти із замкненого кола *дистресового досвіду* етносу [2]. Разом з тим це потребує соціальної самодіяльності індивідів на рівні всезагальності, наявності розвиненого *соцістального інтелекту*. На жаль, у нашому соціумі така самодіяльність існує переважно на рівні одиничного або має випадковий характер.

Як видно з рисунка, *ментальний патерн* пов’язаний зі сферою свідомого лише опосередковано, через *соціальний патерн*, і, отже, “працювати” з ним, безпосередньо впливати на нього соціум не може.

На наш погляд, менталітет у якості невідрефлектованої психіки відтворюється в індивіді, який у своїх зв’язках і стосунках актуалізує генетичний код свого етносу. Через міжіндивідну взаємодію можна вивчати особливості вияву ментального. Соціальне неусвідомлюване є своєрідним фільтром, тією призмою, крізь яку переломлюються енерго-інформаційні потоки між “колективним свідомим” і ментальним несвідомим.

“Коллективне свідоме” виявляється у таких формах суспільної свідомості, пов’язаних з відповідними каналами пізнання, як наука (логічний канал пізнання), мистецтво (образно-інтуїтивний), мораль (етичний), релігія (образно-етичний), міфологія (образний), буденна свідомість (сенсорний), філософська свідомість (образно-логічний), право (логічний) та ін. У ході розвитку ці форми суспільної свідомості поступово виділяються, диференціюються з первісного міфологічного світосприйняття.

Звертаючись до механізмів утворення соціального неусвідомлюваного, ми спостерігаємо, що норми, цінності, якими керується спільнота, поступово опускаються в глибини несвідомого, трансформуючись в атитюди та ін. Таким чином, виникають пласт психіки і відповідний динамічний комплекс соціальних настанов (соціальний патерн), зумовлений уже не родоплемінним досвідом первісної колективності (кристалізованим у ментальному), а утворений як результат “осаду типових переживань, отриманих у пізнішому досвіді”.

На сферу ментального “колективне свідоме” може впливати лише опосередковано — через соціальне несвідоме. Зворотний механізм впливу ментального на соціальне полягає у фільтрації саме того змісту соціальних патернів, який не суперечить змісту ментального. Функцію такого фільтра, на наш погляд, і виконує менталітет. Можна припустити, що під впливом архетипів дистресового досвіду цей регулятор дає збої, внаслідок чого порушується природна здатність ментального керувати динамікою соціального. Механізми психіки, які ми називатимемо ментальним та соціальним патернами, є “робочим інструментом” відповідно ментального і соціального комплексів психіки, свого роду *поведінковими алгоритмами*.

Соціальний патерн — це механізм накопичення і відтворення соціально значущих способів дій у структурі соціального несвідомого (як його функціональна, динамічна сторона). Аналогічно ментальний патерн — це механізм накопичення і відтворення соціально значущих способів дій у структурі ментального (неусвідомлюваного).

Дотепер ментальне (як протиположне соціальному) було предметом вивчення етнології та антропології. Прерогатива ж аналізу соціальної сфери належала психології та соціології. Такі

вчені, як Парсонс [6], П.Бурд'є [7] (соціологи), а також Д.Узнадзе [8], Сарджавеладзе [9] (психологи) дійшли висновку, що нормативний компонент суспільства виявляється у формі габітусу і соціальних настановлень тощо. Зокрема, Бурд'є відображає життя людей у соціальному світі, у якому вони спрямовують свої дії, розуміють і оцінюють світ за допомогою ментальних або когнітивних структур, набору схем, моделей, які дослідник визначає як габітус.

Отже, *габітус* — це певна диспозиція дій, способів відчуття, осмислення та оцінювання суб'єктом соціального світу, певна сукупність внутрішніх установок, що результують засвоєні знання і досвід, “втілені соціальні структури”. Він продукує (через відлиття у певні форми) соціальний світ і сам є продуктом соціального світу, задає принципи, за якими люди роблять вибір, обирають стратегії, якими користуються у світі соціальних відносин. Габітус формується колективною історією спільнот і при виявленні в індивідуальних діях демонструє особливості колективного досвіду певної спільноти [7].

Наше поняття соціального патерну включає не лише габітус як соціальні дії, але й комплекс психічного, що їх зумовлює.

Соціальний патерн виникає під впливом сформованої менталітетом моделі соціального життєустрою. Більш глибинний, ментальний комплекс психіки має свої особливості.

Ментальний патерн — це комплекс глибинно-психологічних регуляторів життя спільноти, зумовлених архетипами, спільними для людства, та етнічними архетипами. Як соціальні, так і ментальні патерни виявляються на рівні міжіндивідуальних стосунків та на рівні макросуспільних процесів.

Від соціального ментальний патерн відрізняється тим, що пов'язаний передусім із базовими, жорсткими властивостями соціетальної психіки (їх можна визначити за шкалами, запропонованими О.Донченко). Наповнення соціального патерну відбувається швидше, а ментального — набагато повільніше. Останній уже має сталі генетичні утворення, які виступають у ролі форми відносно соціального наповнення життя спільноти. Ментальне залишається імпліцитним упродовж усієї історії етноспільноти. Воно відображає специфіку інтерсуб'єктних зв'язків та рівень соціальної згурпованості ще в додержавному суспільстві.

Отже, ментальні патерни — особливі структури і механізми колективної психіки (а отже, й індивіда), що відображають взаємодію суб'єкта з оточуючим середовищем відповідно до соціетальних рис етноспільноти.

Вважаємо, що описаний вище взаємозв'язок компонентів колективного несвідомого дає підстави для таких висновків:

1) вивчати особливості колективного несвідомого етноспільноти можна і потрібно через механізми вияву ментальних закономірностей. Вони (особливості), на наш погляд, виявляються як відображення у поведінці суб'єктів комплексу психічних рис, притаманних тій чи іншій етноспільноті;

2) аналізуючи генезу виникнення норм і цінностей, можна також досліджувати процес взаємовпливу, взаємопереходу соціальних і ментальних чинників з рівня колективного несвідомого на рівень колективного свідомого;

3) розробка поняття соціетального інтелекту відкриє можливості для гармонізації взаємодії ментального і соціального шарів колективного несвідомого.

РЕЗЮМЕ

Выделены специфические пласты в составе коллективного бессознательного: ментальное и социальное. Начато исследование собственной структуры, функций и генезиса этих образований, их взаимодействия с иными структурами индивидуальной и коллективной психики. Для более полного раскрытия функционально-динамической стороны бессознательного введено понятие ментального и социального патернов как особенных механизмов взаимодействия элементов психики. Предлагается изучать скрытые факторы общественной психодинамики в историко-генетическом аспекте, а взаимовлияние индивида и сообщества — на микроуровне (через интериндивидуальное взаимодействие).

SUMMARY

The specific layers in the collective unconscious such as mental and social have been singled out. Their own structure, functions and genesis, their interaction and their relations with the rest of the individual and group structures of psycho have been exposed to the

investigation. The concepts of mental and social patterns as the special mechanisms of the psycho elements' interaction have been introduced in order to disclose the functional-dynamic side of the unconscious more fully. The proposal has been expressed to investigate the hidden factors of the social psychodynamics in the historical-genetic aspect, and common influence of an individual and a community on the micro level (that is through the interindividual interaction).

Література

1. *Юнг К.* Психологические типы. — Минск: Попурри, 1998.
2. *Донченко О.А.* Соціетальна психіка.— К.: Наук. думка, 1994.
3. *Hofstede G.* Cultures and Organizations. — London: Harper Collins Publishers, 1991.
4. *Войтович С.О.* Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 1998.
5. *Одайник В.* Психология политики. — СПб.: Ювента, 1996.
6. *Парсонс Т.* О структуре социального действия. — Москва: Академический проект, 2000.
7. *Бурдые П.* Социология политики.— Москва: Socio-Logos, 1993.
8. *Узнадзе Д.Н.* Психологические исследования. — Москва: Наука, 1966.
9. *Сарджавеладзе Н.И.* Личность и ее взаимодействие с социальной средой. — Тбилиси: Мецниереба, 1989.

© Карп'юк Л.А.

Н.В.Климчук

ВЗАЄМОДІЯ ПСИХООНТОЛОГІЧНОГО ТА ІДЕОЛОГІЧНОГО В КОНТЕКСТІ ІСНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ

Політичні організації (партії, громадсько-політичні об'єднання) і масові політичні рухи так міцно вросли у предмет вивчення політології та соціології, що розглядати суто психологічні аспекти їх формування та функціонування без урахування всього зробленого раніше у контексті цих наук видається справою нелегкою. Однак роль психології у вивченні та поясненні таких політичних та суспільних феноменів невпинно

зростає. Передусім тому, що дедалі чіткіше суспільство усвідомлює наявність питань, відповідь на які можна дати, не лише аналізуючи усвідомлені й чітко відартикульовані декларації та уявлення про те, як є і як має бути, але й через вивчення більш глибоких мотивів та потреб людини, її нерідко навіть від самої себе прихованих важелів поведінки. Світ глобалізується, а відтак стає все тіснішим, і взаємозв'язок усього з усім і кожного з кожним стає більш зримим і нерозривним. Взаємозалежність людей зростає, а це, безумовно, робить їх і менш захищеними і водночас більш впливовими з огляду на оточення.

Політична організація — це соціальна група, створення та функціонування якої ґрунтуються на природній соціальності людини і її політичності як вищому рівні соціальності, а також на комплексі базових та вищих потреб індивіда, які можуть бути реалізовані лише у спільній діяльності з іншими на політичному й суспільному рівнях та реалізація яких є метою існування даної соціальної групи.

Відштовхуючись від цього визначення, пропонуємо розглянути власне психологічний аспект існування феномена “політична організація”. Чим він відрізняється від суто соціологічного чи політологічного погляду на проблему? На нашу думку, головна різниця між підходами полягає у тому, на яке запитання намагається відповісти та чи інша наука, досліджуючи суспільний феномен. Так, соціологія прагне дати відповідь на запитання “Для чого?” і закладає в основу визначення політичної організації насамперед перелік її функцій та призначень. Політологія ж намагається відповісти якомога повніше на запитання “Яка?” і робить спробу пояснити, якою є чи може бути дана суспільна структура, з яких підструктур складається, чим різняться між собою політичні організації. Це не означає, що інтереси цих наук є дуже вузько спрямованими і не перетинаються у вивченні означених феноменів. Однак саме ці запитання видаються пріоритетними. А які ж запитання є основоположними у розгляді політичних організацій та рухів психологією? Виходячи із запропонованого нами визначення — це “Як?” і “Чому?": як і чому з'являється, функціонує, розвивається чи занепадає, об'єднується або ворогує з подібними собі, розпадається, відмирає, як реалізовує свої цілі [1]. При цьому, безумовно, було б неправильно стверджувати, що тільки

психологія намагається відповісти на ці запитання. В такому напрямку рухаються всі суспільні науки, і кожна дає свою відповідь, послуговуючись власним методологічним апаратом. Однак для психології вони є запитаннями першої ваги, і саме від неї очікуються якомога чіткіші відповіді, оскільки вони можуть не лише пояснити динаміку функціонування цих утворень і забезпечити умови для прогнозування їх майбутнього у контексті суспільства, але й дати важливі рекомендації щодо вдосконалення їх конструктивного потенціалу, впливу на суспільні процеси, розвитку і підвищення рівня їхньої взаємодії. І все це базується на вивченні та подальшому врахуванні психологічного потенціалу політичних організацій та їхніх членів.

Спробуємо витлумачити цей феномен з огляду на те, як, на основі чого він виникає, розвивається, функціонує. Що у природі самої людини є фундаментом політичної організації, до якої вона входить? Результати досліджень у царині соціальної психології свідчать на користь насамперед природних потреб окремого індивіда як основоположних факторів, того, що він не просто існує в оточенні собі подібних, але й взаємодіє, кооперується і співпрацює з ними для задоволення цих потреб.

Науковці, котрі працюють у царині психології політики, одностайно розглядають потреби як головну рушійну силу політичної поведінки індивідів, одним з різновидів якої і є створення політичних організацій та участь у масових політичних рухах. Великою мірою потреби становлять основу соціальності як окремого компонента психологічної структури особистості.

Ще з часів Аристотеля йдеться не лише про соціальність, а й про політичність людської істоти як про притаманну їй від природи властивість [2]. Оскільки таке припущення безпосередньо стосується розуміння політичної організації та її походження в суспільстві в цілому, доцільно хоч би коротко розглянути соціальність і політичність як споріднені психологічні феномени індивідуальної психіки. Окремі науковці вважають за потрібне розмежовувати ці поняття і розглядати як два незалежних утворення. При цьому суть соціальності зводиться до сприймання, розуміння та реалізації взаємозв'язків особистості із соціумом, тоді як політичність — до здатності людини сприймати і засвоювати політику, реагувати на її вияви, виробляти адекватну лінію поведінки [2].

На нашу думку, взаємозв'язок соціальності та політичності значно складніший і тісніший, ніж це видається на перший погляд. Політичність сприймається як соціальність, що перейшла через стадію повного усвідомлення людиною своєї взаємозалежності із суспільством, а також своїх потреб і здатності не залишатися лише об'єктом його впливу, а бути повноцінним його суб'єктом. Більше того, політичність виводить людину за межі її найближчого оточення, котре може задовольнити вияви і запити самої лише природної соціальності індивіда і дати все необхідне для задоволення передусім базових потреб, але при цьому не дає їй відчуття належності до більшої спільноти, про яке йтиметься далі. Інакше кажучи, для того щоб притаманна від природи людині політичність “запрацювала”, існує потреба у повнішому усвідомленні себе, свого місця у світі і своєї суб'єктності. Тобто *політичність — це соціальність, котра поширюється на діяльність і запити значно більшого масштабу і наділяє особистість не тільки усвідомленою, але й осмисленою суб'єктністю*. Вона зумовлює цілеспрямований пошук однодумців, людей з подібними запитами, потребами, поглядами на те, як їх реалізувати, бажанням впливати на реальність для її вдосконалення на користь не лише собі, а й інших, зокрема й тих, хто не володіє політичністю на такому рівні, але може об'єктивно потребувати таких суспільних змін.

У формуванні та функціонуванні політичної організації чи руху одним з найважливіших є ідеологічний аспект. Ідеологія ще тісніше, ніж політична партія, адаптована у якості предмета інтересу та дослідження іншими суспільними науками, зокрема філософією та політологією. З погляду деяких учених, ідеологія існує в дуже рафінованому вигляді як основа діяльності чисельно вельми обмеженої частини суспільства. Цей погляд підтверджується емпіричними даними, згідно з якими надзвичайно мала частка населення оперує основними термінами ідеологій. Здебільшого громадяни, причому в різних країнах, мають значні труднощі з ідентифікацією навіть найпоширеніших ідеологій, плутаються в поняттях і називають себе “демократами” або “консерваторами”, маючи дуже приблизне уявлення про різницю між представниками цих суттєво відмінних політичних таборів [3; 4].

Участь у політичних організаціях — значно поширеніше явище порівняно із залученістю до котроїсь з ідеологій. Однак поява політичної організації неминуче пов'язана з ідеологією як з комплексом ідей, для яких характерними є: всеохопність (ідеї з глобальних питань, таких як місце людини у всесвіті, стосунки з Богом, історією чи іншою надлюдською силою, найвищими цілями держави, основами людської природи тощо), переконливість (тобто має доволі довгу історію і впливає на формування поглядів та діяльності багатьох людей), поширеність (має багато послідовників) та інтенсивність (користується великою відданістю з боку послідовників і має значний вплив на політичні погляди та діяльність) [3; 5].

Отже, категорично стверджувати, що ідеологія існує тільки у “високих” кабінетах політиків або в університетських аудиторіях, де визнані фахівці передають її майбутнім фахівцям, було б не зовсім справедливо. Таке твердження хибувало б принаймні відсутністю пояснення історичних випадків масових виступів на користь певної ідеології, хай навіть витлумаченої масам найпростішим способом. Саме лише тлумачення не може створити прецедент свідомої самопожертви. Ідеї повинні мати достатнє емоційне підтвердження, котре великою мірою залежить від психологічної готовності до їх сприймання. У багатьох випадках така психологічна готовність ґрунтується саме на попередній адаптації, привласненні цих ідей, котрі можуть бути впізнаними у контексті окремої ідеології. Зрештою, власний комплекс ідей та уявлень, що має всі зазначені вище ознаки ідеології, є в кожній людині. Він може бути не зовсім чітким і структурованим, може мати певні логічні розбіжності, вирізнятися цілковитою відсутністю політичних, політологічних понять та категорій, однак заперечити його існування неможливо. Крім того, один з основних інтелектуальних компонентів ідеології — цінності, як загальнолюдської категорії, обов'язкової умови для розуміння не тільки окремого індивіда, а й групових утворень аж до рівня суспільства. Принаймні категорія цінностей слугує тією ланкою, яка пов'язує психологію та ідеологію і дає змогу одній розглядати іншу в якості не тільки продукту людського розуму, створеного на рівні “Его” та “Суперего”, а й повноцінного, психологічно зумовленого явища, котре може

виявляться на всіх рівнях функціонування індивідуальної та групової психіки.

Виникнення ідеології є однією із суспільних і політичних передумов виникнення об'єднань громадян, котрі поділяють певну ідеологію. Вони переживають її як близький для себе комплекс ідей та уявлень про цінності, ідеальну державу, шляхи і засоби досягнення цього ідеалу на практиці і, зрештою, докладають певних зусиль до того, щоб втілити його в життя. Прихильники певної ідеології починають гуртуватися з цією метою і реалізують свою соціальність, політичність і суб'єктність у взаємодії з однодумцями.

Саме на ґрунті кількох основних ідеологій і почали створюватися перші, а за ними й наступні соціально-політичні за напрямом своєї діяльності групи, котрі мали на меті реалізацію інтересів (а це дуже широке поняття, котре у своєму психологічному аспекті поєднує і потреби, і погляди, і соціальні уявлення, і соціальні стереотипи та ін.) певних груп населення і з часом зайняли в суспільстві нішу політичних організацій. Російський психолог О.І.Юр'єв вважає, що люди об'єднуються в політичні організації, не тільки керуючись спільністю поглядів, потреб та інтересів, не тільки на ґрунті природної потреби індивіда взаємодіяти з іншими і реалізовувати себе у цій взаємодії, а й завдяки спільності психологічних ознак особистості. Тобто політичні організації гуртують навколо себе людей, споріднених за психологічним типом (цит. за [2]). Відтак можна сказати, що наявність споріднених психологічних типів людей у суспільстві також зумовлює потребу у створенні організацій, де б вони змогли заручитися підтримкою одне одного, дійти згоди і визначити ті цілі, котрі є суттєвими саме для них у контексті розвитку та функціонування даного суспільства.

Виходячи з тези про неминучу присутність ідеологічного аспекту при створенні політичної партії, спробуємо розглянути й ідеологію як психологічний феномен.

Людина, котра дотримується певної ідеології, пов'язує з нею досить сильні переживання, тобто вона вельми серйозно переживає з приводу істинності комплексу власних поглядів. Одне з визначень ідеології, запропоноване американськими вченими-психологами, є таким: *ідеологія — це комплекс взаємопов'язаних поглядів та переконань про хороше і погане*

стосовно людей, політики, релігії та інших галузей людської діяльності, які індивід поділяє з певною референтною групою і з приводу якої має емоційні переживання [6]. Американський учений Сільван Томкінс, котрий величезну увагу приділяв саме проблемам ідеології, визначає її як *“будь-який організований комплекс ідей, щодо яких індивід є чітко налаштованим і емоційно заангажованим водночас і щодо яких він має найменшу впевненість”* [6; 7]. До цього можна було б додати, що хоча характерні ідеї, які входять до складу ідеології, можуть виглядати як безумовні істини для індивіда, ідеології стосуються переважно тих галузей, щодо яких індивід переживає очевидну невпевненість. Насправді причиною деяких з цих емоційних пристрастей, поряд з дотриманням певних ідеологічних поглядів, можуть бути неусвідомлені невпевненість і замішання.

Не існує загальної узгодженості між тим, що входить в ідеологію, і тим, які функції виконує ідеологія в житті людей. Ідеологія набуває різних визначень у кожній соціальній дисципліні. Наприклад, соціологія робить наголос на організованих групах, котрі дотримуються певних переконань, а психологія — на вивченні організації цих переконань у свідомості індивіда. Обидві науки розглядають ідеологію як соціальне утворення, що належить до переконань, які поділяє і яких дотримується певна група людей. [3; 4] На думку Рокіча, ідеологія — це організований набір переконань і поглядів (релігійних, політичних або філософських за своєю природою), котрі є більш чи менш інституціоналізованими і поділяються іншими людьми, а також походять від зовнішнього авторитету. Важливим аспектом визначення Рокіча, на якому наголошує і Томкінс, є те, що ідеологія не зводиться тільки до політичних ідей, а включає й інші сфери спільного занепокоєння [6; 7]. Однією з найважливіших сфер, де люди схильні вкладати у свої думки й переконання багато пристрастей та емоцій і які є найскладнішими для будь-якого верифікованого втручання, є релігія. Важлива психологічна взаємодія невпевненості та пристрасного відстоювання, котра пов'язується насамперед з релігійною ідеологією, була продемонстрована Фестінгером, Райкеном та Шахтером. Релігійна група, що вивчалася цими науковцями, — сікери (ті, хто пристрасно шукає) пережила величезне розчарування через те, що не здійснилося її передбачення. Проте замість того щоб втратити

віру в секту, багато хто з її членів з подвійними зусиллями взявся проповідувати від імені групи.

Американські політичні психологи свого часу зробили спробу психологічного аналізу двох домінуючих у суспільстві ідеологій — консерватизму та лібералізму. У 80-х роках ХХ ст. позиції людини з ліберальними поглядами могли досить легко піддаватися каталогізації. Вона в цілому приймає зміни і експериментування у суспільстві, наполягає на скороченні озброєнь в інших країнах та всіх витрат на оборону, схвалює програми соціальної інтеграції і вважає, що програми з велфєру мають краще фінансуватися. Ліберал підтримує профспілки, жорсткий контроль за індустріальними відходами, прогресивні податки з доходів, виступає за організацію денних виховних дитячих закладів для дітей матерів, які працюють, і схиляється до лібералізації законів про розлучення та аборти. Разом з тим одним з питань, використаних у виборчій кампанії ліберала Джона Кеннеді було посилення військової підготовки. Він приміром, зробив закид на адресу адміністрації Ейзенхауєра з приводу того, що вона допустила “ракетний розрив” між Радянським Союзом та Сполученими Штатами.

Психологи минулого наголошували, що лібералізм–консерватизм є важливою структурою поглядів (Берд; Мерфі та Ньюкоум). Для вимірювання правих та лівих тенденцій у поглядах існувало кілька шкал, але жодна з них не сприймалася як відповідний методологічний інструмент. Англійський психолог Ганс Айзенк використовував існуючі шкали поглядів, як і власні та складені своїми студентами висловлювання, для вивчення радикальних та консервативних поглядів. Результати його досліджень мали певною мірою суперечливий характер. Так, у шкалі атитюдів Айзенка радикальну позицію виражають твердження:

Має бути заборонена приватна власність і запровадженний повний соціалізм .

Чоловіки й жінки мають право перевірити, чи підходять вони одне одному сексуально, ще перед одруженням (до прикладу, у громадянському шлюбі).

Наше ставлення до злочинців є занадто суворим; ми повинні спробувати перевиховати їх, а не карати.

Консервативні атитюди були представлені у дослідженні Айзенка твердженнями на зразок:

Виробництво і торгівля мають бути вільними від втручання уряду.

“Моя країна права чи неправа” є висловлюванням, котре виражає єдино прийнятне ставлення.

Ми повинні без жодного сумніву ставитися до того, що церква є нашим єдиним вчителем.

Безумовно, можна виявити радикальні погляди через погодження з радикальними і непогодження з консервативними висловлюваннями і так само з належністю до консерватизму. Чи мають щось спільне погляди людини на приватну власність, рівень дозволеності у питаннях ставлення до злочинців, патріотизму, вільної торгівлі та конвенційних релігій? За Айзенком, — так, мають і об’єднуються у кластери атитюдів, які, у свою чергу, становлять основу ліберальної, консервативної чи радикальної ідеології. Айзенк підтримував думку про те, що *ці погляди не можуть виникати в повній ізоляції і тісно пов’язані з іншими поглядами певного типу, патерну чи структури. Дійсно, саме існування партій та політичних ярликів передбачає існування поглядів; сказати, що особистість є соціалістом чи консерватором, означає, що вона не тільки є носієм окремого погляду на одну окрему проблему, а швидше її погляди і думки відносно значної кількості різних питань формують певний патерн* [6].

Хоча поняття “ліберальний” і “консервативний” є загальноживаними в політичному словнику освічених людей, існують певні проблеми щодо їх цінності за спроможністю щось пояснювати. По-перше, багато менш освічених людей не думають про себе цими термінами і, крім того, існують свідчення конфлікту в узгодженості ліберальних чи консервативних ідей у свідомості багатьох членів суспільства, зокрема там, де ці ідеї становлять основу політичного життя і мають велике значення для тих, хто голосує під час виборів. Можливо, важливішою є складність визначення “ліберального” і “консервативного”. Одним із напрямків такого визначення є розгляд їх у термінах сприймання змін, як це свого часу зробив Чарльз Берд у його “Соціальної психології”.

Альтернативи ідеям класифікації ідеологій в континуумі ліва — права чи ліберальна — консервативна є дуже численними. Вони включають, зокрема, позицію Керлінгера відносно того, що ліберальне й консервативне є незалежними вимірами, двофакторну тезу Айзенка, тезу Рокіча про дві цінності і теорію полярності Томкінса. Ми зосередимо увагу на теорії Томкінса, яка ґрунтується не на ліберальній і консервативній, а на нормативній та гуманістичній ідеологіях.

Філософ і психолог Сільван Томкінс розпочав дискусію навколо нової теорії лівого і правого як основних вимірів ідеології. За його головним визначенням, ідеологія є “будь-яким організованим комплексом ідей, щодо яких люди водночас і чітко визначені, і пристрасні і в яких вони менш за все впевнені” [6; 7; 8].

Ліва і права тенденції є у багатьох сферах людського існування, окрім політики. В політиці ми можемо цитувати переважно авторів чи засновників тих або інших комплексів ідей. Хоча думка автора не вважається “ідеологією” доти, доки не матиме визнаної кількості прихильників. Існує багато сфер ідеології і поза політикою: релігія, школи літературної критики, наукова теорія виховання тощо. Томкінс доводить, що в кожній із цих сфер можна ідентифікувати правий — лівий вимір чи поляризацію. Приклади з двох відмінних сфер — філософії та теорії виховання — ілюструють цю полярність.

Правостороння філософія науки, за Томкінсом, наголошує на реальності і фактах, які існують “десь там” і мають бути відкриті. Теоретизувань і довільних висновків потрібно уникати, теорія не повинна втрачати зв’язок з відомими феноменами. За контрастом емпіризація лівосторонньої науки знаходиться в галузі творчості та ігрової природи наукового дослідження. Прикладом є думка Ейнштейна, що фізичні концепти є вільними витворами людського розуму і не обов’язково детермінують із зовнішнім світом.

В ідеології виховання помітна поляризація між любов’ю до дитини і контролем за нею. Справа — кальвіністська теза про привчання дитини до жорстких стандартів моралі та поведінки, зліва — протилежна думка про первинну доброту дітей, до яких потрібно завжди ставитися з ніжністю, любов’ю і повагою. І Стендлер і Бронфен-Бреннер засвідчували регулярні перепади в

часі відносної популярності цих двох типів соціалізації — ліво- і правосторонньої, якщо користуватися термінами Томкінса.

Томкінс дав перелік з десяти тверджень, у яких ліве і праве розрізняються в цілому, наприклад:

“Людина є “річчю в собі” (ліве) проти “людина не є “річчю в собі”: цінне існує незалежно від людини” (праве).

“Тотожність реального і цінного”. Ліві, котрі розглядають індивіда як найцінніший феномен, наполягають на тому, що особистість також є найреальнішою сутністю. За контрастом, праві розглядають ідеї Платона (універсальна форма, сутність) як найцінніший феномен, а також як “сутність найвищої реальності”, порівняно з якою, за Платоном, і людина, і природа є жалюгідними копіями.

“Цінності — це те, чого хоче людина”, на протиположності до твердження “цінності існують незалежно від людини”. Для лівих цінністю є бажання людини, так би мовити, її почуття. Для правих цінності не залежать від людини, і тому люди можуть хотіти або не хотіти добра, правди і краси”.

Четверта контрверсія стосується ролі задоволення у людському житті. Ліві стверджують, що *“людина повинна задовольняти і максимізувати свої потяги і почуття”*, а праві — що *“людина повинна керуватися нормами, які, у свою чергу, модулюють її потяги і почуття”*.

Отже, схема Томкінса дає деякі критерії класифікації ідеології як лівої і правої. Термінологія, якій він віддає перевагу, наголошує на загальнолюдських цінностях як на основі класифікації: гуманістична та нормативна ідеології. Для гуманістичної ідеології центральними є бажання і досвід людини, норми і правила, ідеальні способи дії. Такий напрям концептуалізації ідеології також допомагає зрозуміти, чому одні люди прихильно ставляться до лівих ідей, другі — до правих, а треті належать до “середняків”.

Ганс Айзенк вважав, що політична ідеологія вибудовується вздовж лівого — правого континууму. Цей вимір він позначив літерою R (для радикалізму) як крайню точку ідеологічної шкали, від якої здійснюється рух від радикалізму до консерватизму. У праці 50-х років ХХ ст. Айзенк відшукав різницю в радикалізмі англійських політичних партій і груп в очікуваній послідовності, в якій фашисти займали найвищу

позицію за радикалізмом, з невеликим відривом за ними йшли комуністи. Така модель в цілому була очікуваною і не занадто суперечливою. Аспектом праці Айзенка, який призвів до суперечностей, було відкриття великих подібностей між фашистами й комуністами.

Протягом кількох років вважалося, що люди, які сповідують екстремальні політичні погляди, однакові у своїй схильності до сильного авторитету, віри в одну правду і нездатності розрізняти відтінки сірого в політиці. Було продемонстровано, що екстремальні консерватори є авторитарними. Однак Айзенк віддає перевагу “теорії екстремізму”, як називав її Седаніус, за якою і ліві, і праві мають бути авторитарними. Звичайно, комуністи і нацисти різняться показниками радикалізму, але, згідно з Айзенком, вони однакові за своєю жорсткістю.

Жорсткість і м'якість — терміни Уільяма Джеймса, якими він називав протилежні філософські темпераменти, що зумовлюють різні системи поглядів. Джеймс склав перелік рис цих двох типів, а саме:

М'який	Жорсткий
Раціоналістичний	Емпірик
(що діє згідно з “принципами”)	(що діє відповідно до “фактів”)
Інтелектуальний	Чуттєвий
Ідеалістичний	Матеріалістичний
Оптимістичний	Песимістичний
Релігійний	Невіруючий
Вольовий	Фаталістичний
Моністичний	Плюралістичний
Догматичний	Скептичний

За тестом Айзенка, жорстка особистість віддає перевагу вищій мірі покарання, реформі розлучень, жорстокому покаранню злочинців і т.ін. Його опонент відвідує церкву по неділях, віддає перевагу пацифізму і віри в Бога. Айзенк описав цю дихотомію так: з одного боку, маємо практичну матеріалістичну екстравертовану особу, яка спілкується з оточенням за допомогою сили (солдат) або маніпуляції (науковець). З другого, маємо теоретичну, ідеалістичну інтровертовану особу, яка вирішує проблеми через розмірковування (філософ) або віру (священик). На

практично-ідеалістичній дихотомії цей фактор також виглядає тісно пов'язаним з темпераментальними чинниками. Практичні погляди — джеймсівська “жорстка” людина, екстраверт; теоретичний підхід належить “м'якому” інтроверту.

Айзенк проводив паралелі між жорсткістю (Т-вимір) і авторитарно-демократичною ідеологією. Він підкреслював, що авторитарні представники часто пишаються більшою практичною цінністю диктаторських режимів, дивлячись згори на занадто велике надання ваги у демократіях теоретичним проблемам, проблемам законності та релігійним питанням і розмірковуванням. Сам термін “реальна політика” від початку мав виражати політичну поведінку, не обтяжену заувагами теоретичного, філософського чи етико-релігійного характеру. Згідно з Айзенком, комбінація радикалізму й жорсткості детермінує політичні преференції індивіда. Використовуючи обидва виміри, можна краще зрозуміти психологічну спільність людей з глибокими відмінностями у політичних переконаннях.

Інтерес Айзенка стосувався передусім теорії особистості. Він довго вважав одним з найважливіших вимірів особистості інтроверсію-екстраверсію. Зв'язок між особистістю та ідеологією Айзенк вбачав у тому, що інтроверсія-екстраверсія (особистість) є основою політичної жорсткості (ідеологія). Жорсткість чи м'якість, на його думку, є настановчим виміром у тому ж сенсі, що й радикалізм-консерватизм. Швидше Т (жорсткість) є відбитком особистісного виміру екстраверсії-інтроверсії. Якщо R-фактор, з погляду Айзенка, можна цілком справедливо назвати головною характеристикою соціальних поглядів і настанов, то Т-фактор мав зовсім інший характер. Він виник як проекція на сферу соціальних поглядів, певних фундаментальних рис особистості у тому сенсі, що соціальні погляди особистості (радикальні, консервативні чи центристські) потребують вираження у термінах фундаментальних змінних особистості, які наближаються до Т-фактора.

Значення теорії Айзенка для теорії політичної особистості є очевидним. І праві, і ліві екстремісти вирізняються жорсткістю, віддаючи перевагу жорсткому ставленню до політичних суперників, автаназії, легшій можливості розлучення і т.ін. Це та характеристика, яка приводить представників обох екстремальних напрямів до авторитаризму. Вони не тільки дотримуються

однаково жорстких поглядів. Ці погляди самі по собі відбивають їх спільну екстраверсію, що становить їх основу. Наша біологічна конституція робить нас схильними до політичної поміркованості чи до політичного екстремізму будь-якого типу. І обрання нами лівої чи правої ідеології вже залежить від простих навчальних процесів і переважно від тих впливів значущих інших, яких ми зазнаємо від зовнішнього світу [4; 9].

Проблема, котра виникає при глибшому розгляді цієї схеми, полягає в тому, що вона виглядає неоднаково справедливою у контексті фактів. Політичні психологи мали труднощі у відшукуванні справжніх носіїв екстремальних течій під час проведення тестів. Але, крім того, існує і багато пізніших свідчень того, що теорія не є ідеальною. У цьому контексті досить перспективною виглядає теорія ідеологічних скриптів Сільвана Томкінса. У ній гуманістичні й нормативні особистості вважаються по-різному прихильними до правої та лівої ідеологій.

Жодна з відомих спроб визначити особистість за ідеологією не є досконалою. Справедливим, однак, є те, що більшість наших політичних преференцій зазнає впливу однолітків, батьків, генераційної когорти, але на рівні ідеї домінує припущення, що для ідеологічної належності важливою є особистісна основа.

Теорія полярності Томкінса виникла наприкінці 80-х років ХХ ст. Розвинувши свою теорію особистості, що ґрунтується на ролі позитивних і негативних емоцій чи почуттів у житті особистості, він зробив її частиною більш загальної теорії скриптів. Оскільки віднедавна знову виник інтерес до емоційної сторони людської природи, теорії Томкінса нині привертають додаткову увагу.

Спочатку ця теорія сприймалася як структура ідеології у західній думці і теорія стосунків між ідеологією та особистістю. Простежувалася постійна полярність між гуманістичною й нормативною орієнтаціями, між лівим і правим у таких різних галузях, як теологія, метафізика, основи математики, теорія естетики, політична теорія, епістемологія, теорія сприймання, теорія цінності, теорія виховання, теорія психотерапії і теорії особистості й тестування особистості. Ця полярність спочатку виникла у грецькій філософії між Протагором, котрий наполягав на тому, що людина є мірою всього, і Платоном, що стояв на

позиціях первинності матерії. Західна думка складалася із серії детальних роздумів щодо конфлікту між концепцією людини як виміру реальності і цінністю проти людини й природи як однаково нереальних і позбавлених ціни порівняно із сутністю, що існує незалежно від простору й часу. Така полярність репрезентує ідеалізацію людини, позитивну ідеалізацію в гуманістичній ідеології і негативну — в нормативній. Людина в західній цивілізації мала схильність до самозвеличення, позитивного чи негативного. Томкінс вважав, що індивід резонує до будь-якої організованої ідеології завдяки *ідеоафективному стану*, або, як він його назвав, *скрипту*, котрий є комплексом почуттів та ідей почуттів і організований значно менш жорстко, ніж будь-яка високоорганізована ідеологія. Скрипт, або ідеоафективний стан, був результуючою систематичних відмінностей у впливах соціалізації, коли праві більше піддавалися каральним заходам, а ліві були соціалізовані за допомогою заохочення. Сілван Томкінс окреслив систематичну програму диференційованої соціалізації, що складалася з дев'яти первинних впливів, які разом продукували ідеоафективний стан, що схиляв індивіда по-різному резонувати до ідеології.

Теорія полярності поєднує розуміння ідеологій, яке може сформуватися навколо лівого-правого континууму в будь-якому суспільстві, з гіпотезою про особистостей, що віддають перевагу ідеології у межах цього континууму. Ці ліві-праві особистісні відмінності, спочатку названі ідеоафективними станами, а тепер — просто скриптами, можуть бути описані термінами характерних почуттів (емоційних відповідей), на яких робився акцент в часи ранньої соціалізації. Люди з лівими скриптами виражають позитивні впливи (захоплення, радість, здивування) і є більш сприйнятливими до них. За Томкінсом, дистрес і сором — це негативні почуття, які часто переживає людина лівого спрямування. Особистості з правими скриптами висловлюють і швидше реагують на негативні емоції (огида, злість, незадоволення). Таким чином, теорія полярності досить чітко розділяє особистісні відмінності спочатку в демонстрації емоцій і реагуванні на емоції між ліво- і правоорієнтованими особистостями. Томкінс також обґрунтовував те, які саме види соціалізації використовуються батьками для того, щоб створити ліві і праві скрипти у своїх дітей. Відмінності в соціалізації, які впливають

на ліві-праві ідеологічні скрипти, були описані Томкінсом досить детально. По суті, праве виховання зорієнтоване на навчання і спрямування дитини на детерміновані шляхи. Поведінка дитини має оцінюватися за визначеними стандартами чи нормами, звідси назва “нормативна соціалізація”. Головна мета при цьому — примусити дитину дотримуватися зовнішніх стандартів й ігнорувати або заперечувати задоволення від власних почуттів. Таким чином, нормативна соціалізація навчає *заперечення валідності власних почуттів*.

Гуманістичну соціалізацію як альтернативу вихованню, яке продукує ліві скрипти, можна вважати вихованням, що спрямоване на дитину. Орієнтація гуманістичних батьків абсолютно відрізняється від орієнтації нормативних батьків. Для перших почуття і бажання дитини є центральними і її зростання розглядається як таке, що майже спонтанно відбувається зсередини дитини. Почуття й чутливість при цьому треба плекати, а не заперечувати. Одним з найкращих провідників для прийняття рішень дитиною є її власні почуття. Звичайно, існує багато змішаних стилів, які продукують варіюючі центристські скрипти. Один з батьків може вірити в конформність соціальних норм, а інший — заохочувати самовияви дитини. Виміри й результати цих різних типів виховання можна реалізувати через застосування шкали полярності.

Томкінс, як уже зазначалося, створив шкалу полярності як інструмент полярного вибору (нормативні/гуманістичні) у деяких ідеологічних сферах. Наприклад: у політичній сфері — “проблемою демократії є те що вона надто часто репрезентує волю людей” (нормативне), “проблемою демократії є те, що вона надто рідко репрезентує волю людей” (гуманістичне), у сфері виховання — “дітей слід привчати підкорятися, і це є правильним навіть тоді, коли вони не завжди цього хочуть” (нормативне), “дітей слід заохочувати до самовираження, навіть якщо батькам це не завжди подобається” (гуманістичне), у сфері переконань — “людина від початку є хорошою” (гуманістичне), “людина від початку є злою” (нормативне).

Скрипти, вивчені й інкорпоровані підростаючою особистістю дитини, продукують різні емоційні реакції на людей і ситуації [8]. Людина, соціалізована лівими батьками, реагуватиме більш позитивно на ліберальні, аніж на консервативні ідеї в

політиці, мистецтві та релігії. Цю більшу відповідь на рівні почуттів Томкінс називає *ідеоафективним резонансом*. Подібний концепт “рецептивність” був запропонований Левінзоном. Це саме той резонанс між скриптом та ідеологією, який є основою для створення зв’язків між особистістю та ідеологією. Безумовно, ідеоафективний резонанс є лише одним з багатьох факторів, які впливають на ідеологічний вибір; ідентифікація з батьківськими цінностями, вплив ровесників, соціальний клас, професійні цінності і досвід є серед інших важливих детермінант вибору партії чи ідеології. Якщо скрипт, батьки й однолітки спрямовані до однієї ідеологічної позиції, тоді ідеологія адаптується відносно безконфліктно. Однак, якщо зовнішні тиски ведуть до ідеологічного вибору, який не збігається з емоційним скриптингом людини, вона переживе значний конфлікт. Проте деякі автори вважають, що ліві переживають більше конфліктів та амбівалентності, ніж праві. Ця важлива здатність враховується в літературі з приводу поведінкових відмінностей лівої і правої ідеологій.

З викладеного вище можна зробити висновок про те, що феномен ідеологічного в контексті створення та функціонування політичної партії та суспільства потребує більш глибокого вивчення з погляду психології. Зародження і вияви ідеологічного пов’язані з набагато глибіннішими психологічними пластами, ніж вважалось досі. Функціонування окремих конгломератів ідей на рівні масової свідомості наводить на думку, що вона постійно перебуває у процесі пошуку ідеологічної основи повсякденного буття як на рівні окремого індивіда, так і на рівні політичної організації та суспільства в цілому. Це вимагає пошуку нових ефективних шляхів вивчення та емпіричного дослідження психологічних аспектів цього явища.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена психологическим аспектам формирования и функционирования политической идеологии как одной из важнейших предпосылок возникновения и функционирования политической партии. Проанализированы основные зарубежные психологические подходы к изучению идеологии. Выдвинута гипотеза о глубинных психологических аспектах возникновения и функционирования идеологий. Отдельное внимание уделяется

необходимости интерпретации понятия “идеология” в более широком контексте. Подчеркивается необходимость рассмотрения и политической идеологии, и политической организации с точки зрения глубинных психологических явлений и процессов.

SUMMARY

The article is devoted to the psychological aspects of political ideology formation and functioning as one of the most important preconditions of political party formation and functioning. The main foreign psychological attitudes toward ideology investigation have been analyzed. The hypothesis of in-depth psychological aspects of ideology formation and functioning has been offered. Special attention is devoted to the necessity to treat the notion of “ideology” in the wider context. The necessity to investigate a political ideology and a political organization taking into consideration the in-depth psychological phenomena and processes is being stressed.

Література

1. *Слюсаревський М.М.* Ілюзії і колізії: Нариси, статті, інтерв'ю на теми політичної та етнічної психології. — К.: Гнозис, 1998.
2. Психологія масової політичної свідомості та поведінки / Відп.ред. В.О.Васютинський. — К.: В-во “ДОК-К”, 1997.
3. *Kourvetaris G.A.* Political Sociology: Structure and Process.— Allyn and Bacon, 1997.
4. Political Psychology. Contemporary Problems and Issues / Ed. M.G.Hermann. — Jossey-Buss Inc. Publishers, 1986.
5. *Austin Ranney* Governing. An Introduction to Political Science.— New Jersey, 1993.
6. *F.William Stone, E.Paul Schaffner.* The Psychology of Politics.— New York, 1988.
7. *Thomas D.B.* Exploring the personality-ideology interface: Q-sort considerations of Tomkins' polarity theory // Experimental Study of Politics. — 1976. — № 5. — P. 47—87.
8. *Williams S.* Left-right ideological differences in blaming victims // Political Psychology. — 1984. — № 5. — P. 573—581.
9. *Tetlock P.E.* Cognitive style and political ideology // Journal of Personality and Social Psychology. — 1983. — № 45. — P. 118—126.

© **Климчук Н.В.**

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І ПОЛІТИЧНІ ПСИХОТЕХНОЛОГІЇ

П.Д.Фролов

ПСИХОТЕХНОЛОГІЇ ВПЛИВУ НА ВИБОРЦЯ: ПРАВДА Й ВИГАДКИ

До іміджблдингу можна ставитись по-різному. Його можна вважати політичною хіромантією, а можна — синтезом науки й мистецтва, що забезпечує успішність політичної діяльності. Одним із найважливіших завдань іміджблдингу є творення такого образу політика чи партії, який був би здатним здобути прихильність якнайбільшої кількості виборців. Останнім часом стало модним говорити про використання з цією метою командами окремих політиків спеціальних психотехнологій впливу на підсвідомість виборців. Теза про “зомбування” виборців звучить у наших ЗМІ настільки часто, що справляє враження не гіпотези, не припущення, а науково зафіксованого факту. Після президентської кампанії у ЗМІ з’явилися публікації, у яких стверджувалося, що під час виборів українці зазнали впливу новітніх технологій, і прозвучало риторичне запитання “Чи не перебували в трансі ті виборці, що віддали свої голоси діючому президентові?”. А деякі автори прямо пояснювали перемогу Л.Кучми тим, що його команда використала НЛП-технології [1].

Відповідальність за поширення таких оцінок певною мірою лежить не тільки на журналістах, але й на самих психологах. Існуюча література, присвячена виборчим технологіям, рясніє прикладами того, як вибори вигравалися нібито завдяки тому, що політик змінив зачіску чи вдало підібрав окуляри або костюм [2, 3, 4, 5]. У пресі з’явилася інформація про те, як вдалося нечувано підвищити рівень електоральної активності латиноамериканців, котрі більше опікувалися проблемами сексу, ніж політичними. Цей “вибух” електоральної активності був приписаний магічній дії рекламного плаката, який

буцімто апелював до сексуальних мотивів, бо на ньому, крім стандартного заклику прийти проголосувати, був зображений бюлетень, наполовину опущений у щілину урни.

Ті, хто намагається зобразити політичних психологів чимось на зразок казкових магів, здатних зачарувати, загіпнотизувати виборців, роблять політичній психології як галузі науки погану послугу не менше, ніж ті, хто розповсюджує тези про їх неспроможність запропонувати щось конкретне і вважає, що доля будь-яких виборів визначається насамперед позапсихологічними чинниками: славетним адміністративним ресурсом, підкупом, шантажем, залякуванням тощо.

Отже, спробуймо розібратися, чи справді українці перебували у трансі, коли переобирали Л.Кучму на другий строк? Чи мають під собою підстави заяви про те, що молодь проголосувала за Л.Кучму завдяки плакату, на якому він був зображений із зачіскою-гребенем панка, а О.Мороз програв вибори тому, що його ролик “ВиМОРОЗимо паразитів!” на підсвідомому рівні створював з нього символ загрози щастю й добробуту? Чи можливе насправді зомбування суспільної свідомості за допомогою так званих НЛП-технологій, чи воно здійснюється якимось іншим способом? Чи такий уже великий вплив на політичний вибір наших громадян чинять ірраціональні фактори? Чи, може, все-таки більшість наших співвітчизників робить свій політичний вибір під впливом інших чинників?

Дискусії навколо питання щодо співвідношення раціональних та ірраціональних чинників електорального вибору точаться вже досить давно, проте однозначної відповіді на нього й досі немає. Звичайно, відкидати існування певного впливу на підсвідомість виборця не можна. Низка досліджень свідчить про можливість спрямування поведінки людини в потрібному для маніпулятора напрямку завдяки цілеспрямованому впливу на її підсвідомість. Зокрема, особливо скандального розголосу набуло відкриття сумнозвісного “ефекту 25-го кадру”. Менш відомі широкій громадськості дослідження інших форм підпорогової стимуляції, використання з маніпулятивною метою інтровертованої у часі мови, запахів, кольорів, фоносемантичного образу слова та ін [6, 7].

Можливість переконатися в ефективності впливу на електоральний вибір деяких громадян фоносемантичного образу

слова автор мав особисто. Свого часу, невдовзі після призначення П.Лазаренка прем'єр-міністром України, в одному із сіл Київщини літня жінка, відповідаючи на запитання інтерв'юєра про те, за кого із запропонованих їй осіб вона проголосувала б на майбутніх президентських виборах, зреагувала на нього так: “За Л.Кучму? — Ні, бо вже знаю... За О.Мороза? — Теж ні. За В.Ланового? — Непогано звучить. За П.Лазаренка? — Вперше чую, але прізвище звучне”. “Так за кого ж, бабусю?” “Обводь, синку, П.Лазаренка!” Що ж стало критерієм електорального вибору цієї жінки? Очевидно, не стільки знання особливостей політика, скільки особливості звучання його прізвища.

Який же образ П.Лазаренка скоріше за все виник у свідомості цієї жінки, коли вона “вслухалася” у прізвище людини, котра тоді очолювала український уряд? Щоб відповісти на це запитання, ми використали спеціально розроблену для таких випадків комп'ютерну програму фоносемантичного аналізу. Набравши на дисплеї “Лазаренко” й давши команду “на виконання”, ми отримали асоціативне поле таких ознак: “хороший”, “великий”, “мужній”, “активний”, “сильний”, “холодний”, “величний”, “яскравий”, “радісний”, “голосний”, “хоробрий”, “могутній”, “скоріше красивий, ніж некрасивий”.

Як бачимо, прізвище “Лазаренко” дійсно звучало досить привабливо, що й могло спонукати цю жінку віддати свій голос за цього кандидата. Здавалося б, чим не приклад могутності впливу підсвідомості на політичний вибір певної частини нашого електорату? Однак інформація про злочинну діяльність цієї людини завдала їй іміджу непоправних втрат і повністю нейтралізувала дію підсвідомих механізмів оцінювання особисті экс-прем'єра у 100% виборців.

За особливостями звукового образу свого прізвища діючий Президент України був далеко позаду своїх суперників під час виборчих змагань 1999 р., що не завадило йому вибороти перемогу. Незважаючи на те, що звучання слова “Кучма” породжує асоціативне поле з таких ознак, як “темний”, “смутий”, “підлий”, “тьмянний”, “незграбний”, “сумний” тощо, за нього проголосувало 16 млн. виборців. А тих, хто голосував проти, примушувало це робити, звичайно, не звучання його прізвища.

Отже, маємо підстави для висновку, що переоцінка можливостей впливу цих механізмів так само небезпечна, як і їх

недооцінка. Основна проблема полягає в об'єктивній оцінці масштабу, сили такого впливу, у правильній оцінці частки виборців, політичний вибір яких визначається саме цими психологічними механізмами.

На нашу думку, вплив окремих повідомлень, телесюжетів на електоральний вибір громадян є переважно настільки перебільшеним, що не може викликати нічого, крім співчуття до тих, хто купується на такі дешеві фокуси.

Успіх виборчої кампанії залежить від рівня досконалості повідомлення приблизно такою ж мірою, як і перемога у війні — від майстерності, вправності, професійної підготовленості кожного солдата. Долю виборів, врешті-решт, вирішує не рівень досконалості окремих повідомлень, а, скоріше, загальне смислове поле інформаційного простору, в якому опиняється виборець. Якщо керуватися цим поглядом, то слід визнати, що широко відома сентенція “хто володіє інформацією, той володіє світом” сьогодні вже застаріла. Тепер вона мала б звучати так: “володіє світом той, хто володіє метайнформацією”. Спробуємо проаналізувати останню виборчу кампанію саме з цього погляду.

Для того щоб виборець опинився в інформаційному полі, насиченому відповідною інформацією, необхідно не тільки розробити й “закласти” у повідомлення ЗМІ справді ефективний бажаний (цільовий) образ рекламованого об'єкта, але і розмістити цю інформацію так, щоб “донести” її до громадян, на яких вона була розрахована, охопивши всі групи населення, на які партія або політик планує поширити свій вплив, тобто на тих, хто становить потенційний електорат даної партії чи даного політика. Причому інформацію треба не тільки “донести”, а й “впровадити” у свідомість своєї цільової аудиторії, тобто домогтися того, щоб виборець запам'ятав її, незалежно від того, бажає він цього чи ні. Останнє не означає, що рекламодавець є байдужим до емоційного ставлення електорату до інформації, що осяде в його пам'яті. Він дуже хотів би, щоб виборцеві інформація про нього подобалася, а не викликала відразу або алергію.

Проте давайте про все по порядку. Для початку спробуємо розібратися, наскільки успішно виборчі штаби політичних партій впоралися із завданням “вкорінення” назв своїх партій у свідомість виборців. Для цього порівняймо рейтинги

популярності політичних партій на “старті” виборчої кампанії з аналогічними показниками на “фініші”.

Для визначення рейтингу популярності партії можна скористатися двома різними техніками (методами) опитування, з яких перша апелює до так званої “активної пам’яті респондента”, а друга спирається на його пасивну пам’ять. Яка із них краща? Кожна має зазвичай і свої переваги, і свої хиби. Опора на пасивну пам’ять допускає ознайомлення опитуваного із списком існуючих партій, серед яких він повинен позначити знайомі йому. При цьому список виступає в ролі шпаргалки і респондент виявляється спроможним пригадати навіть ті партії, про існування яких не знав, йдучи на вибори.

У випадку, коли випробовуванню піддається активна пам’ять опитуваного, йому доводиться пригадувати самому партії. За такого підходу передбачається використання техніки відкритих запитань, коли “нав’язати” респондентові призабуту ним партію неможливо. Саме такому підходу ми і віддали перевагу в нашому дослідженні.

За три місяці до парламентських виборів 1998 р. співробітники Інституту соціальної та політичної психології опитали понад 2000 громадян, що репрезентували доросле населення України. Серед запропонованих їм запитань було і відкрите, відповідаючи на яке, респонденти повинні були перелічити відомі їм українські політичні партії. Розподіл відповідей респондентів на це запитання зазначено у першій колонці табл.1, а про кількість тих, хто зміг пригадати ті чи інші партії відразу після виборів, з певними застереженнями — по цифрах у другій колонці. Чому із застереженнями? Тому що після виборів респондентам було задано дещо інше запитання. Зокрема, вони мали назвати не ті партії, які знають, а ті, чия реклама з якихось причин їм запам’яталася. При цьому цілком можливою була ситуація, коли респондент міг не назвати відому йому партію через те, що її реклама була недостатньо інтенсивною, або, як говорять рекламисти, недостатньо агресивною, млявою чи невиразною, а тому слабо запам’ятовувалася. Очевидно, подібною була і реклама комуністів, оскільки чим можна пояснити той факт, що після закінчення виборчої кампанії (періоду найактивнішого рекламування партії) про рекламу КПУ пригадало лише 6% опитаних, тоді як до виборів, відповідаючи на

запитання про те, які партії їм відомі, про КПУ згадувало 25% респондентів. Не дуже запам'яталася виборцям і реклама НДП: якщо до виборів про існування цієї партії пам'ятало 14% виборців, то “завдяки” проведеній рекламній кампанії їх кількість зменшилася на 4%. Більшість інших партій ефективніше використовували час, відведений на активне рекламування.

Таблиця 1

Розподіл відповідей виборців на запитання 1) “Які українські політичні партії і блоки Ви можете пригадати?” (за три місяці до виборів) і 2) “Рекламу яких політичних партій Ви можете пригадати?” (через тиждень після виборів), у%

Партії і блоки	Запитання	
	1	2
Комуністична партія України (КПУ)	25,0	6,0
Народний Рух України (НРУ)	23,2	28,0
Народно-демократична партія (НДП)	14,0	10,0
Всеукраїнське об'єднання “Громада”	6,6	9,0
Соціалістична партія України (СПУ)	4,1	0
Українська Національна Асамблея (УНА)	3,1	1,4
Аграрна партія України (АПУ)	2,6	8,0
Ліберальна партія України (ЛПУ)	2,4	15,0
Республіканська християнська партія	2,3	1,6
Блок “СЛОН — Соціально-ліберальне об'єднання”	2,2	16,8
Партія Зелених України (ПЗУ)	2,0	47,0
Блок Соціалістичної партії України і Селянської партії України “За правду, за народ, за Україну!”	1,4	4,4
Партія “Реформи і порядок”	1,3	14,0
Християнсько-демократична партія України (ХДПУ)	1,3	5,3
Блок “Трудова Україна”	1,2	5,6
Всеукраїнська партія трудящихся	1,0	1,7
Блок “Менше слів”	1,0	1,9
Блок “Національний фронт”	0,9	1,7
Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ (о))	0,8	45,0
Селянська партія України (СелПУ)	0,8	0

Продовження табл. 1

Партія “Спілка”	0,6	2,9
Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ)	0,6	0
Блок “Партія праці і Ліберальна партія — разом! ”	0,4	15,0
Блок “Вперед, Україно! ”	0,3	0
“Блок Демократичних партій НЕП — Народовладдя, економіка, порядок” (Блок “НЕП”)	0,2	9,0
Демократична партія України (ДемПУ)	0,2	2,6
Соціал-демократична партія України (СДПУ)	0,2	1,3
Партія національно-економічного розвитку України	0,2	1,7
Українська республіканська партія (УРП)	0,1	0

Абсолютними чемпіонами у “рекламному забігу” стали ПЗУ і СДПУ(о). Маючи до виборів практично нульовий рейтинг популярності (рейтинги впізнаваності і голосування були дещо вищими), вони стали безумовними лідерами — їхню рекламу запам’ятав ледь не кожний другий український виборець. Правда, емоційні сліди, залишені їхньою рекламою в пам’яті виборця, дуже різнилися своїм знаком. Але про це пізніше.

Поки ж спробуємо відповісти на запитання про те, за рахунок чого стало можливим таке стрімке зростання рейтингів популярності цих партій. Оскільки ефективність “доставки” рекламних повідомлень адресатові залежить передусім від правильного вибору рекламоносіїв, почнемо з них.

Відповіді респондентів на запитання про те, де вони ознайомилися з рекламно-інформаційною продукцією тих чи інших партій, дають достатньо підстав для міркування. По-перше, ця інформація дає певне уявлення про рівень популярності серед виборців різних типів рекламоносіїв. По-друге, після опрацювання цих даних легко зіставити ті рівні медіадосягнення, які можуть бути забезпечені телебаченням, радіо, біг-бордами або, наприклад, листівками. Крім того, ці ж цифри можуть слугувати непрямим показником інтенсивності використання перелічених рекламоносіїв тією чи іншою партією.

Отримані дані, які можуть становити певний інтерес, зведено в табл.2 (у якій містяться відомості тільки про ті партії, чия реклама запам'ятало не менше 6% опитаних).

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів на запитання “Де Ви бачили, чули або читали рекламу цієї партії?” (у % від числа тих, хто бачив рекламу партії)

Партії і блоки	ТБ	Радіо	Преса (газети, журнали)	Рекламні стенди, плакати	Транспорт	Листівки
Партія Зелених України (ПЗУ)	98	37	27	30	17	42
Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ (о))	98	35	25	27	16	39
Народний Рух України (НРУ)	97	45	32	36	20	47
Блок “СЛОН — Соціально-ліберальне об'єднання”	99	39	33	37	23	49
Блок “Партія праці і Ліберальна партія — разом!”	98	45	35	37	20	52
Партія “Реформи і порядок”	97	42	36	44	21	52
Народно-демократична партія (НДП)	99	54	39	42	20	48
“Блок Демократичних партій НЕП (Народовладдя, економіка, порядок)” (Блок “НЕП”)	98	50	28	36	20	47
Всеукраїнське об'єднання “Громада”	97	44	36	43	27	53
Аграрна партія України (АПУ)	97	45	34	40	29	51
Комуністична партія України (КПУ)	93	41	32	26	15	43
По вибірці в цілому	94	35	24	25	15	35

Основним джерелом інформації про партії для електорату було, звичайно, телебачення. На нього як на джерело рекламної інформації про партії вказувало 97–99% опитаних. Інформаційні внески радіо і листівок були приблизно однаковими. Завдяки їм з рекламою політичних партій ознайомилися близько 35% громадян, що досягли відповідного віку. Менш за все “діставала” виборця політична реклама, розміщена на транспорті. На неї звертали увагу лише до 15% громадян. (Принагідно зауважимо, що тепер ця ніша освоюється деякими партіями дедалі активніше).

Оскільки дані табл.2 деякою мірою відображують особливості медіастратегій, що використовувалися партіями, їх можна згрупувати так, щоб поряд опинилися ті партії, що зробили ставки на подібні, схожі рекламоносії. З аналізу варто вилучити таке джерело реклами, як телебачення, бо якщо виборець і натрапив на рекламу партії, то насамперед завдяки телебаченню.

За допомогою алгоритмів автоматичної класифікації було виділено три основні групи партій. У першу групу ввійшли лідери рекламної гонки — ПЗУ і СДПУ(о). Другу групу становила тільки одна, проте дуже відома й без будь-якої реклами партія — КПУ. У третій групі опинилися усі інші партії (див. рис.).

Рисунок дає підстави для припущення про те, що партії, чію рекламу запам’ятала найбільша кількість виборців (ПЗУ й СДПУ(о)), менше за інших задіяли у своїй рекламній кампанії такі носії, як радіо, преса, рекламні стенди, транспорт, листівки. Чому ж тоді їхню рекламу запам’ятала найбільша кількість людей? Про що це може свідчити? По-перше, мабуть, про те, що рекламний бюджет цих партій не розпорошувався, а основні кошти було спрямовано на створення і розміщення в телеефірі рекламних роликів. Стрімке зростання рейтингу популярності цих партій підтвердило, що напрямок “головного удару” був обраний ними абсолютно точно. По-друге, ці дані можуть бути непрямым підтвердженням фахового підходу до створення медіапланів, активного використання результатів спеціальних медіадосліджень. Саме завдяки останнім можна підібрати таку схему розміщення інформації, яка забезпечує максимальний (з огляду на обрані замовником критерії) ефект при мінімальному вкладенні коштів. Рекламні зусилля інших партій скоріше нагадували удар розчепіреними пальцями руки, а не кулаком.

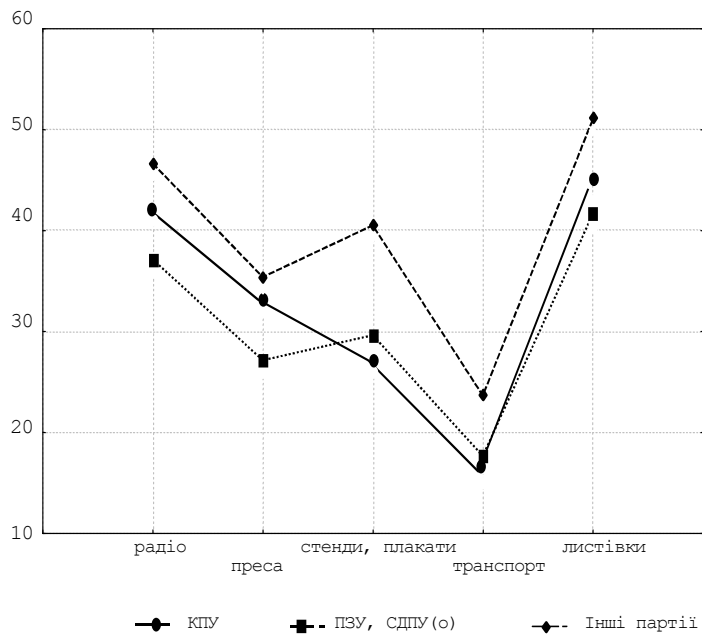

Рис. Кількість виборців, які ознайомилися з рекламою партій, розміщеною на різних носіях (у % від кількості тих, хто бачив рекламу партії)

Тепер поговоримо про ті емоційні сліди, що залишилися у пам'яті виборця після його ознайомлення з партійною рекламою. Результати опрацювання відповідей на відкрите запитання, задане більш ніж 2000 респондентів у ході опитування, проведеного відразу після виборів, показали, що реклама партій далеко не всім припала до душі. Найбільше позитивних відгуків (понад 50%) у виборців викликала реклама Партії зелених. Можна навіть сказати, що вона сподобалася всім або майже усім, хто її запам'ятав, практично ні в кого не викликавши роздратування. Серед

партій, чия реклама частіше викликала позитивні, ніж негативні емоції, були також “Реформи і порядок”, НДП, АПУ і КПУ.

Негативні реакції частіше за все викликала реклама СДПУ (о). Серед тих, хто запам’ятав рекламу цієї партії, 46% відзначили, що вона викликала в них роздратування. Тих, кому вона подобалася, було удвічі менше (22%). Інші ніяк не прокоментували цю рекламу. Частіше дратувала, ніж подобалася, і реклама Народного Руху України, а також виборчих блоків “СЛОН”, “Партія праці і Ліберальна партія — разом!”, блок НЕП (табл.3).

Таблиця 3

Розподіл відповідей виборців на запитання: “Реклама яких партій Вам більш за все сподобалася?” і “Реклама яких партій Вас більше за все дратувала, не подобалася?” (у % від кількості тих, хто запам’ятав рекламу партії)

Назва партії, блоку	Реклама сподобалася	Реклама дратувала, не подобалася
Партія зелених України	55,0	6,0
СДПУ (о)	22,0	46,0
НРУ	16,0	27,0
“СЛОН”	12,0	22,0
Блок “Партія праці і ЛПУ — разом!”	11,0	21,0
“Реформи і порядок”	20,0	8,0
НДП	16,0	10,0
Блок “НЕП”	10,0	28,0
“Громада”	16,0	15,0
АПУ	20,0	4,0
КПУ	31,0	7,0

Дуже можливо, що емоційні відгуки на рекламні ролики цих партій були б більш доброзичливими, якби реклама розміщувалася “прицільно”, так, щоб враховувалися психологічні особливості цільової аудиторії. Поки ж доводиться констатувати, що партії віддають перевагу (якщо скористатися сленгом артилеристів) “веденню рекламного вогню по площах”, хоча вже давно настала ера високоточної зброї.

Насамкінець з'ясуємо, скільки було тих, хто проголосував за партію, серед тих, хто запам'ятав її рекламу. Адже головне для політичної реклами, врешті-решт, не те, подобається вона виборцеві чи ні, а те, чи спроможна вона вплинути на його вибір. (Жабі, як відомо, удав теж не дуже подобається, проте, відповідно до повір'я, вона сама стрибає йому в пащу, зачарована його поглядом).

Таблиця 4

Кількість виборців, що проголосували за партію
(у % до кількості тих, хто запам'ятав її рекламу)

Партія	%
КПУ	45,0
“Громада”	22,0
“Реформи і порядок”	17,0
Партія зелених України	12,0
НРУ	12,0
АПУ	12,0
НДП	11,0
Блок “Партія праці і ЛПУ — разом!”	9,0
Блок “НЕП”	7,0
СДПУ (о)	6,0
Блок “СЛОН”	4,0

Дані табл.4 переконують, що ніякі чудодійні технології під час парламентських виборів 1998 р. не застосовувалися. Навіть той виборець, який бачив і добре запам'ятав рекламу якоїсь партії, майже в 90% випадків голосував не за неї, а зовсім за іншу партію або взагалі відмовлявся брати участь у виборах. Ще більшою була частка таких виборців серед тих, хто надивився реклами СДПУ (о): 96% тих, хто запам'ятав її рекламу, віддали свої голоси іншим партіям. Виняток становили споживачі реклами КПУ. Комуністам віддали свої голоси 45% респондентів, котрі запам'ятали рекламні матеріали партії. Настільки високий відсоток не варто розуміти так, ніби переконливий потенціал рекламної продукції продовжувачів справи Леніна був спроможний переконати ледь не кожного другого проголосувати за комуністичну ідею. Вся справа у так званій вибірковості сприймання. Завдяки цій особливості прихильники того чи іншого

політика (партії) частіше помічають і запам'ятовують інформацію саме про нього. Усе, що з ним щиро не пов'язане, має значні шанси бути пропущеним повз вуха. Якщо взяти до уваги і цей момент, виникають закономірні запитання: Чи можна вважати результати рекламної кампанії, проведеної партіями під час парламентських виборів 1998 р., задовільними? Чи вартий був отриманий результат витрачених коштів? Чи не зійшов завдяки пролитим потужним “фінансовим дощам” рекламний бур'ян, який заглушив електоральні сходи? Чи не занадто убогим виявився врожай голосів виборців? Чи не вилилися рекламні зусилля партій усього лише в примітивне збирання голосів на електоральних полях?

РЕЗЮМЕ

Представлены результаты исследования рейтингов известности украинских политических партий до и после парламентских выборов 1998г., отношения избирателей к их рекламной продукции, а также корреляции с результатами голосования. На основе полученных данных сделан вывод о сомнительности утверждений о высокой эффективности влияния на электоральный выбор граждан манипулятивных психотехнологий, использующих подпороговые стимулы.

SUMMARY

Results of the investigation of the popularity ratings of Ukrainian political parties before and after the parliamentary election — 1998 and electorate attitude toward advertizing products as well as their correlation with the election results have been presented. On the basis of these data the conclusion has been made that the idea of high efficiency of manipulative technologies based on subliminal stimula are doubtful enough.

Література

1. *Нестеренко С.* Як надати виборчому процесу сексуальності. Українці зазнали впливу новітніх технологій // Політика і культура. — 1999. — №30.
2. *Браун Л.* Имидж — путь к успеху. — СПб: Питер Пресс, 1996.

3. *Почепцов Г.Г.* Имидж-мейкер. Паблик-релейшнз для политиков и бизнесменов. —К.: РА Губерникова, 1995.
4. *Феофанов О.* Что может политическая реклама. Из американского опыта // Свободная мысль. — 1974. — №1.
5. *Шепель В.М.* Имиджелогия. Секреты личного обаяния. — Москва: Изд. объедин. “Юнити”, Культура и спорт, 1994.
6. *Журавлев А.П.* Звук и смысл. — Москва: Просвещение, 1991.
7. Проблемы речевого воздействия на аудиторию в зарубежной социально-психологической литературе / Под ред. Б.М.Фирсова и Ю.А.Асеева. — Ленинград, 1973.

© Фролов П.Д.

В.А.Стадник

ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ МЕТАТЕКСТУ ТЕЛЕВІЗІЙНОЇ ПРОДУКЦІЇ

В умовах зростання обсягів споживання телевізійної продукції і прогресуючого залучення підростаючого покоління до віртуального простору все актуальнішою стає проблема екології цього простору. Особливо це важливо у зв'язку із впливом телевізійної інформації на соціалізацію особистості. Адже стереотипи поведінки телевізійних героїв можуть сприйматися як норми поведінки і відтворюватися в реальному житті.

Наукові дослідження впливу телебачення найчастіше спрямовані на вивчення психологічних наслідків перегляду окремих фільмів, телепередач тощо. Значно важче оцінити вплив на людську психіку певної сукупності телеповідомлень. Тому не дивно, що цей напрям досліджень залишається майже “terra incognita”.

Для виявлення особливостей впливу сукупності повідомлень важливим є дослідження *кумулятивного ефекту* цього впливу, тобто нашарування та підсумовування ефектів від сприймання окремих повідомлень. Результати такого вивчення можуть істотно відрізнятися від результатів вивчення впливу окремих повідомлень. Останні можуть співвідноситися між собою так, що зв'язки між ними, як правило, залишаються непомітними для реципієнтів. Однак, вислизаючи з уваги, ці зв'язки зумовлюють

цілком визначені психологічні реакції. Як відомо, масова комунікація може “дописувати” в образи подій ті характеристики, яких немає в реальній дійсності. Це пов’язано з тим, що людина перебуває водночас у реальній і символічній дійсності.

Підґрунтям для дослідження означеної проблематики може бути теза Дж.Локка [1] про природну мову як всеохоплюючий зв’язок суспільства. Враховуючи її та виходячи з широкого визначення тексту як знакового утворення з комунікативним наміром, текстом можна вважати окрему подану в певній семіотичній системі змістово-формальну одиницю соціокультурної інформації, в даному разі телевізійної, яка відрізняється автономністю, цілісністю та композиційною завершеністю. Тоді до текстів інформаційного простору телебачення можна віднести конкретну передачу, фільм, випуск новин і т.ін. Загальну кількість телевізійної продукції за певний проміжок часу можна розглядати як певний *гіпертекст*, тобто текст дуже великого обсягу. Таке розуміння цього терміна дещо відрізняється від традиційного у сфері комп’ютерних технологій, де гіпертекст можна розглядати як певну проекцію цілісного “суспільного організму”, в котрій відображуються ставлення до базисних цінностей, які є найактуальнішими для суспільства в даний час. Цей гіпертекст є занадто великим, громіздким, перенасиченим, таким, що, здавалося б, не піддається аналізу. Однак його можна стиснути, виокремити із суцільного комунікативного потоку текстів у певний метатекст [2]. На нашу думку, це можна зробити через виокремлення деякого *сукупного тексту* [3], визначивши домінуючі у гіпертексті теми.

Традиційним методом з’ясування найбільш актуальних, домінантних тем є *метод контент-аналізу*. Досвід його використання для аналізу великих текстових масивів свідчить про те, що за його допомогою можна ефективно визначити “больові точки” суспільства на певному етапі розвитку [2]. Отже, поняття “сукупний текст телевізійних повідомлень” можна визначити як “спресований гіпертекст”. При цьому сукупний текст може виокремлюватися з єдиного гіпертексту за різними ознаками. Тобто єдиний гіпертекст здатний “породжувати” різні сукупні тексти. Однією з можливих підстав виділення сукупного тексту є його жанрово-тематична належність. Відтак поняття сукупний

текст телевізійних повідомлень можна визначити як спресований гіпертекст таких повідомлень [2].

Таким чином, множина певних фільмів, які є складовими якогось серіалу чи об'єднані належністю до певного жанрово-тематичного напрямку, здатна породжувати вторинний текст, власне метатекст, інформаційне та змістове навантаження якого відрізняється від первинного смислу окремих серіалів. Метатекст, за аналогією з метамовою, є текстом “другого порядку”, стосовно якого власне текст виступає як об'єкт опису [4]. Текст і метатекст протиставляються як гетерогенні компоненти у працях А. Вежбицької [5].

О.В. Падучева йде далі, порушуючи питання про метатекстову структуру тексту. На її погляд, аналіз тексту повинен виявляти його метатекстовий каркас [6]. Така точка зору співзвучна з позицією В.Ф.Петренка [7], дослідження якого показали, що ставлення реципієнта до твору мистецтва визначається не одним або кількома параметрами сюжету чи характеру героя, взятими окремо, а їх загальною смисловою структурою, яка відтворюється крізь призму особистості. Ця смислова структура є багат шаровим утворенням. Певна її частина досить легко усвідомлюється, а деяка частина подібна до підводної частини айсберга. Останнє заслуговує на особливу увагу, оскільки в сучасному кінематографі посилилась тенденція звертання до підсвідомих шарів людської психіки. Мистецтво дедалі частіше відходить від принципів реалізму. Змінюється саме розуміння реалізму, на екрані відтворюються не образи зовнішнього світу, а внутрішні стани, внутрішній світ людини. Особливий інтерес сучасні кіно та відеопродукція виявляють до хворобливого світу заборонених бажань. За стилем кінопродукції, її тоном, роботою зі світлом та іншими кіно ефектами можна відстежити, як замість реальної дійсності показують шматки фантазмів, фрагменти підсвідомих картин. Неймовірний темп, іржаво-червоний, темно-синій або сірий фони, специфічні інтонації й музикальне оформлення слугують засобами відтворення окремих шматків підсвідомого матеріалу. Основні архетипові сюжети докучливо повторюються раз у раз, щодня, активізуючи відповідні сфери підсвідомого. Таким чином, інформація, що транслюється, безпосередньо стосується формування неусвідомлюваних складових свідомості, таких, наприклад, як настанови. За своєю природою

будь-який фільм має всі ознаки сновидіння і виконує роль штучного сну, призначеного для свідомості, яка перебуває в бадьорому стані [8].

Найдавніші традиції у виявленні прихованих смислів символічних повідомлень має *психоаналіз*. Тому для вивчення заявленої нами проблеми цілком доцільним було б використання напрацьовань саме цього дослідницького підходу. Психоаналітичне прочитання фільму базується на розгляді тексту фільму як певного аналога особистості, котра перебуває на психоаналітичному сеансі. Зокрема, добре відомий метод, який використовував Фрейд для тлумачення снів. Його можна застосовувати і для аналізу та тлумачення прихованих у фільмах значень. Спробуємо з позицій психоаналізу розглянути сукупний текст телесеріалів, які найактивніше споживаються молодіжною та юнацькою телеаудиторією, що є найбільш чутливою з огляду на формування соціальних цінностей.

Дослідження кіноінтересів школярів, проведені Л.Д. Ронделі [9], свідчать про те, що молоді люди найбільше люблять фільми з показом переслідувань, бійок, убивств. Такі фільми становлять до 37% кіноменю підлітків. Приблизно у 20% молоді найбільший інтерес викликають фільми, в яких демонструються еротичні або порнографічні сцени. Основним кіногероем цих фільмів, як правило, є сильний і агресивний молодий чоловік, а всі кіногероїні практично завжди виступають у них як об'єкт сексуальних домагань. Причому більшість з кіногероїв і кіногероїнь (майже 90%) “виходить” за межі своєї сім'ї. Основною особливістю серіалів-бойовиків, що займають провідні позиції в кіноаудиторії підлітків, є успішна активність героя-чоловіка, як, наприклад, у фільмах “Магнум”, “Старски і хатч”, “Поліція Лос-Анжелеса” та ін. Головний герой — це, як правило, самотній молодий чоловік, не обтяжений родиною або досить дистанційований від неї. За даними згаданого вище дослідження Ронделі, провідною у фільмах цього жанру є тематика, у якій герой тим чи тим способом виражає своє лібідо.

Яскравий приклад героя, нездатного на тривалі емоційні стосунки, — приватний детектив Магнум. Він мешкає у будинку, який йому не належить, і весь час вислуховує дорікання з боку дворецького Хігінса. По суті Хігінс для Магнума виконує роль міфологічної матері. Кожна жінка, що з'являється у житті Магнума, не затримується надовго, оскільки стає на заваді його

прагненню відповідати культурним еталонам маскулінності. Він відхиляє в собі все, що розцінює як порушення цих еталонів. Він їздить на червоній спортивній машині, що є визнаним символом сексуальної могутності, користується зброєю, яка також здавна вважається опосередкованою ознакою маскулінності. Його мета — боротьба зі злом. Він прагне піклуватися про весь світ, про абстрактне людство. Але заради чого? Чи не для того, щоб не обтяжувати себе турботою про декількох певних близьких людей у разі створення родини? Отже, маємо класичний варіант чоловічої втечі у війну від жінок (як окремих втілень архетипової матері). З психоаналітичної точки зору подібна втеча свідчить про обтяженість героя едиповим комплексом, або проблемами, характерними для доедипального періоду розвитку. Ця обтяженість не дає йому змоги адаптуватися до соціуму в загальноприйнятому розумінні. Його спілкування зі світом відбувається за допомогою зброї на рівні персонажів, що мають подібні проблеми, але ставляться до світу асоціально. Зброя (пістолети, автомати, набої) виступає в якості інструментальної складової взаємодії між персонажами як експресивними складовими. В результаті взаємодії героя і антигероїв кожен з них отримує своєрідний “протез” відчуття єдності зі світом, повноцінної задоволеності, яку вони могли б мати в родині, коли б наважилися створити її.

Використання пістолетів і автоматів або устаткування, яке часто називають “збільшувачами чоловічих чеснот”, є художньою спробою ліквідувати розрив між реальним і уявленим, між матеріальним та ідеальним. Автори телепродукції оперують у світі уяви, де чоловіча діяльність поєднується з ідеальною мужністю і межа між ними стерта. Вони намагаються заперечувати чоловічу ненадійність. Чоловіки-герої перебувають у стані дії, щоб довести, чого вони варті. Зневагу небезпекою, як основою мужності, вони постійно демонструють, намагаючись довести відсутність у них комплексу меншовартості. Мужність стає визначенням надлюдини, якостей якої ніколи не зможе досягти жоден смертний. Досягнення й успішна діяльність — базові категорії ідеальної мужності у метатексті серіалів-бойовиків — не тільки сприяють зміцненню саме таких уявлень про чоловічі чесноти, але й підсилюють прагнення втілити їх у реальне життя. Характерна для цих фільмів об’єктифікація жінки також слугує

сепарації будь-яких рис жіночності від чоловічої сутності. Міф про повну чоловічу компетентність творить ідеологію супермена, яким реальна людина стати не може .

Метатекст жіночих серіалів відрізняється від метатексту чоловічих акцентом на експресивній складовій, але його культурна конструкція лишається маскулінною за своєю суттю. Як зазначає англійський вчений Davies, жіноча сексуальність у серіалах “мільних опер” зацікавлена у звабленні й емоціях більше, ніж чоловіча у досягненнях і кульмінації. В популярних мільних операх статева міць жінки йде поруч з її економічною міццю, на противагу існуючим описовим, стереотипним ознакам жіночої статі. Жінка перебуває в постійній боротьбі за керування ситуацією, прагнучи здійснювати контроль над собою й іншими. Яскравим прикладом жінки з виявом подібного прагнення є героїні серіалів “Просто Марія”, “Едем”. Однак навіть у цих фільмах жінка ніколи не досягає сталого контролю становища, а перебуває в неспинному процесі боротьби за контроль ситуації та оточуючих. З психоаналітичної точки зору, героїня, подібно до Електри, намагається зайняти позицію матері відносно оточення. А позиція матері є, власне, маскулінною складовою жіночності. Часто героїнями жіночих серіалів є самотні матері, які дають раду власному життю та своїй дитині. І саме складність ситуації підштовхує їх до розкриття здібностей і набуття тимчасового панівного становища, інколи навіть кращого за становище заміжніх жінок. Така смислова структура підштовхує юних глядачок вважати становище самотньої матері навіть привабливим, хоча в реальному житті це далеко не так.

Очевидно, через ідентифікацію себе з теле- чи кіногероями глядач дістає тимчасове розрядження напруженості, яка виникає і накопичується в нього внаслідок невідповідності світу реального й уявного, бажаного. І завдання вчених, експертів, що займаються вивченням та оцінюванням впливу теле- та кінопродукції, полягає у відстеженні того, щоб запропонований для перегляду матеріал, долаючи межу між реальним та ідеальним образами дійсності, не заманював молоду людину у віртуальний світ, а сприяв розвиткові у глядача суб'єктності, креативності, відповідальності за власну долю, здатності ефективно діяти в реальному світі відповідно до норм моралі і людяності.

Розгляд метатексту телесеріалів з позицій психоаналітичного підходу дає підстави говорити про те, що серіали-бойовики викривляють ідеали чоловічих чеснот. Жіночі серіали також викривляють ідеали жіночих чеснот, але, як не дивно, шляхом посилення маскулінної складової образів-ідеалів, тільки в більш адаптованій до жіночої аудиторії формі. На рівні метатексту, при наявності певної “критичної маси” зразків жанру, в інформаційному просторі така демонстрація створює умови для розвитку дезадаптивних стереотипів поведінки, зокрема статевої ролі.

Психоаналітичний підхід передбачає такі основні етапи аналізу метатексту телевізійної продукції :

1) виокремлення з телевізійного гіпертексту сукупності фільмів або телепередач, об'єднаних певною системоутворюючою ознакою, якою наприклад, може бути належність до одного жанру;

2) уявлення підсвідомих “каркасних” смислових конструкцій виокремленої сукупності повідомлень, що визначають структуру метатексту та задають глибинне смислове наповнення окремих повідомлень. Основним інструментом аналізу на цьому етапі є інтерпретація окремих структурних елементів тексту як символів у психоаналітичній традиції;

3) визначення домінуючої інтенції метатексту за результатами аналізу його структурних елементів на попередніх етапах.

РЕЗЮМЕ

Предложены определения понятий “гипертекст”, “совокупный текст”, “метатекст”. Под “телевизионным гипертекстом” понимается общее количество телевизионной продукции, показанной за определенный промежуток времени, под “совокупным текстом” — спрессованный гипертекст, выделенный путем определения доминирующих в гипертексте тем, а “метатекст” — как текст “второго порядка” с многоуровневой смысловой структурой, относительно которого совокупный текст выступает как объект описания. На основе анализа личностных особенностей типичных героев, представленных в совокупном тексте наиболее популярных в молодежной и юношеской аудитории фильмов, сделан вывод о наличии культа маскулинного доминирования, что может способствовать формированию дезадаптивных стереотипов полоролевого поведения.

SUMMARY

The definitions of the concepts “hypertext”, “joint text”, “meta text” have been proposed. “Television hypertext” is being understood as the general amount of television production presented during some definite time interval. “Joint text” is being understood as a compressed hypertext singled out by means of defining of topics dominating in the hypertext. “Metatext” is being understood as a text of “the second level” with its multistage structure, towards which a joint text presents itself as an object of description.

Література

1. *Хабаров И.А.* Философские проблемы семиотики. — Москва: Высшая школа, 1978.
2. *Слюсаревський М.М.* Політико-психологічний моніторинг інформаційного простору України: історія питання, методологія, основні результати // Наук. студії із соціальної та політ. психології. — К.: Агропромвидав України, 1999. — Вип. 1(4). — С.173 —186.
3. *Фрлова Т.Д.* Сукупний текст повідомлень ЗМІ як структурний елемент національного інформаційного простору // Наук. студії із соціальної та політ. психології. — К.: Агропромвидав України, 1999. — Вип. 1(4). — С.187 — 198.
4. *Wierzbicka A.* Metatekst w tekście // Новое в зарубежной лингвистике.— 1978.— Вып.8. Лингвистика текста.
5. *Падучева Е.В.* Семантика нарратива. // Семантические исследования.— Москва., 1996.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. — Москва, 1990.
7. *Петренко В.Ф.* Основы психосемантики. — Москва, 1997.
8. Русское имаго. — СПб, 2001.
9. *Рондели Л.Д.* Киноменю школьников // Социс.— 1995. — N 3.

© Стадник В.В.

В.В. Скалацкий

О СУБЪЕКТНОМ ПОДХОДЕ К ИЗУЧЕНИЮ ЭМОЦИЙ

То общество, которое принято называть новоевропейским и современным, формировалось путем усиления внутреннего контроля, внутренней власти человека над собой.

Д. Шушарин

Анализ отечественных и зарубежных научных публикаций позволяет выделить два основных подхода к изучению эмоциональной сферы человека — субъектно и объектно ориентированные. При этом следует заметить, что объектно ориентированный подход считается классическим и до сих пор представляет психологию эмоций в целом, хотя взгляд на эмоции человека как на объект, детерминированный только внешними для человека стимулами (биологическими или социальными), привел это направление психологии к затяжному кризису. Дело в том, что “объектная психология” по определению не может ответить на требование современности и представить общественной практике учение о человеке как о субъекте психической жизни, в том числе и жизни эмоциональной, а значит мало что может предложить в отношении того, как человек может управлять своей эмоциональной сферой, влиять на ее совершенствование и развитие.

Повседневный опыт свидетельствует об обратном: люди не только контролируют свои эмоции, но и требуют этого от партнера. Более того, они требуют от собеседника искренности и чуткости, а не ритуала и, следовательно, могут отличить первое от второго. Однако это пока не доступно объектно ориентированной научной психологии, которая может измерить эмоцию до

миллиджоуля и миллисекунды, но порой не способна отличить в конкретном случае радость от интереса.

Такое положение дел приводит к различным парадоксам и недоразумениям. Например, в конце 90-х годов XX ст. американские психологи пытались измерить коэффициент эмоционального развития человека, не особо отчетливо представляя себе, в чем это развитие состоит и как происходит.

По заключению известного журнала “Нью Сайнтист”, идея “коэффициента эмоционального развития” (EQ) может стать одной из наиболее удачных идей 90-х годов, если ученые действительно отыщут надежный способ его измерения. Этот термин (по аналогии с “коэффициентом умственного развития” — IQ) появился в конце 80-х годов XX ст. Американские психологи Питер Саловей и Джон Майер использовали его для совокупного обозначения степени развития таких человеческих качеств, как самоосознание (self-awareness), эмпатия, самоконтроль, самомотивация и пр. [1]. Но истинную “путевку в жизнь” EQ получил благодаря ставшей бестселлером книге популярного журналиста Даниела Гоулмена (“Нью Йорк Таймс”) [2], который на материалах психологических исследований и опросов доказывал, что EQ (который он определяет как комплекс знания собственных эмоций, управления ими, самомотивации, знания чужих эмоций и искусства человеческих взаимоотношений) для современного человека гораздо важнее, чем его аналог IQ.

Американская общественность не могла пройти мимо столь колоритного понятия, и страницы популярных журналов запестрели тестами EQ. Журналисты стали объяснять разницей в EQ все грехи современного общества, начиная от домашнего насилия и заканчивая межнациональными конфликтами. Психотерапевты срочно ввели новое понятие в свой лексикон, а на полках книжных магазинов появились яркие учебники для менеджеров, предлагающие надежный способ повышения уровня эмоционального развития.

Научная общественность относится к новомодному термину пока в значительной степени критически. И прежде всего потому, что он до сих пор не подкреплён ни методологией, ни надежной методикой измерения уровня эмпатии, самомотивации, самоосознания и осознания своих и чужих эмоций.

Таким образом, повышенное внимание общественности к вопросам эмоционального развития и саморазвития и спрос на соответствующие психотехнологии практическая психология пытается удовлетворить в меру своих возможностей. Но отсутствие поддержки со стороны теоретической психологии явно сказывается как на количестве, так и на качестве предложений со стороны психологов-практиков.

По нашему мнению, субъектный подход к изучению психики человека [3; 4] может и должен исправить такое положение вещей. И первым шагом в этом направлении должно быть создание *теоретической модели эмоциональной сферы человека как субъекта своей психики*. Такая модель может стать общей парадигмой для уже имеющихся и будущих технологий развития человеком своей психики, в частности, развития своей эмоциональной сферы.

Какой может быть эта модель в принципе и на какие теоретические послышки она должна опираться? Прежде всего в такой модели психика должна рассматриваться не отвлеченно, а как принадлежащая и подчиняющаяся воле субъекта. Субъект познает ее, учится управлять ею и заботится о ее развитии.

Следующий, не менее важный, шаг состоит в том, чтобы отказаться от линейной детерминации прошлым. Такой взгляд на развитие и восприятие человеком окружающего мира предлагает, например, О.Соловьев [5], отстаивая мысль о том, что живые существа, в отличие от объектов физического мира, детерминированы в основном будущими событиями, целями и устремлениями.

Принцип детерминации будущим открывает перед субъектом психики многочисленные варианты самоосуществления, ставит его перед выбором наилучшего, представляет ему свободу и требует взять на себя ответственность за свой выбор. А свобода выбора есть непременное условие проявления субъектности человека. Это значит, что, имея цельную, динамическую модель эмоциональной сферы субъекта, мы можем отказаться от принципа линейной детерминации, например, со стороны нейрофизиологии, взяв за точку отсчета планирование будущих событий. Поэтому при построении теоретической модели эмоциональной сферы человека мы исходили из того, что субъект

устремлен в будущее и, познавая мир, моделирует его [6]. Он стремится предвосхитить будущую ситуацию и таким образом оптимизировать своё поведение. Такая модель должна, на наш взгляд, удовлетворять требованиям открытости к изменениям, прогнозируемости и возможности сознательного управления развитием.

Эмоция — психическое явление, обладающее качественными и количественными характеристиками. Причем качество эмоций может определяться с помощью категорий оценки и активности (предрасположенность к приближению к объекту / удалению от него), а количественные характеристики — с помощью категорий силы и времени. Подобное определение понятия “эмоция” позволяет не только отличить его от сродных психологических понятий, но и построить объяснительную модель эмоциональной сферы.

Так, представляется возможным выделить четыре “базовые” эмоции — страх, злость, печаль, радость и пять основных эмоциональных состояний — радость, горе, страх, злость и эмоциональный покой. Подход, объясняющий качественное многообразие эмоциональных реакций и состояний путем комбинирования первичных базовых эмоций, не нов [7 и др.]. Однако до сих пор никто из психологов, поддерживающих этот тезис (в том числе К. Изард) [8; 9], не объяснял, каким образом можно предсказать результат комбинации энного количества радости, злости и горя, чтобы адекватно отреагировать на соответствующую ситуацию. Ведь процесс комбинирования базовых эмоций теряет всякий смысл для субъекта, если последний не участвует в этом процессе и не может заранее предвидеть его результат.

Предлагаемая модель позволяет представить, каким образом субъект, используя алгоритм сопоставления / противопоставления, может усложнять и развивать базовую схему, сознательно управляя этим процессом. Базовая схема, т. е. четыре эмоциональных знака плюс нейтральное состояние, необходима субъекту для того, чтобы идентифицировать своё и чужое эмоциональные состояния и планировать свои действия. Кроме того, человек изначально способен комбинировать первичные базовые эмоции, и, следовательно, ему под силу создавать новые

эмоциональные плеяды. Например, эмоция, наполовину состоящая из радости и агрессии или равно напоминающая их, будет характеризоваться стремлением к предмету и получением удовольствия от этого предмета и при этом в равной степени отличаться и от радости, и от гнева. Такую эмоцию легко выделить, запомнить и, следовательно, обозначить. Но знаки, как правило, бинарны, и пару составит эмоциональное состояние, характеристикой которого станет стремление избежать предмета и переживаемого при этом неудовольствия. Таким образом, мы получаем ещё одну пару эмоций, которые можем условно обозначить как интерес — отвращение (рис.).

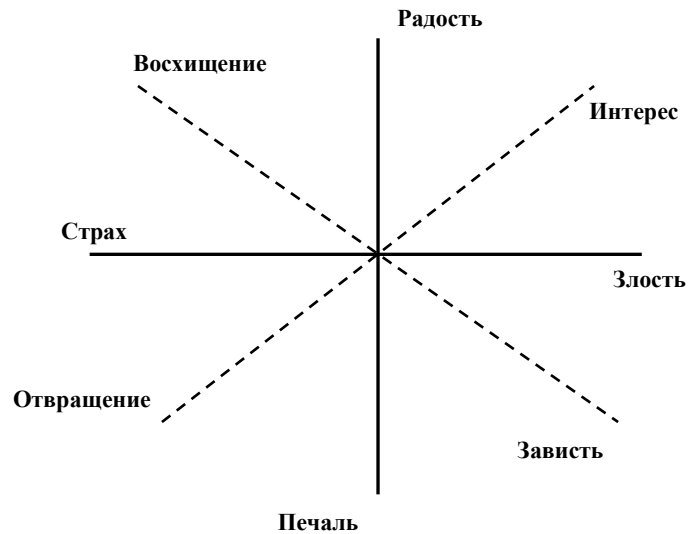

Рис. Теоретическая модель эмоциональной сферы человека

Следующей парой может стать зависть (приближение — неудовольствие) и восхищение (удаление — удовольствие). Обогащение первичной схемы приобретает ритм и логику и может продолжаться дальше. Субъект может осуществлять сознательный контроль над врожденной способностью комбинирования эмоциональных состояний и глубже познать свою эмоциональную сферу.

В контексте человеческой жизни особый смысл обретают не только качественные, но и количественные характеристики эмоций. Так, по наблюдениям психологов, сильное влияние на человека может оказывать слабое, но достаточно длительное и постоянное эмоциональное состояние, которое специалисты называют эмоциональным фоном [7]. Личный эмоциональный фон — это персональная точка отсчета для самонаблюдения и эмоционального восприятия субъектом происходящего. Мы предлагаем также понятие личного ноля (отсутствия) эмоций, а также социального и абсолютного ноля эмоций как точек отсчета и определения интенсивности эмоционального состояния. *Личный ноль эмоций* для человека — это состояние, когда он считает себя абсолютно спокойным, хотя, с точки зрения постороннего наблюдателя, может и не казаться таковым.

Лишь представляя себя абсолютно спокойными, безэмоциональными, мы можем заметить у себя проявление эмоционального возбуждения. Если человек квалифицирует свое настроение как радостное, полезно было бы знать, с чем именно он его сравнивает: со своим обычным настроением, со средне-статистическим для социума или с абсолютным отсутствием эмоций.

Таким образом, следуя положениям субъектного подхода, адекватно, объективно оценить функциональные особенности, возможности совершенствования и развития своей эмоциональной сферы человек может, лишь будучи относительно свободным от ее влияния, “не являясь захваченным эмоциональным вихрем”. Это специфическое эмоционально нейтральное состояние (эмоциональный ноль), когда эмоции не мешают субъекту анализировать свою эмоциональную сферу. Степень такой эмоциональной невовлеченности, незахваченности эмоциями может быть различной, и, вероятно, существует некий идеальный

уровень, на котором субъект может максимально беспристрастно оценить свою эмоциональную жизнь и принять наиболее правильное решение в отношении ее коррекции, совершенствования и развития.

Вполне очевидно, что эмоциональная сфера человека на протяжении его жизни претерпевает различные изменения. Не менее очевидно, что эмоциональная сфера человека, а равно и вся его психика, развивается от простого к сложному, от примитивного к совершенному, цивилизованному, от разрозненного к интегрированному и т.д. Однако, чтобы проследить путь развития этой сферы, необходимо определиться с начальной (низшей) и конечной (высшей) точками ее развития.

Большинство теорий определяет начальную точку развития эмоциональной сферы человека как тождественную уровню животного. Эта традиция берет своё начало из эволюционных теорий Дарвина. Кстати, в этих теориях начальная точка развития эмоциональной сферы человека одновременно считается и конечной точкой, ибо предполагается, что эмоции, доставшись человеку от животных, на протяжении его жизни существенно не изменяются.

Допустим, начальный уровень развития эмоциональной сферы новорожденного ребенка равен уровню животного. Но эмоциональная сфера взрослого человека слишком явно отличается от уровня животного, чтобы говорить о её неизменности. Разве могут животные лгать, скрывать эмоции, изображать чувства ради достижения своей цели? И разве могут они управлять своими эмоциями, не говоря уже о том, чтобы совершенствоваться или развивать свою эмоциональную сферу?

Сторонники теорий социальной детерминации развития эмоциональной сферы человека полагают высшей точкой такого развития способность к быстрой адаптации в изменяющейся социальной среде. Однако для человека мало адаптироваться к окружающей среде, если он мыслит себя субъектом, автором, творцом собственной жизни вообще и жизни эмоциональной в частности.

Интегрируя имеющиеся в литературе критериальные построения с позиций субъектного подхода, мы пришли к следующей схеме векторов развития эмоциональной сферы:

— **синхронная гармонизация** — динамизм: способность быстро и точно давать эмоциональную оценку ситуации;

— **диахронная гармонизация** — диапазон ритма: уловить ритм — войти — отбросить — найти новый ритм и т.д.;

— **объектное моделирование** — гибкость и творчество: построить модель из эмоционально окрашенных образов — испытать её — разрушить — построить новую и т.д.;

— **социализация** — выстраивание эмоциональных отношений с целью адаптации к социуму;

— **субъектная активность** — осознание своего отношения со своей эмоциональной сферой как единства противоположностей, сознательный учет проявления своих эмоций, подчинение эмоциональной сферы своим нуждам и жизненным целям, забота о ее развитии.

При этом не отрицается относительная автономность эмоциональной сферы от Я как субъекта психической жизни. Однако эта автономность должна быть не самодовлеющей, а как бы “дарованной” себе субъектом.

Представим уровни совладания человека со своими эмоциями с позиции субъектного подхода на примере влюблённости как состояния сильного эмоционального возбуждения:

— полное растворение и единение с любимым человеком, которые можно определять как низший, базовый уровень эмоционального взаимодействия, поскольку, растворяясь в возлюбленном, партнер может полностью отказаться от своей личности;

— жизнь в едином ритме (“наши сердца бьются в унисон”); на этом эмоциональном уровне ещё нельзя говорить об эмоциональной самостоятельности человека, ведь его жизненный ритм накрепко привязан к ритму партнера;

— включение любимого человека в свой интимный мир в качестве ценного объекта; человек обретает личную свободу, но его партнер рассматривается как объект (хотя и ценный);

— люди берут на себя взаимные обязательства; это уровень социального взаимодействия, весьма высокий и многими рассматривается как идеал, ибо достижим не для многих;

— любимый человек воспринимается таким, каким он есть на самом деле, со всеми его достоинствами и недостатками, без ограничений своей, его свободы: "...любовь видит в том, кого она любит, субъект, его наличие радует ее, и она способствует его расцвету" (Габриель Мадиньи).

На основании вышеизложенного можно предложить следующую характеристику субъектного отношения человека к своим эмоциям:

1) способность обозначить свои эмоции словами, внятно рассказать о них и дать им вразумительную интерпретацию. Такая способность указывает на осознаваемость эмоциональной жизни и ее подотчетность субъекту;

2) степень дифференциации количественной и качественной эмоциональной оценки событий: чем меньше "шаг" оценки, тем точнее и тоньше будет сама эмоциональная оценка события;

3) количественные и качественные характеристики личного эмоционального фона субъекта, степень его подвижности и управляемости. Личный эмоциональный фон субъекта может рассказать нам о самочувствии, о способности к эмпатии и сопереживанию;

4) способность адекватно оценивать объекты, события, людей и формировать и реформировать жизнеспособную эмоциональную модель мира. Поскольку внешний мир постоянно изменяется, адекватная и динамичная эмоциональная модель этого мира может помочь субъекту ориентироваться во внешних событиях и планировать свои действия;

5) цельность и преемственность эмоционального опыта субъекта;

6) способность адекватно осознавать и дифференцировать свои эмоции, управлять функционированием, обеспечивать совершенствование и развитие эмоциональной сферы.

В заключение следует отметить, что субъектный подход к исследованию эмоциональной жизни человека является все же не

столько альтернативой, сколько дополнением и закономерным продуктом развития психологического учения об эмоциях.

Мир эмоций может быть предметом самостоятельного рассмотрения. Можно выводить законы и формулы, согласно которым он существует. Однако этот мир принадлежит субъекту, конкретному человеку. Поэтому исследовать эмоции с позиций субъектного подхода — значит попытаться обнаружить и описать обратную зависимость эмоциональной жизни от человека как ее носителя.

РЕЗЮМЕ

Викладено авторську позицію щодо можливостей і напрямів побудови теоретичної моделі емоційної сфери людини. Запропоновано покласти в основу розробки такої моделі теоретико-методологічне положення про людину як про суб'єкт власного психічного життя. Авторський погляд на сутність людських емоцій порівнюється з сучасними позиціями зарубіжних та вітчизняних учених. Показано, що емоційна сфера належить суб'єктові і що людина має значні можливості для свідомого аналізу, регулювання та розвитку своєї емоційності.

SUMMARY

The author's position concerning possibilities and directions of the theoretical model of the emotional sphere of a person construction has been presented. The proposal has been made to work out such a model on the basis of the theoretical and methodological attitudes towards a person as a subject of her/his own psychological life. The comparison of the author's position concerning the essence of human emotions and contemporary positions of the domestic as well as foreign scientists has been made. It is shown that the emotional sphere belongs to a subject and that a person has significant possibilities for the conscious analyses, regulation, and development of his/her emotionality.

Литература

1. *Salovey P. & Mayer J.D.* Imagination, Cognition and Personality. — New York, 1990.
2. *Goleman D.* Emotional intelligence. — New York: Bantam Books, 1995.
3. *Брушлинский А.В.* Психология субъекта в изменяющемся обществе // Психол. журнал. — 1996. — Т. 17. — № 6. — С.30—37.
4. *Татенко В.А.* Психология в субъектном измерении. — К.: Просвита, 1996.
5. *Соловьёв О.В.* Моделирование будущего или человек и его сознание в структуре объективной реальности. — Луганск: Изд-во Восточноукр. гос.ун-та, 1997.
6. *Калина Н.Ф.* Лингвистическая психотерапия. — К.: Ваклер, Альтпрес, 1999.
7. *Санникова О.П.* Эмоциональность в структуре личности. — О.: Хорс, 1995.
8. *Изард К.Э.* Психология эмоций. — СПб.: Питер, 1999.
9. *Izard C.E.* The face of Emotion. — New York: Meredith.Kahneman, 1971.

© Скалацкий В.В.

З М І С Т

ПСИХОЛОГІЧНА НАУКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІЗНАННЯ СУСПІЛЬНИХ ЯВИЩ: ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ

<i>Слюсаревський М.М.</i> Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників	3
<i>Скорик М.М.</i> Опозиція індивідуального і колективного в соціальних науках	24
<i>Найдьонова Л.А.</i> Електоральна активність: проблема методів дослідження	36

ОСОБИСТІТЬ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЇЇ РОЗВИТКУ

<i>Титаренко Т.М.</i> Критерії готовності до здійснення життєво важливого вибору	53
<i>Лебединська І.В.</i> Проблема особистісного вибору в контексті культурологічної інтерпретації	64
<i>Васютинський В.О.</i> Психологічна стаття як дериват інтерсуб'єктних узалежнень	71
<i>Горностай П.П.</i> Життєві ролі та життєтворчість	81

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

<i>Жадан І.В.</i> Політична освіта: соціально-психологічні чинники формування толерантності підростаючого покоління	92
<i>Вольфовська Т.О.</i> Інтерактивні вміння та їх становлення на різних етапах політичної соціалізації	98
<i>Хайрова С.І.</i> Особливості батьківського ставлення в різних етнічних групах	113

ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ МАС І ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

- Донченко О.А., Романенко Ю.В.* Психосоціальне поле
політики: проблема інтерсуб'єктних взаємин 125
- Карп'юк Л.А.* Ментальні і соціальні патерни колективного
несвідомого 139
- Климчук Н.В.* Взаємодія психоонтологічного та ідеологічного
в контексті існування політичної партії 151

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І ПОЛІТИЧНІ ПСИХОТЕХНОЛОГІЇ

- Фролов П.Д.* Психотехнології впливу на виборця:
правда й вигадки 169
- Стадник В.А.* Психоаналітичний підхід до аналізу
метатексту телевізійної продукції 182

НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ МОЛОДИХ УЧЕНИХ

- Скалацький В.В.* Про суб'єктний підхід до вивчення
емоцій 190

СОДЕРЖАНИЕ

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА КАК ИНСТРУМЕНТ ПОЗНАНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ ЯВЛЕНИЙ: ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

<i>Слюсаревский Н.Н.</i> Социальная напряженность: теоретическая модель необходимых и достаточных показателей	3
<i>Скорик М.М.</i> Оппозиция индивидуального и коллективного в социальных науках	24
<i>Найденова Л.А.</i> Электоральная активность: проблема методов исследования	36

ЛИЧНОСТЬ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ЕЕ РАЗВИТИЯ

<i>Титаренко Т.М.</i> Критерии готовности к осуществлению жизненно важного выбора	53
<i>Лебединская И.В.</i> Проблема личностного выбора в контексте культурологической интерпретации	64
<i>Васютинский В.А.</i> Психологический пол как дериват интерсубъектных взаимозависимостей	71
<i>Горностаев П.П.</i> Жизненные роли и жизнотворчество	81

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В СОЦИАЛЬНОМ И ПОЛИТИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИЯХ

<i>Жадан И.В.</i> Политическое образование: социально- психологические факторы формирования толерантности подрастающего поколения	92
<i>Вольфовская Т.А.</i> Интерактивные умения и их становление на различных этапах политической социализации	98
<i>Хаирова С.И.</i> Особенности родительского отношения в разных этнических группах	113

ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ МАСС И ПОЛИТИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ

- Донченко Е.А., Романенко Ю.В.* Психосоциальное поле
политики: проблема intersубъектных
взаимоотношений 125
- Карпьюк Л.А.* Ментальные и социальные паттерны
коллективного бессознательного 139
- Климчук Н.В.* Взаимодействие психоонтологического
и идеологического в контексте существования
политической партии..... 151

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПСИХОТЕХНОЛОГИИ

- Фролов П.Д.* Психотехнологии воздействия на избирателя:
правда и вымыслы 169
- Стадник В.А.* Психоаналитический подход к анализу
метатекста телевизионной продукции 182

НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

- Скалацкий В.В.* О субъектном подходе к изучению эмоций..... 190

CONTENTS

PSYCHOLOGICAL SCIENCE AS AN COGNITIVE INSTRUMENT OF INVESTIGATION THE SOCIAL PHENOMENA: THEORY AND METHODOLOGY

<i>Sljusarevskij M.M.</i> Social Tension: Theoretical Model of Necessary and Sufficient Indicators	3
<i>Skoryk M.M.</i> Individual and Group Opposition in Social Sciences	24
<i>Najdjonova L.A.</i> Problem of Electoral Activity: Investigation Methods	36

PERSONALITY AND SOCIAL-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF ITS DEVELOPMENT

<i>Tytarenko T.M.</i> Criteria of Preparedness for Life Important Choice Making	53
<i>Lebedynska I.V.</i> Personal Choice Problem in Culture Investigation Interpretation Context	64
<i>Vasjutynskij V.O.</i> Psychological Gender as a Derivative of Intersubject Subordination	71
<i>Hornostay P.P.</i> Life Roles and Life Creation	81

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF UPBRINGING AND EDUCATION IN SOCIAL AND POLITICAL DIMENSIONS

<i>Zhadan I.V.</i> Political Education: Social-Psychological Factors of Growing Generation Tolerance Formation	92
<i>Volfovska T.O.</i> Interactive Skills and their Formation on Different Stages of Political Socialization	98
<i>Khairova S.I.</i> Peculiarities of Parental Attitude in Different Ethnical Groups.....	113

**PROBLEMS OF MASS AND POLITICAL
ORGANIZATIONS PSYCHOLOGY**

- Donchenko O.A., Romanenko Y.V.* Psychosocial Field
of Politics: Intersubject Relations Problem 125
- Karpyuk L.A.* Mental and Social Patterns of Collective
Unconscious 139
- Klymchuk N.V.* Interaction of Psycho-Ontological and Ideological
Factors in Context of Political Party Existence 151

**INFORMATIONAL PROCESSES
AND POLITICAL PSYCHOTECHNOLOGIES**

- Frolov P.D.* Psycho-technologies of Influence on a Constituent:
Reality and Fiction..... 169
- Stadnyk V.A.* Psychoanalytical Approach towards Analysis
of Metatext of TV Product 182

YOUNG SCIENTISTS' SCIENTIFIC REPORTS

- Skalatskyj V.V.* Subject Approach Towards Emotions Research..... 190

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Засновано в 1995 році

В и п у с к 5 (8)

Редактор *З.А.Городиська*
Оператори: *Л.С.Журавель, Н.С.Рачківська, Т.Г.Соловійова*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології АПН України
Н.С.Рачківською, Л.П.Черниш

Підписано до друку 4.02.2002 р. Формат 84x108/32. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 11,0. Обл.-вид. арк. 11,5
Тираж 100 пр. Зам. №
Надруковано у ТОВ «Вид-во “Сталь”»
02125, м.Київ, пр. Визволителів, 1

Наукові студії із соціальної та політичної психології:

Н12 Зб.статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології;
Редкол.: С.Д.Максименко, М.М.Слюсаревський та ін. — К.: ТОВ
«Вид-во “Сталь”», 2002. — Вип. 5(8). — 208 с.

ISBN

У збірнику вміщено статті, в яких відображено найбільш вагоме з творчого доробку Інституту соціальної та політичної психології АПН України за 2000 рік. Обговорюються дискусійні питання теорії та методології психологічної науки як інструмента пізнання суспільних явищ, зокрема пов'язані з вивченням співвідношення індивідуального та колективного, дослідженням соціальної напруженості та електоральної поведінки. Розглядаються соціально-психологічні чинники особистісного розвитку, політичної освіти підростаючого покоління, засвоєння ним етнокультурних норм і традицій. Пропонуються нові підходи до розуміння психологічної проблематики інтерсуб'єктних взаємин та масових інформаційних процесів.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів і студентів.

В сборнике помещены статьи, в которых отображены наиболее существенные из творческих работ Института социальной и политической психологии АПН Украины за 2000 год. Обсуждаются дискуссионные вопросы теории и методологии психологической науки как инструмента познания общественных явлений, в частности связанные с изучением соотношения индивидуального и коллективного, исследованием социальной напряженности и электорального поведения. Рассматриваются социально-психологические факторы личностного развития, политического образования подрастающего поколения, усвоения им этнокультурных норм и традиций. Предлагаются новые подходы к пониманию психологической проблематики intersubjectных отношений и массовых информационных процессов.

Для социальных и политических психологов, специалистов по смежным наукам, преподавателей и студентов.

This book contains articles that reflect most influential achievements of the Social and Political Psychology Institute of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine during 2000. The controversial theoretical and methodological issues of political science as an instrument of studying the social events is discussed, particularly connected to learning the relations between individual and collective factors, investigation of social tension and electoral behavior. The social-psychological factors of personal development for upcoming generation, the absorption of ethnocultural norms and traditions is studied. The new approaches towards understanding of psychological issues of intersubject relations and mass informational processes is suggested.

The book is for social and political psychologists, specialists in related fields, course instructors and students.

ББК 88.5 я 43